

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ
A STUDY OF THE PERFECTION CULTIVATION AND
ENLIGHTENMENT OF NANDATHERA

พระชาติ จานวิโร (อินเทพ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนันทเถระ

พระชาติ จานวิโร (อินเทพ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Perfection Cultivation and
Enlightenment of Nandathera**

Phra Chat Ṭhānavīro (Inthep)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2015

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนันทเถระ” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระมหาสุทิตย์ อากาศโร, ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระราชปริยัติเวที, ดร.)

กรรมการ

(ดร.ณัฐพงษ์ มะลิซ้อน)

กรรมการ

(ดร.ชินญ์ ทรงอมรสิริ)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระราชปริยัติเวที, ดร.

ประธานกรรมการ

ดร.ชินญ์ ทรงอมรสิริ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระชาติ ฐานวีโร)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ
ผู้วิจัย : พระชาติ จานวิโร (อินเทพ)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์
: พระราชปริยัติเวที (สุชาติ กิตติปัญญา), ป.ธ. ๘, พธ.บ., ศศ.ม., พธ.ด.
(พระพุทธศาสนา)
: ดร.ชินัญ ทรจอมรสิริ, บธ.บ., วท.ม., พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา : ๗/มีนาคม/๒๕๕๙

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาประวัติการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป วิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การพัฒนาปัญญา โดยวิธีการปฏิบัติวิปัสสนา จนสามารถรู้แจ้งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีสภาวะจิตที่เข้าถึง โลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมดังกล่าวนี้ ต้องเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม โดยมีอารมณ์เป็นปรমัตถ์ คือ รูป-นามผู้บรรลุธรรมดังกล่าวเรียกว่า พระอริยบุคคล ที่ทำการละสังขโยชน์ธรรม ได้ตามกำลังของมรรคญาณ แบ่งเป็น ๔ ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และ พระอรหันต์

การบำเพ็ญบารมี หมายถึง การอบรมอุปนิสัยและสั่งสมกุศลจิตในการละเว้นความชั่ว ทำความดี ทำจิตให้บริสุทธิ์ ตามหลักบารมี ๓๐ ทศ มีทาน ศีล เนกขัมมะเป็นต้น เพื่อเป้าหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา คือ ความเป็นผู้สมบูรณ์ ทั้งพระพุทธเจ้า พระสาวก และผู้ปฏิบัติธรรมล้วนต้องบำเพ็ญบารมีให้ถึงพร้อม ในการเจริญวิปัสสนาธรรม ซึ่งสามารถนำผู้ปฏิบัติให้เข้าถึงผลได้ในปัจจุบัน โดยการเจริญวิปัสสนาตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น

การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ พบว่า สมัยปฐมุตตระพุทธเจ้าพระนันทเถระ เห็นพระพุทธเจ้าทรงสถาปนาภิกษุรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่ง “ผู้คุ้มครองทวารอินทรีทั้งหลาย” จึงกระทำการปลารณา ในอนาคต จนมาถึงชาติสุดท้าย ท่านได้เกิดในตระกูลศากยวงศ์ มีปกติอยู่สุขสบายจึงถูกราคะในกามคุณครอบงำ พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้พระนันทเถระ และให้เจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ท่านเริ่มต้นเจริญสติคุ้มครองทวารทั้ง ๖ คือ ในตา หู ลิ้น จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำความรู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา จนเห็นความเปลี่ยนแปลงว่ารูป-นาม ที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น มีการเกิดดับ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน บุคคล เราเขา จนกระทั่งรู้แจ้งด้วยปัญญาสามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ เอตทัคคะ “ผู้คุ้มครองทวารอินทรีทั้งหลาย”

Thesis Title : A Study of the Perfection Cultivation and Enlightenment of Nandathera

Researcher : Phra Chat Ṭhānavīro (Inthep)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

: Phra Ratchapariyattiwethi (Suchat Kittipaño) Pali. VIII. B.A. M.A. Ph.D (Buddhist Studies)

: Dr. Chin Songamornsiri, B.BA., M.S., Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : 7/March/2016

Abstract

This thesis has three objectives; to study enlightenment in Theravada Buddhist scriptures, to study the ten perfections in Theravada Buddhism scripture, and to study the perfection and cultivation enlightenment of Nandathera. Clarified data are taken from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars. From the study it found that;

According to Theravada Buddhism, enlightenment referred to principle of wisdom development through insight until realizing four noble truths; suffering, cause of suffering, extinction of suffering and path leading to extinction of suffering entering to nine supramandane; four path, four fruits and one Nibbāna. This practice was insight meditation practice by following four foundations of mindfulness; body, feelings, mind and mental objects focusing on observing name and forms (Nāma-rūpa) as true objects of contemplation until it led to enlightenment. Those who got enlightenment was called as Noble One who completely subdued all cankers through path of knowledge were divided into four kinds; stream-entry, once-returner, non-returner and Arahantship.

Accumulation of perfection mean character training and collecting wholesome consciousness involving with evil abandoning, doing good and purifying the mind by following thirty perfections such as giving, morality and renunciation and so on for the purpose of enlightenment in Buddhism. All Buddha, disciples and

followers must cultivate these perfections for gaining readiness for realizing the truth at the present through insight development method based on four foundations of mindfulness.

From perfections cultivation and enlightenment of NandaThera it found that in the time of previous Buddha named Padumuttara, NandaThera had seen the Buddha appointed one Bhikkhu in the position of “excellence in a guard of faculties” then he made a wish to get the same position in the future. In his last life, he was born as a Sakaya. He had a very comfortable life and tempted by worldly pleasure. The present Buddha gave him an ordination and taught insight practice. Nanda Bhikkhu started to cultivate mindfulness in every moment by observing six faculty doors; eyes, ears, tongue, nose, body, and mind. Finally, he had seen that form-name which was appearing at the present as rise and fall rapidly realizing impermanence, suffering and non-self with great wisdom attaining Arahantship with excellence position as a guard of faculties in Buddhism.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณ พระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา วิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อันส่งผลให้เกล้าฯ ได้เข้ามาศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นเวลาถึง ๗ เดือน อีกทั้งส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแพร่หลายไปทั่วประเทศ ดังเป็นที่ประจักษ์ชัดในปัจจุบัน และเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มั่นคงตลอดไป

ขอกราบน้อมบูชาพระคุณ พระวิปัสสนาจารย์ พระอาจารย์สำนักมหาสิริสาสนะเย็กต้า ที่สอนวิปัสสนา ๒ เดือน ณ สหภาพเมียนมาร์ พระภิกษุวิฑูริยาภิบาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการามวรวิหาร ที่สอนวิปัสสนา ๔ เดือน ณ สำนักปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จ.นครราชสีมา และพระอาจารย์วัดนาหลวง ที่สอนวิปัสสนา ๑ เดือน ณ สำนักปฏิบัติธรรมวัดนาหลวง จ.อุดรธานี

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความเมตตาอนุเคราะห์ และความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระราชปริยัติเวที ดร. ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ดร. ชินัญ ทรวงอมรสิริ กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่เมตตาและกรุณาอย่างยิ่ง เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา และ พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง ที่ให้คำปรึกษาข้อมูลในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ทั้งให้คำแนะนำ ตรวจสอบ แก้ไข วิทยานิพนธ์ จนเสร็จสมบูรณ์ลงด้วยดี ตลอดถึงเจ้าหน้าที่ห้องสมุด ที่อำนวยความสะดวกในการยืมหนังสือวิทยานิพนธ์ต่างๆ

ขอขอบพระคุณ พระมหาสุรชัย วราสโภ, ดร. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บาหลีศึกษาพุทธโฆส, ให้คำแนะนำวิธีการเขียนวิทยานิพนธ์, และช่วยตรวจสอบการแปลภาษาอังกฤษ และพระมหาสุทธิชัย อาภากรโร, ดร. ที่ให้คำปรึกษาข้อมูล แนะนำ ตรวจสอบ แก้ไข ปรับปรุงวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จนเสร็จสมบูรณ์ลงด้วยดี และพระอธิการเสงี่ยม ปณฺญาวุฒโท เจ้าอาวาสวัดหนองพันท้าว จ.กาญจนบุรี ตลอดถึงอุบาสกอุบาสิกาวัดหนองพันท้าว ที่ให้การอุปถัมภ์ปัจจัย ๔ พร้อมทั้งกำลังใจในการศึกษาครั้งนี้

อานิสงส์แห่งบุญกุศลใดๆ ที่มีอยู่ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมนำสักการบูชาต่อพระรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จงเป็นปัจจัยแห่งมรรค ผล นิพพาน ด้วยกันทุกท่าน ทุกคนเทอญ.

พระชาติ ฐานวีโร (อินเทพ)
วันที่ ๗ เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(๑)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(๒)
กิตติกรรมประกาศ	(๔)
สารบัญ	(๕)
สารบัญตาราง	(๗)
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	(๘)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายการบรรลุธรรม	๑๑
๒.๒ ประเภทและระดับการบรรลุธรรม	๑๕
๒.๓ หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม	๒๔
๒.๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม	๒๘
๒.๕ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม	๔๐
๒.๖ หลักธรรมที่เกื้อหนุนการบรรลุธรรม	๔๘
๒.๗ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในสติปัฏฐาน ๔	๔๙
๒.๘ ผลของการบรรลุธรรม	๕๔
๒.๙ สรุปท้ายบท	๕๖
บทที่ ๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๕๗
๓.๑ ความหมายของคำว่า บารมี หรือบารมี	๕๗
๓.๒ ประเภทและระดับบารมี	๖๓
๓.๓ การบำเพ็ญบารมี	๖๘

๓.๔	หลักในการบำเพ็ญบารมี	๗๖
๓.๕	ความสำคัญของบารมี	๗๘
๓.๖	สรุปท้ายบท	๗๙
บทที่ ๔ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ		๘๐
๔.๑	ประวัติและชาติภูมิของพระนันทเถระ	๘๐
๔.๒	การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในอดีตชาติ	๘๒
๔.๓	การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ	๘๖
๔.๔	การบรรลุธรรมของพระนันทเถระตามแนวสติปัฏฐาน ๔	๙๒
๔.๕	วิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ	๑๐๓
๔.๖	วิเคราะห์บทบาทของพระนันทเถระในพุทธศาสนา	๑๐๗
๔.๗	สรุปท้ายบท	๑๑๒
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ		๑๑๓
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๑๓
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๑๕
บรรณานุกรม		๑๑๗
ประวัติผู้วิจัย		๑๒๑

สารบัญตาราง

ตาราง		หน้า
ตารางที่ ๑	ตารางวิเคราะห์หลักธรรมกับการบำเพ็ญบารมี ในอดีตของพระนันทเถระ	๑๐๕
ตารางที่ ๒	ตารางวิเคราะห์หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม ในปัจจุบันของพระนันทเถระ	๑๐๖
ตารางที่ ๓	ตารางวิเคราะห์ผลของการบรรลุธรรมกับการเผยแผ่ธรรม ของพระนันทเถระ	๑๑๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้ข้อมูลอ้างอิงเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีอ้างอิงโดย ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๗ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคปาลี ภาษาบาลี เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐ และสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อที่ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๙

อักษรย่อพระวินัยปิฎก (ไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๒	วิ.มหา. (ไทย)	วินัยปิฎก มหาวิทยาลัย (ภาษาไทย)

อักษรย่อพระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๙	ที.สี. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาลี (ภาษาบาลี)
๑๐	ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู. (บาลี)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
๑๒	ม.มู. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาลี (ภาษาบาลี)
๑๓	ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๕	สั.ส. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	สั.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
	อง.เอกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
	อง.ทุก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
	อง.จตุกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปถก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัจจกนิบาต (ภาษาไทย)

	อง.ฉก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกกนิบาติ	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตตก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สัตตกนิบาติ	(ภาษาไทย)
	อง.อฎฐก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฎฐกนิบาติ	(ภาษาไทย)
	อง. นวก.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาติ	(ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาติ	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาละ	(ภาษาไทย)
	ขุ.ธ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อุ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.สุ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนบาท	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ขุ.อป.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
๓๓	ขุ.พุทธ.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)
	ขุ.จரிய.	(ไทย)	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จரியปิฎก	(ภาษาไทย)

อักษรย่อพระอภิธรรมปิฎก (ไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ปุ.	(ไทย) อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ (ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาไทยฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย โดยทั้งนี้ผู้วิจัยกำหนดการใช้คำย่อชื่ออรรถกถาอนุวัตตามคู่มือวิทยานิพนธ์ของบัณฑิตวิทยาลัย โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยลำดับเล่ม/ภาค (ถ้ามี)/ตอน (ถ้ามี)/หน้า ตามลำดับ เช่น

ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๘๘ หมายถึง พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ปรมัตถ-
โชติกา เถรคาถาอรรถกถา เล่ม ๒ ภาคที่ ๓ ตอนที่ ๑ หน้า ๘๘ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๕

ผู้วิจัยจะทำการอธิบายสัญลักษณ์คำย่อเฉพาะคัมภีร์ที่นำมาใช้อ้างอิงในวิทยานิพนธ์นี้
เท่านั้น ไม่ได้ทำอักษรย่อไว้ครบทุกคัมภีร์ มีรายละเอียดสัญลักษณ์และคำย่อ ดังนี้

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย						
เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา	
๑๒	๑	๒	-	ที.สี.อ.	(ไทย) สุมังคลวิลาสินี	สีลขันธวรรคอรรถกถา
๑๓	๒	๑	-	ที.ม.อ.	(ไทย) สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา
๑๕	๓	๑	-	ที.ปา.อ.	(ไทย) สุมังคลวิลาสินี	ปฏิภาควรรคอรรถกถา

๑๗	๑	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย)	ปปัญจสูทนี	มูลปิณณาสกอรรถกถา
๒๐	๒	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย)	ปปัญจสูทนี	มัชฌิมปิณณาสกอรรถกถา
๒๑	๒	๒	-	ม.ม.อ.	(ไทย)	ปปัญจสูทนี	มัชฌิมปิณณาสกอรรถกถา
๒๓	๓	๒	-	ม.อ.อ.	(ไทย)	ปปัญจสูทนี	อุปริปิณณาสกอรรถกถา
๓๒	๑	๑	-	อง.เอกก.อ.	(ไทย)	มโนรตปุรณี	เอกกนิบาตอรรถกถา
๓๔	๑	๓	-	อง.ติก.อ.	(ไทย)	มโนรตปุรณี	ติกนิบาตอรรถกถา
๓๕	๒	-	-	อง.จตุกก.อ.	(ไทย)	มโนรตปุรณี	จตุกกนิบาตอรรถกถา
๓๙	๑	-	-	ขุ.ขุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	ขุททกปาฐอรรถกถา
๔๐	๑	๒	๑	ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	คาถาธรรมบทอรรถกถา
๔๑	๑	๒	๒	ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	คาถาธรรมบทอรรถกถา
๔๓	๑	๒	๔	ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	คาถาธรรมบทอรรถกถา
๔๔	๑	๓	-	ขุ.อุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อุทานอรรถกถา
๔๕	๑	๔	-	ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	อิติวุตตกอรรถกถา
๔๖	๑	๕	-	ขุ.สุ.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	สุตตนิบาตอรรถกถา
๕๐	๒	๓	๑	ขุ.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรรถกถา
๕๑	๒	๓	๒	ขุ.เถร.อ.	(ไทย)	ปรมัตถโชติกา	เถรคาถาอรรถกถา
๕๕	๓	๑	-	ขุ.ชา.อ.	(ไทย)	นิบาตชาดกอรรถกถา	
๕๗	๓	๓	-	ขุ.ชา.ทุก.อ.	(ไทย)	ทุกนิบาตชาดกอรรถกถา	
๕๘	๓	๔	-	ขุ.ชา.ติก.อ.	(ไทย)	ติกนิบาตชาดกอรรถกถา	
๖๓	๔	๒	-	ขุ.ชา.ม.อ.	(ไทย)	มหานิบาตชาดกอรรถกถา	
๖๗	๖	-	-	ขุ.จู.อ.	(ไทย)	สัทธัมมเป็ชโชติกา	จูฬนิตเทสอรรถกถา
๖๙	๗	๒	-	ขุ.ป.อ.	(ไทย)	สัทธัมมเป็ชโชติกา	ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา
๗๐	๘	๑	-	ขุ.อป.อ.	(ไทย)	วิสุทธานวิลาสินี	อปทานอรรถกถา
๗๓	๙	๒	-	ขุ.พุทธ.อ.	(ไทย)	มรุตถวิลาสินี	พุทธวิวัสอรรถกถา
๗๕	๑	๑	-	อภี.สง.อ.	(ไทย)	ฉัมมสังคณี	อภฺฐสาลินีอรรถกถา
๗๖	๑	๒	-	อภี.สง.อ.	(ไทย)	ฉัมมสังคณี	อภฺฐสาลินีอรรถกถา
๗๗	๒	๑	-	อภี.วิ.อ.	(ไทย)	วิภังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๗๘	๒	๒	-	อภี.วิ.อ.	(ไทย)	วิภังค์	สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา
๘๐	๔	๑	-	อภี.ก.อ.	(ไทย)	กถาวัตถุ	ปัญจปรกณอรรถกถา

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระบรมศาสดาทรงบำเพ็ญพุทธจริยา มีจิตเมตตาประกอบด้วยพระคุณอันยิ่ง ๓ ประการ คือ พระปัญญาคุณ ทรงรู้แจ้งเห็นจริงในธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง ว่าสิ่งที่ทรงรู้ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ไม่ว่าจะสุขสมัยจะเปลี่ยนไปอย่างไรก็ตาม ด้วยพระบริสุทธิคุณ มีพระทัยอันปราศจากกิเลส ไม่ยินดียินร้ายต่ออารมณ์ทั้งปวง และพระมหากรุณาคุณ มุ่งสั่งสอน พระสัทธรรม อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลความสุขแก่ชาวโลก ทรงพากเพียรช่วยเหลือพุทธบริษัท ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง และยังประโยชน์แก่พระญาติ ให้บริบูรณ์ด้วยสุข ๓ ประการ คือ มนุษยสุข ทิพยสุข และนิพพานสุข^๑

ครั้งพระบรมศาสดาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว เสด็จจาริกทรงเทศนาโปรด พุทธเวไนย โดยลำดับ จนลุล่วงเมืองราชคฤห์ ได้รับความกราบทูลเสด็จนิวัตน์ กรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระราช ประสงค์ของพุทธบิดา ทรงได้แสดงพระธรรมเทศนาโปรดแก่ พระเจ้าสุทโธทนะพุทธบิดา พร้อมด้วย พระญาติทั้งหลาย มีเจ้าชายนันทะ ผู้ที่อยู่ในฐานะพระอนุชาร่วมพุทธบิดา ซึ่งเป็นพระโอรสของ พระเจ้าสุทโธทนะ กับพระนางประชาบดีโคตรมี ขณะที่เจ้าชายนันทะกำลังจะเข้า พิธีอาวาหมงคล กับนางชนบทกัลยาณี มีหม่อมพระญาติได้กราบทูลนิมนต์พระบรมศาสดา และภิกษุมหาฉันท ภัตตาหารในราชนิเวศน์ ครั้งพระบรมศาสดาเสวยเสร็จ จึงประทานบาตรแก่เจ้าชายนันทะ เพื่อให้ เสด็จตามออกจากปราสาท มุ่งหน้าไปถึงพระวิหาร แล้วทรงประทานอนุญาตให้เจ้าชายนันทะบวช

แม้ว่าเจ้าชายนันทะไม่มีใจสมัครจะบวช แต่ไม่อาจจะกราบทูลคัดค้านได้ ด้วยเกรง พระทัย และความเคารพมาก จึงกราบทูลรับด้วยความไม่เต็มใจ นับแต่ท่านพระนันทเถระบวชแล้ว ไม่ใส่ใจในการปฏิบัติสมณธรรม เพราะมัวแต่ระลึกถึง คำร้องสั่งของนางชนบทกัลยาณีคู่อภิเษก สมรสอยู่ร่ำไป ประหนึ่งว่า นางชนบทกัลยาณีนั้น มายืนอยู่ใกล้ ๆ

ความคิดถึงนางชนบทกัลยาณี เป็นเหตุให้ท่านเกิดความกระสัน จึงบอกแก่เพื่อนภิกษุ ทั้งหลายว่า ไม่มีใจที่จะประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป จิตใจที่ว้าวุ่น ทุรนทุราย ทุกข์ระทมใจหาความ ผาสุกมิได้ “ไม่สามารถจะทรงพรหมจรรย์ไว้ได้ จึงจักบอกคืนสิกขา กลับมาเป็นคฤหัสถ์”^๒

^๑ ตูรายละเอียดยใน อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐.

^๒ ตูรายละเอียดยใน ข.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๑.

เมื่อพระบรมศาสดา ทรงทราบความว่า พระนันทเถระ กำลังมัวเมา ยิ่งนัก ไม่อาจระงับ ความทรมานทรมายในใจของตน มีใจฟุ้งซ่าน กลับกกลอก ถูกกามราคะเบียดเบียน เพราะเรื่อง ที่พระนันทเถระ เคยถูกมาตุคามล่อหลอก เป็นผู้ที่อยู่ลึกล้ำอยู่ในกามคุณ มิได้มีแต่ในบัดนี้เท่านั้น แม้ใน อดีตชาติ พระนันทเถระ ก็ถูกมาตุคามล่อหลอก ครั้งนี้ด้วยความเมตตาพระบารมี ของพระพุทธเจ้า ทรงนำพุทธรูปในการสั่งสอน แนะนำ ให้พระนันทเถระ โดยทรงพาพระนันทเถระ ไปเที่ยวสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ เพื่อชมนางอัปสร จนสามารถทำให้พระนันทเถระ ชื่นชมพอใจ ในนางอัปสร ถึงกับ ยินยอมที่จะประพฤติกุศลกรรม เพื่อแลกกับสิ่งอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ประกอบด้วย กาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ที่เรียกว่า กามคุณ ๕ (นี่เป็นพุทธรูปประการหนึ่ง ซึ่งใช้เป็นเครื่องล่อใจให้ทำความดี และมีผู้นำตัวอย่างนี้ไปใช้ ได้ประสบ ผลสำเร็จมาแล้ว ทั้งกับผู้ใหญ่และเด็ก เพราะบุคคลย่อมทำความดี โดยหวังได้เครื่องล่อ คือ รางวัล)

“กามอันเป็นที่ปรารถนาของมนุษย์นั้น อยู่ในเพศที่ตรงกันข้าม คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย สมดังพุทธพจน์ทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่เห็นเห็น รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่จะครอบงำจิตของบุรุษตั้งอยู่เหมือนรูปสตรีเลย ภิกษุทั้งหลาย รูป สตรีย่อมครอบงำจิตของบุรุษตั้งอยู่”^๓ รวมความว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อันรวมเป็นกามคุณ ๕ นี้เอง ที่เป็นโลกามิส^๔ (เหยื่อของโลก) คอยล่อลวงสัตว์โลกให้ติดอยู่ผูกพันอยู่ ดิ้นรนอยู่ หาความสงบใจไม่ได้ โลกามิสดังกล่าวนี้เป็นเปลือกชั้นนอกสุด ที่ห่อหุ้มจิตใจของมนุษย์อยู่ มิให้ ปัญญาลอดเข้าไปสอดส่องสว่าง ให้แก่ดวงจิตได้ เมื่อจิตขาดปัญญา ก็เหมือนบ้านเรือนที่ขาดแสง สว่าง ผู้อยู่อาศัยย่อมมองไม่เห็นสิ่งต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง จึงหลงเข้าใจผิดในสิ่งนั้นสิ่งนี้อยู่รำไป ที่สำคัญ คือ จิตใจที่ว้าวุ่น ทรมานทรมาย และรับกับความเป็นจริงไม่ได้ จึงไม่มีความสงบ เพราะกาม เป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย จนทั้งหลายประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ครั้นประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตแล้ว หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในอบายทุกคติวินิบาต นรก ภิกษุทั้งหลาย แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่า เป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ในสัมปรายภพเพราะมี กามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุมีกามเป็นเหตุเกิด เกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย^๕

ดังมีปรากฏข้อความใน มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกัว่า “สมณะ หรือ พรหมณ์พวก ไต่ก็ตาม แม้กายจะหลีกออกจากกาม คือ ออกบวชแล้ว แต่ใจยังข้องอยู่ในกามคุณ ก็ไม่อาจจะ บรรลุผลได้ เปรียบเหมือนกับไม้ที่ยังสดมียางอยู่ แม้วางอยู่บนบก ก็ยากที่จะนำมาสีให้ติดไฟได้ เพราะไม้นั้นยังสดมียางอยู่ ฉะนั้น” ผู้มีกายหลีกออกจากกามแล้ว แม้จะอยู่ครองเรือน คือ ยังไม่ บวช หรือ ออกบวชแล้ว แต่ยังมีใจพอใจ ความรักใคร่ ความหลงความกระหาย และความ กระวนกระวายในกามทั้งหลาย ยังมีได้ละ และมีได้ระงับอย่างเบ็ดเสร็จในภายใน สมณะ หรือ พรหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น แม้เสวยทุกขเวทนาที่กล้าแข็ง หยาบ เผ็ดร้อน ซึ่งเกิดขึ้นเพราะความ

^๓ ดุราลละเอียดยใน อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑ - ๑๐/๑ - ๑๐.

^๔ ดุราลละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๖๗-๒๗๐/ ๒๘๙ - ๒๙๒.

^๕ ดุราลละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๐/๑๗๑.

เพียรก็เป็นผู้ไม่ควรแก่การรู้การเห็น และการตรัสรู้อันยอดเยี่ยม แม้ไม่ได้เสวยทุกขเวทนาที่กล้าแข็ง หยาบแผ่ร้อน เกิดขึ้นเพราะความเพียร เป็นผู้ไม่ควรแก่การรู้ การเห็น การตรัสรู้อันยอดเยี่ยม^๖

พระบรมศาสดา ทรงชี้ให้เห็นว่า การแสวงหากามเป็นการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ การแสวงหาทางเพื่อพ้นไปจากกาม บรรลุถึงพระนิพพาน เป็นการแสวงหาที่ประเสริฐ สำหรับการแสวงหาที่ประเสริฐ ทรงยกการแสวงหาโมกขธรรม ของพระองค์เองเป็นตัวอย่าง ตอนท้ายทรงแสดงด้วยอุปมาโวหาร เปรียบเทียบให้เห็นโทษของกามคุณ และคุณของการสลัดออกจากกามคุณ ทรงสอนวิธีสลัดออกจากกามคุณ ๕ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางการบรรลุอริยมรรค อริยผล ดังมีพุทธพจน์ตรัสรับรองไว้ใน มหาสติปัฏฐานสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว” เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญาณธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔^๗

การเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อความสิ้นไปแห่งกามคุณ อาสวะกิเลส เพื่อความไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ซึ่งพระบรมศาสดาทรงได้แสดงอานิสงส์ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการไว้ว่า ผู้ใดเจริญสติปัฏฐานสูตรเป็นเวลา ๗ ปี เขานั่นย่อมหวังผลได้ ๒ อย่าง คือ อรหันต์ผลในปัจจุบัน หรืออนาคตามี และทรงลดเวลาลงมาตามลำดับ คือ ๗ เดือน ลดเวลาลงมาตามลำดับ อย่างน้อยที่สุด ภายใน ๗ วัน จะเห็นได้ว่า หลักการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดกาย เวทนา จิต และธรรม หรือกล่าวโดยย่ออีก คือการกำหนดรู้รูป นามขันธ์ ๕ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสถาปฏิบัติสามารถ ละสังโยชน์ และอนุสัยต่าง ๆ ได้ตามกำลังของมรรคสามารถบรรลุผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

เมื่อศึกษาประวัติของพระนันทเถระโดยสังเขป ท่านเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งใน พระอัสติ อริยสาวก ที่เป็นพระประยูรญาติ มีจริยวัตน่าเลื่อมใส ดังพระพุทธองค์ทรงยกย่อง พระนันทเถระในท่ามกลางสงฆ์ว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย “ผู้คุ้มครองทวารอินทรีย์ทั้งหลาย”

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษา เรื่องการบำเพ็ญบารมี และการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ อย่างละเอียดให้กระจ่างชัดว่า มีขบวนการ และขั้นตอนในการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนา โดยเน้นศึกษาการบำเพ็ญบารมี และการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ เป็นการเฉพาะ ซึ่งในประเด็นนี้ ผู้ศึกษาวิจัยได้ค้นคว้าหาหลักฐานที่เป็นประวัติความเป็นมา การบำเพ็ญบารมี และการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้มั่นใจว่า การศึกษาครั้งนี้ไม่ได้ทิ้งหลักปริยัติ และหลักปฏิบัติ นอกจากนี้ยังได้ค้นคว้าหาหลักเทียบเคียง โดยการอธิบาย

^๖ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๐/๓๙๙ - ๔๐๐.

^๗ ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๓๕๙.

^๘ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

เชื่อมโยงให้เห็นหลาย ๆ ด้าน ตามหลักฐานที่มีปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้พุทธบริษัทได้ศึกษา เป็นการปฏิบัติพัฒนาตนตามแนวทางวิปัสสนาภาวนา สืบต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลุทธิธรรมของพระนันทเถระ

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลุทธิธรรมของพระนันทเถระเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นหัวข้อต่าง ๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส โดยผู้วิจัยเลือกใช้เพียงคัมภีร์ต่อไปนี้ คือ

- ๑) พระไตรปิฎก ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ สังยุตตรนิกาย นิตานนวรรค อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ขุททกนิกาย อุทาน
- ๒) พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๕

๓) ปกรณ์วิเสส ผู้วิจัยใช้ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), และปกรณ์วิเสส อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญ และนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาในเรื่องการบำเพ็ญบารมี และการบรรลุนิพพานของ พระนันทเถระ ในแง่มุมประเด็น เรื่องหลักการบรรลุนิพพานในมหาสติปัฏฐานสูตร และพระสูตร อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง และศึกษาประวัติของพระนันทเถระ ในขอบเขตประเด็นด้านประวัติความเป็นมา ชาติภูมิ การบำเพ็ญบารมี ออกบวช การบรรลุนิพพาน และบทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ **บรรลุนิพพาน** หมายถึง กระบวนการ และวิธีการปฏิบัติธรรมโดยใช้ลักษณะ ของหลัก สมถภาวนา และหลักวิปัสสนาภาวนา เพื่อการละกิเลส ตัณหา และอวิชชาโดยสิ้นเชิง

๑.๕.๒ **พระนันทเถระ** หมายถึง สาวกองค์หนึ่งในพระอสีติมหาสาวก สำคัญใน สมัยพุทธกาล เป็นพระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ กับพระนางมหาปชาบดีโคตมี นับตามลำดับ พระญาติกับพระบรมศาสดา ท่านก็เป็นพระอนุชา ร่วมพุทธพระบิดา

๑.๕.๓ **สติปัฏฐาน** หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือ การปฏิบัติที่มีสติเป็นประธาน วิธีพัฒนาสติของมนุษย์ เพื่อให้มนุษย์พ้นจากความทุกข์ในระดับต่าง ๆ จนถึงพ้นจากความทุกข์ โดยสิ้นเชิง

๑.๕.๔ **บารมี** หมายถึง ปฏิปทาอันยอดเยี่ยม คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ หรือ การทำให้เต็ม เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูงสุด ในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่ง เอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งเผยแพร่ตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๕๓ เป็นต้นมา มีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑.๑ คัมภีร์พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน มีเนื้อความกล่าวถึง ประวัติ พระนันทเถระ โดยสมัยพระพุทธเจ้าปฐมุตตระ^๕ พระเถระนี้ได้ถวายผ้าไหมพัสตร์ คือ ผ้าเปลือกไม้ แต่ พระปฐมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงได้รับพยากรณ์ไว้ว่า “ด้วยผลแห่งการถวายผ้านี้ เธอจะมี ผิวสีดังทองคำ เธอจะได้เสวยทิพยสมบัติ จะได้เป็นอนุชาของพระพุทธโคตมพุทธเจ้า ครั้นออกบวช ในศาสนา ถูกพระพุทธเจ้าทรงตักเตือนแล้ว กำหนดรู้อาสวะทั้งปวง เป็นผู้ไม่มีอาสวะแล้วนิพพาน

^๕ ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๗ - ๓๑/๑๐๖.

๑.๖.๑.๒ คัมภีร์อรรถกถา มีเนื้อความกล่าวถึง ความสามารถของพระนันทเถระ ปราภฏในอรรถกถา อังคุตรนิกาย เอกนิบาต ท่านพระนันทเถระ เป็นยอดของเหล่าภิกษุสาวกผู้ คัมภีร์ครองทวารในอินทรี ๖.ความจริง พระสาวกทั้งหลายของพระบรมศาสดา ชื่อว่า ไม่คัมภีร์ครองทวาร นั้นย่อมไม่มีก็จริง ถึงอย่างนั้น คือ หากจะมีการมองไปยังทิศต่าง ๆ พระนันทเถระ จะสำรวจมจิต ด้วยสติสัมปชัญญะ อยู่ตลอดเวลา ท่านได้รับการยกย่องจากพระบรมศาสดา^{๑๐}

๑.๖.๑.๓ คัมภีร์ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค มีเนื้อความกล่าวถึง ปาติโมกสังวรศีล อันโยคีพึงสำเร็จด้วย ศรัทธา ฉันทะ อินทรีสังวรศีล อันโยคีพึงสำเร็จด้วย สติ ฉันทะ นั้นจริงอยู่ อินทรีสังวรศีลนั้นชื่อว่า มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะอินทรีทั้งหลายที่ตั้งมั่นอยู่ด้วยสติแล้ว เป็นสภาพอันบาปธรรมทั้งหลายมีอภิขมาเป็นต้น จะพึงรู้ไหลเข้าไปไม่ได้เพราะเหตุนี้ “ภิกษุทั้งหลายจักขุนทรี อินทรี คือ จักขุถูกที่มแทงแล้วด้วยซี่เหล็กที่เฝอย่างร้อนลุกโชนมีแสง โชติช่วงอยู่ยังนับว่าประเสริฐ ส่วนการยึดถือนิमित ด้วยอนุพยัญชนะในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้ ด้วยจักขุไม่ประเสริฐเลย” ดังนี้แล้วเมื่อวิญญาณเกิดทางจักขุทวารเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น พึงกั้นความยึดถือที่นิमित ที่บาปธรรมทั้งหลายมีอภิขมาเป็นต้น จะพึงรู้ไหลเข้าไป พึงทำอินทรีสังวรศีลนี้ให้สำเร็จอย่างดีด้วย สติ อันไม่หลงลืมเกิด”^{๑๑} ความตอนหนึ่งว่า จงรักษา อินทรีที่รูป, เสียง, กลิ่น, รส และผัสสะ ทั้งหลาย เพราะว่า ทวารเหล่านี้ถูกเปิดไว้ไม่รักษา ย่อมจะถูกโจร คือ กิเลสปล้นเอา เหมือนโจรปล้นบ้าน ฉันทะ

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๒.๑ พระธรรมธีรราชฆานูนิ (โชดก ญาณสิทธิ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “คู่มือ สอบอารมณ์กรรมฐาน” มีเนื้อความกล่าวถึง คุณสมบัติของนักปฏิบัติได้แก่ เครื่องตัดสินว่าใคร ปฏิบัติสำเร็จมรรค ผล นิพพาน หรือไม่ มีเครื่องพิสูจน์อยู่ ๔ ประการ^{๑๒} คือ ประกอบด้วย ความ เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ อย่างไม่หวั่นไหว เช่น วิสาขอุบาสิกา, สุปปพุทธภูณัฐิ ภรรยาของพราหมณ์ภารทวาชโคตร, พระวัคคิ เป็นตัวอย่าง และมีศีลอันพระอริยะเจ้าใคร่ ชอบใจ คือ ศีลสมบุรณ์ เช่น ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็มีศีล ๕ บริสุทธิ์บริบูรณ์ ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท นักปราชญ์สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาแต่ต้อง เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ถ้อมมั่นเป็น นิจศีลตลอดชีวิต ตายไปแล้วเกิดอีกก็ยังไม่ละ ไม่เว้น ยังถ้อมมั่นอยู่ สรุไปได้ว่า ผู้ใดประกอบไปด้วย คุณสมบัติ ๔ ประการนี้โดยบริสุทธิ์ บริบูรณ์พร้อมมูลแล้ว ผู้นั้นย่อมสามารถพยากรณ์ตนเองได้

๑.๖.๒.๒ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ธัมมจัก กัปปวัตตนสูตร” มีเนื้อความกล่าวถึง “ในบรรดาอริยสัจ ๔ ทุกขสัจ คืออุปาทานชั้น ๕ ที่ปรากฏ

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน อง เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๗๙.

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๕๓ - ๕๔.

^{๑๒} พระธรรมธีรราชฆานูนิ (โชดก ญาณสิทธิ), ป.๓. ๙, ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง คู่มือสอบอารมณ์ กรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬารังกรมหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๗๖.

ทางทวาร ทั้ง ๖ เป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ การกำหนดรู้ทุกขสังข์ ตามความเป็นจริงนั้น มีได้ด้วยการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระแทกสัมผัส และ คตินี้ก็ในการกำหนดรู้ทุกขสังข์ตามวิธีที่กล่าวมานี้ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญก็ได้ รับการพัฒนาให้เจริญงอกงามขึ้น ทุกขสังข์ที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา ชื่อว่า อารัมมณะ คือ อารัมมณฺ์ที่ถูกรู้ เป็นสิ่งที่ควรกำหนดให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ ว่าตกอยู่ในไตรลักษณ์ ส่วนมรรคสังข์ซึ่งเป็นปัญญาที่เข้าใจทุกขสังข์ ชื่อว่า อารัมมณิกะ คือ สภาวะหยั่งรู้ เป็นธรรมที่ควร พัฒนาอริยมรรคมี องค์ ๘ ย่อมพัฒนาได้ด้วยการกำหนดรู้ทุกขสังข์ เมื่ออริยมรรคได้รับการพัฒนา เต็มที่แล้ว จึงจะรู้แจ้งพระนิพพานซึ่งเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ส่วนต้นหาจัดเป็นธรรมที่ควรละ”^{๑๓} สรุปได้ว่า การกำหนดรู้สภาวะธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการทำกิจเกี่ยวกับอริยสังข์ทั้ง ๔ ไปพร้อมกัน คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค

๑.๖.๒.๓ พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตวณฺโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “อนุปฺพทิกถาที่ปณี” (โทษของกาม) มีเนื้อความกล่าวถึง บุคคลใดก็ตาม แม้กายจะหลีกออกจากกาม คือ ออกบวชแล้ว แต่ยังข้องอยู่ในกามคุณ ก็ไม่อาจจะบรรลุผลได้ เหมือนกับไม้ที่ยังสดอยู่ แม้วางอยู่บนบก ก็ยากที่จะนำมาสีกให้ติดไฟได้ เพราะไม้นั้นยังสดอยู่ ฉะนั้น ผู้มีใจหลีกออกจากกามแล้ว แม้จะอยู่ครองเรือน คือ ยังไม่บวช หรือ ออกบวชแล้ว และใจไม่ติดอยู่ในกามคุณ ก็มีโอกาสดำเนินรามีสสุข^{๑๔} สรุปได้ว่า อันความสุขที่เยือกเย็น และสงบ สุขอันเกิดจากการเจริญภาวนา ถ้าเราทำได้ก็จะได้รับความสุข ที่เหนือกว่าความสุขอันเกิดจากกามคุณอย่างแน่นอน

๑.๖.๒.๔ สมบุรณ์ ตาสนธิ แสดงหลักการบรรลุธรรมของพระนันทเถระไว้ในหนังสือ พระอรหันตสาวกบรรลุธรรมได้อย่างไร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเปล่งพระอุทานว่า “เปือกตม คือ กาม อันผู้ใดข้ามได้แล้ว หนาม คือ กาม อันผู้ใดย่ำยีได้แล้ว ผู้นั้นบรรลุความสิ้นโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะสุข และทุกข์”^{๑๕} ตามพุทธวจนะนี้ ทรงอุบายวิธีให้พระนันทเถระเจริญสติในการคุ้มครองทวารทั้ง ๖ คือ มีสติใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ตลอดเวลา สามารถเจริญสติปฏิฐานให้แก่กล้า โทษณฺค์ ๗ และอริยมรรค ๘ จึงเกิดขึ้น เห็นอริยสังข์ ๔ อย่างแจ่มแจ้งที่สุด

๑.๖.๓ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๓.๑ พระครูมนสิการ (มโนรม มโนจโร) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระรัฐบาลเถระ” ผลการศึกษาพบว่า การอบรมพัฒนาปัญญาเพื่อให้รู้แจ้งอริยสังข์ ๔

^{๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร,” แปลโดย พระคันธสาราภิวํศ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๖๙.

^{๑๔} พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตวณฺโณ), ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “อนุปฺพทิกถาที่ปณี,” พิมพ์ครั้งที่ ๔, (โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๒.

^{๑๕} สมบุรณ์ ตาสนธิ, พระอรหันตสาวก บรรลุธรรมได้อย่างไร, (นนทบุรี: บริษัท ริงค์ ปียอนด์ บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓๕๔.

กล่าวคือ เมื่อเข้าใจอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก ตามระดับโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ย่อมก้าวล่วงความเป็นปุถุชน เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล ชั้นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์กัถิ การตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ากัถิ ขึ้นอยู่กับระดับปัญญาญาณหยั่งรู้ในอริยสัจ ๔ ^{๑๖}

๑.๖.๓.๒ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ ได้ทรงศึกษาวิจัยเรื่อง “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” ทรงนิพนธ์ว่า มีการใช้ศัพท์ว่า บารมีในพุทธศาสนาเถรวาท มีการวิเคราะห์ศัพท์เป็น ๒ แนว คือ ๑. มาจากศัพท์ ปรม ประกอบปัจจัยเป็นปารมี ให้ความหมายว่าความเป็นเลิศ และ ๒. มาจากการประกอบปารศัพท์กับอริยสัจ ๔ ให้ความหมายว่า ธรรมเครื่องถึงฝั่ง ในคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก ความหมายของคำว่า บารมี คือ ธรรม ๑๐ ประการ อันบุคคลใดได้ปฏิบัติแล้วจักบรรลุพระโพธิญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอรรคถา จริยาปิฎก ได้วิเคราะห์ขั้นตอนของการปฏิบัติบำเพ็ญบารมีมีโดยละเอียด ในขั้นนี้ ความหมายของบารมีเปลี่ยนแปลงจากเป้าหมาย มาเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนา ^{๑๗}

๑.๖.๓.๓ พระอริการโฆษิต ปณณวโร (รุ่งเรือง) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัปปินเถระ” ผลการวิจัยพบว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การบรรลุเป็นอริยบุคคลขั้นใด ขั้นหนึ่ง คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์ ผู้ที่บรรลุธรรมแล้วเรียกว่าพระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ คือ มรรค สามารถประหาณอนุสัยกิเลสได้อย่างเด็ดขาด นิพพานเป็นอารมณ์หลังจากที่มรรคได้ประหาณอนุสัยกิเลสเสร็จแล้ว พระนิพพานนี้เป็นสภาพที่ดับกิเลส และกองทุกข์ทั้งปวง จึงเป็นสภาวะที่มีเป็นสุขอันประเสริฐไม่ถูกปรุงแต่ง ^{๑๘}

๑.๖.๓.๔ พระอริการจอย ธมมกามโ (ฤทธิ์บันเริง) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัสสปเถระ ผลการวิจัยพบว่า พระมหากัสสปะออกบวชโดยรับโอวาท ๓ ข้อ จากพระบรมศาสดาว่า ๑) กัสสปะ เธอพึงศึกษาว่า เราจักเข้าไปตั้งความละเอียด และความเกรงใจไว้ในภิกษุที่เป็นผู้เฒ่า ปานกลางและผู้ใหม่อย่างดีที่สุด ๒) เราจักฟังธรรมซึ่งประกอบด้วยกุศล เราจักตั้งใจฟังธรรมนั้นแล้วพิจารณาเนื้อความ ๓) เราจักไม่ละสติ ที่เป็นไปในกาย คือพิจารณาร่างกายเป็นอารมณ์ โดยอาศัยกระบวนการขัดเกลา คือ ๑. ถือธุดงค์ ๑๓ ข้อ เพื่อทำลายโลภะ ๒. เจริญสติอยู่ในกาย เวทนา จิต และธรรมอย่างต่อเนื่อง การฝึกกายานุปัสสนานี้ สติจะมีกำลังเข้มแข็งพอสมควรแล้ว

^{๑๖} พระครูมนโสนิการ (มโนรม มโนจโร), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระรัฐบาลเถระ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๗} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ, “การศึกษาทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, (สาขาวิชาภาษาตะวันออก: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๗๑.

^{๑๘} พระอริการโฆษิต ปณณวโร (รุ่งเรือง), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัปปินเถระ” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑.

เพื่อความสังวร (สติสังวร) เป็นการข่มกันราคะ สติสมาธิย่อมมีกำลังกิเลสสามารถข่มไม่ได้ช่อง ไม่ได้โอกาส นี่เป็นหนทางปฏิบัติที่จะนำพาให้เหล่าสัตว์บรรลู่ถึงพระนิพพาน^{๑๙}

๑.๖.๓.๕ พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญูณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า คนทั่วไปมักสำคัญรูปนามในลักษณะของสมมติบัญญัติ จึงกล่าวว่าเรานั่ง เรายืน เราเดิน เราเหยียด เราคู้ เราเห็น เราได้ยิน ฯลฯ ความจริงแล้วไม่มีบุคคลผู้ทำกรณัง ยืน เดิน เป็นต้น มีเพียงรูปนามสองอย่างเป็นที่ประชุมกัน สภาวะที่ปรากฏในร่างกายนี้ตามประสบการณ์ในการปฏิบัติ คือ สภาวะที่แปรปรวนจากระยะหนึ่งไปสู่ระยะหนึ่ง หรือ สภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ (รูป) พร้อมทั้งสภาวะที่นุ่มไปสู่อารมณ์ คือ รู้อารมณ์นั่นเอง (นาม) ปัญญาที่เข้าใจอย่างนี้เป็นภาระที่ยังเห็นตามความเป็นจริงดังนี้^{๒๐}

๑.๖.๓.๖ นางสาวณัฐจิตต์ เล่าห์วีระ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์ในอินทรีย์ภาวนาสูตฺร” ผลการวิจัยพบว่า “อินทรีย์ภาวนาสูตฺร” เป็นพระสูตรพระพุทธเจ้า ตรัสถึงวิธีการเจริญอินทรีย์ มีเนื้อหากล่าวถึงอินทรีย์ คือ ก) อินทรีย์ในอินทรีย์ภาวนาสูตฺร คือ ศึกษาอารมณ์ที่มากกระทบทางอายตนะ ๖ ข) อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยมีความศรัทธาเป็นตัวนำความเพียร และองค์ธรรมอื่นๆ เป็นธรรมที่สนับสนุนกันและกัน เพื่อให้การปฏิบัติธรรมบรรลุเป้าหมาย คือความพ้นทุกข์ ค) การพัฒนาอินทรีย์มี ๔ ชั้น คือ (๑) สติสังวรเอาสติระมัดระวังอินทรีย์ ๖ มิให้กิเลสได้ช่องไหลเข้าครอบงำจิตใจ (๒) ญาณสังวรเอาความอดทนเข้าข่มความรู้สึกที่เกิดจากอินทรีย์ ๖ นั้นจนดับไปเอง (๓) วิริยสังวร เอาความเพียรเปลี่ยนแปลงความรู้สึกไปตามความต้องการของตนโดยทำนองว่า หนามยอก เอาหนามบ่งง) พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีอบรมอินทรีย์ที่ยังอ่อนอยู่ให้กล้าแข็งขึ้น มี ๕ ประการ คือ (๑) ได้มิตรดี (๒) เป็นคนมีศีล (๓) ได้ฟังถวาทถุเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสอย่างยิ่ง (๔) ประารภความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด (๕) เป็นผู้มีปัญหา จ) การฝึกอินทรีย์นี้ เปรียบเหมือนรถที่เทียมด้วยม้า มี ๒ คู่ คือ ทางซ้าย ๒ ตัว ทางขวา ๒ ตัว รวมเป็น ๔ ตัว ต้องมีกำลังสมบูรณ์จึงทำให้การลากรถนั้น เป็นไปได้โดยสะดวกส่วนคนขับ คือ สตินั้น คอยบังคับม้าให้ไปสู่จุดหมายปลอดภัย สมกับชินโรสบุตรพระบรมศาสดาที่นำมาเป็นกรณีศึกษามีพระนันทเถระ^{๒๑}เป็นต้น

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่ามีข้อความในคัมภีร์ และเอกสารต่าง ๆ เรื่องการบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุธรรมไว้อย่างหลากหลายแง่มุม และแนวทาง

^{๑๙} พระอธิการจอย ธมมกาโม (ฤทธิ์บันเริง), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัสสปเถระ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า บทคัดย่อ.

^{๒๐} พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี), “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญูณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๙.

^{๒๑} นางสาวณัฐจิตต์ เล่าห์วีระ, “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์ในอินทรีย์ภาวนาสูตฺร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า บทคัดย่อ.

การปฏิบัติ พร้อมทั้งหลักธรรมที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรม มีกล่าวไว้หลากหลายหัวข้อธรรม ส่วนประวัติการบำเพ็ญบารมีของพระนันทเถระ มีปรากฏชัดเจนในอรรถกถา และมีผู้เขียนหนังสือไว้จำนวนหนึ่งพอที่จะศึกษาค้นคว้าได้ แต่ทั้งนี้ยังไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสาร เรื่องศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยนำมาศึกษาให้มีความชัดเจนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ หนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๓ ทำให้ทราบการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุของพระนันทเถระ

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

พุทธศาสนา คือ วิชา และระเบียบปฏิบัติ เพื่อให้รู้จักสิ่งทั้งปวงถูกต้องตามที่เป็นจริงว่าอะไร เป็นอะไร สิ่งทั้งปวงมีสภาพตามที่เป็นจริง คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัว หรือ ของตัว แต่มนุษย์ทั้งหลายยังหลงรัก หลงยึดสิ่งทั้งปวง เพราะอำนาจของความยึดมั่นที่ผิด ในพระพุทธศาสนามีวิธีปฏิบัติเรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อใช้เป็นเครื่องมือตัดความยึดมั่นที่มั่นนั้นเสีย เริ่มตั้งแต่มีความประพฤติบริสุทธิ์ มีใจบริสุทธิ์ มีความเห็นบริสุทธิ์ พัฒนาไปจนถึงขั้นเกิดปัญญา คือ ความเห็นแจ้งบริสุทธิ์ ในที่สุดก็ตัดกิเลสที่ผูกมัดให้ติดอยู่กับวิสัยโลกออกเสียได้ ตามลำดับขั้นของการบรรลุธรรมสำเร็จตามเป้าหมายในพระพุทธศาสนา เป็นพระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันจนถึงพระอรหันต์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงนำการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มากำหนดประเด็นในการศึกษาไว้ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายการบรรลุธรรม
- ๒.๒ ประเภทและระดับการบรรลุธรรม
- ๒.๓ หลักปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม
- ๒.๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม
- ๒.๕ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม
- ๒.๖ หลักธรรมที่เกื้อหนุนการบรรลุธรรม
- ๒.๗ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในสติปัฏฐาน ๔
- ๒.๘ ผลของการบรรลุธรรม
- ๒.๙ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

บรรลุธรรม แยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือ “บรรลุ” และ “ธรรม” คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ^๑ ส่วนคำว่า “ธรรม” หมายถึง สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาวะธรรมสังัจจธรรม ความจริง, เหตุ, ต้นเหตุ, ปรากฎการณ์, ธรรมารมณ์, สิ่งที่เกิด, คุณธรรม, ความดี, ความถูกต้อง ความประพฤติชอบ, หลักการ, แบบแผน, ธรรมเนียม, หน้าที่, ความชอบ, ความยุติธรรม พระธรรม, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น^๒

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๑๗๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

คำว่า “บรรลู่” ตรงกับภาษาบาลีว่า “อริคม” (กริยาเป็น อริคจฺจติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้, ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) ความเป็นที่ตรัสรู้ สมัยเป็นที่บรรลู่, ความถึงพร้อมเฉพาะ^๓ นิยมนำ “ธมม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย” เป็น “ธมมาภิสมโย” ตัวอย่าง “เทศนาวิสาเย จตฺราสีติยา ปาณสทฺสสานํ ธมมาภิสมโย อโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธมมาภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตว์ แปดหมื่นสี่พัน”^๔

นอกจากนี้ยังมีศัพท์กริยาอื่นอีก ที่ใช้แสดงถึงการบรรลู่ หรือ ถึง (ธรรม) ปาปุณาติ ปาปุณฺณติ, ปปโปติ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลู่ธรรมอันได้แก่มรรคผลในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต้น ๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทศนาวิสาเย กสกอุปาสโก โสตาปัตติผลํ ปตฺโต สมฺปตฺตภิกฺขุปี พหู โสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุณฺณิสฺสูติ แปลว่า จบเทศนา อุบาสกชวานาบรรลู่โสตปาตติผลแล้ว แม้ภิกษุ ผู้ประชุมกันเป็นอันมาก ก็บรรลู่อริยผลทั้งหลาย มีโสตปาตติผล เป็นต้นดังนี้”^๕

ศัพท์ดังกล่าว ใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลู่ธรรมในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะ ได้แก่ คำว่า “สจฺฉิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” คือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึงประสพเอง และคำว่า “ปตฺติ” (รูปกริยา และคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพาน หลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา^๖

บรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้เป็นคำแทน หรือคำแสดง อรรถของนิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิราคะ สันตะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลายคำมี ที่ใช้น้อยเหลือเกิน บางคำมีที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือเป็นสำคัญนัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้ เพราะช่วยเป็นแนวความเข้าใจเพิ่มขึ้น แม้คำแปลที่ให้ไว้ ก็พอให้จับความหมายได้บ้างเท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสซึ่งสมบูรณ์เพราะขาดข้อความแวดล้อม ที่จะช่วยเสริมความเข้าใจ^๗

๒.๑.๑ นิยามการบรรลู่ธรรมในคัมภีร์และตำราวิชาการ

ขุททกนิกายปฏิสัมภิตามรรคให้ความหมายของ การบรรลู่ธรรม ไว้ว่า “ธรรมเหล่าไหน เป็นโลกุตตระ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค มีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระ คำว่า โลกุตตระ อธิบายว่า ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะมีความหมายว่าอย่างไรคือ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่า โลกุตตระ

^๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^๔ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๔๗.

^๕ ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๒๐๓.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๘), หน้า ๔๘๑.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

เพราะข้ามพ้นแต่โลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่วงพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่วงพ้นโลกอยู่ ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะเป็นอดีตในโลกล ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามที่สุตโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะสะอาดกว่าโลก”^๘

ดังนั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นโลกุตตระ ได้แก่ โปธิปักขิยธรรม ๓๗ และ นวโลกุตระธรรม เพราะ เป็นธรรมที่ข้ามที่สุดโลก สอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า “เราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลก”^๙ ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง”^{๑๐} จะเห็นได้ว่า คำว่า “โลก” ตามที่พระพุทธองค์ ตรัสนั้นหมายถึง “ทุกข์” ผู้ที่ไม่พยายามใช้ปัญญาเพื่อไปให้ถึงที่สุดของโลก ย่อมไม่สามารถบรรลุถึงความดับทุกข์ได้ เพราะทั้งโลกนี้ถูกปรุงแต่งด้วยความแปรเปลี่ยนของกระแสรูป นาม เป็นโลกแห่งความทุกข์ และที่สุดของโลก คือ นิพพานนั่นเอง

ในคัมภีร์สัทธรรมปาสนี อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่า “พระธรรมเสนาบดี ครั้นแสดงโปธิปักขิยธรรมที่เกิดขึ้นได้เพราะความมีแห่งอริยมรรคแล้ว ย่อโปธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เข้าในมรรค และผลอีก จึงกล่าววว่า อริยมรรค ๔ และสามัญผล ๔ ความเป็นสมณะชื่อว่าสามัญญะ คำว่า สามัญญะนี้เป็นชื่อแห่งอริยมรรคทั้ง ๔ ผลแห่งสามัญญะชื่อว่า สามัญญผล ส่วนนิพพานไม่เจือปนกับด้วยโลกุตระธรรมทั้งหมดทีเดียว ด้วยประการนี้ ว่าโดยพิสดาร พึงทราบวว่า โลกุตตระมี ๔๖ คือ โปธิปักขิยธรรม ๓๗ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ว่าโดยย่อจากโลกุตระธรรม ๔๖ นั้น พึงทราบวว่า โลกุตระธรรมมี ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ว่าโดยย่อ แม้จาก ๙ พึงทราบวว่า โลกุตตระ มี ๓ คือ มรรค ๑ ผล ๑ นิพพาน ๑”^{๑๑}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ให้ความหมายของการบรรลุธรรมใน “นิพพานกถา” ไว้ว่า นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับทุกข์ คือ วนเวียนของกิเลส กรรม และวิบากเมื่อวนเวียนของกิเลสถูกตัดให้ขาดลงด้วย อรหัตตมรรคแล้ว กรรมที่กระทำไว้ในภพนี้ และภพก่อนก็เป็น อโหสิกรรมไป ภพใหม่ก็ไม่ปรากฏอีก ตามที่กล่าวมานี้ วัฏฏะทั้งสามก็จะสงบไป ดังนั้นลักษณะของนิพพานจึงเป็นความสงบจากวัฏฏะทุกข์ เป็นสันติสุขอันยอดเยี่ยม ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า สันติลักษณะ (มีลักษณะสงบ) คือ สงบจากวนเวียนของกิเลสเป็นต้น ทั้งสามอย่างเมื่อมีความสงบเกิดขึ้น ถ่านไฟของความทุกข์ก็จะถูกดับลง^{๑๒}

พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริมจฺโล) ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ผู้ที่ได้บรรลุมรรคผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ จะเป็นผู้ที่มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสไม่โลภ โกรธ หลง ไร้ความทุกข์ทางจิต ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ดวงจิตมีความสงบอย่างสมบูรณ์ ไม่ดูด ไม่ผลึก ไม่รัก

^๘ คุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑ - ๕๑๒.

^๙ คุรายละเอียดใน อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/-/๑๖๗.

^{๑๐} คุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๙.

^{๑๑} คุรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๖๐๔.

^{๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **นิพพานกถา**, พระพรหมโมลี ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑.

ไม่ซัง จิตตั้งอยู่ท่ามกลางความยินดี ยินร้าย อยู่กับโลกได้ สัมผัสสัมพันธ์กับโลกได้ทำประโยชน์ให้กับโลกได้ แต่จิตอยู่เหนือความยึดติดใด ๆ ทั้งสิ้นของโลก ถ้าผู้ปฏิบัติได้บรรลุญาณต่าง ๆ อย่างละเอียด และชัดเจนที่สุด และมีคุณธรรมครบถ้วนดังกล่าวนี้ ก็ตัดสินตนได้ว่า ได้บรรลุมรรคผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์แล้ว^{๑๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน ศึกษาได้จากคำเรียกชื่อ และคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง มีทั้งความหมายแง่บวก และแง่ลบ คำเรียกจำนวนมากเป็นคำแสดงความยกย่องนับถือเป็นผู้มีคุณสมบัติดีงาม บริสุทธิ ประเสริฐ หรือ ได้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้ว เช่น อรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) ชีนาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือ ผู้ประกอบด้วย อเสขธรรม) ปริกชีณภวสังโยชน์ (ผู้หมดสังโยชน์ที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) วุสิตวันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) กตกรรมีย์ (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) โอิททภาวะ (ผู้ปลงภาวะแล้ว) เป็นต้น^{๑๔}

พระชินสภเถระ ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ไตรลักษณ์ในจิตมีกำลังเข้มแข็งเพียงพอไม่หวั่นไหวแล้ว อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ และโสดาปัตติมรรคญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรมรรคญาณ โสดาปัตติผลญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ จะเกิดขึ้นตามลำดับ เมื่อโลกุตตรมรรคญาณเกิดขึ้น จะประหารอนุสัยกิเลสที่มีในจิต ในส่วนที่มีอำนาจประหารได้ให้พินาศดับลง แรงที่อนุสัยกิเลสใช้เหนี่ยวนำจิตให้เกาะยึดรูปนามสังขาร ถูกตัดขาดสะบั้นลงจิตหมดยางเหนียวที่ใช้ยึดเกาะโดยสิ้นเชิง จึงละออกจากรูปนามสังขาร ซึ่งเป็นกองทุกข์ในกามาวจรกุศลส่วนสุดท้ายที่เหลืออยู่ เข้าสู่กระแสแห่งความดับโดยสิ้นเชิงด้วยโลกุตตรมรรค คือพระนิพพาน^{๑๕}

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า การเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ขั้นสูงสุด คือ การบรรลุวิชชา และวิมุตตินั่นเอง สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะ และวิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามวิปัสสนาวิधि ผู้ปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัย ได้ตามกำลังของมรรค บรรลุมรรคผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา^{๑๖}

^{๑๓} พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริมจฺโล), *ทางสายเอก*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๓.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยายความ*, หน้า ๓๔๓.

^{๑๕} พระชินสภเถระ *พระธรรมจักรเทคนาฎีกา*, (นครนายก: อักษรสัมพันธ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๓.

^{๑๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๑.

สรุปได้ว่า การบรรลุ หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงความเข้าใจ และเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมด เป็นกระบวนการฝึกปรี้อพัฒนามนุษย์ ดังนั้นคนที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดหมายในระดับต่าง ๆ

๒.๒ ประเภทและระดับของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม คือ การหลุดพ้นจากกิเลส โดยผู้บรรลุธรรมสามารถจำแนกเป็น ๒ ประเภทตามความหมาย เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ กล่าวโดยวิมุตติ ความหลุดพ้นนั้น ในระดับโดยทั่วไปแบ่งไว้ ๕ อย่าง^{๑๗} คือ

๑) วิกัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ หมายถึงการระงับนิวรณ์เป็นต้นได้ด้วยอำนาจสมาธิได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เป็นวิกัมภณวิมุตติ เพราะพ้นจากนิวรณ์เป็นต้นโดยตนข่มไว้เอง

๒) ตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นชั่วคราว หมายถึงการพ้นจากอกุศลอย่างหนึ่งด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ได้แก่ อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น^{๑๘} คือ พิจารณาความไม่เที่ยง ทำให้พ้นจากนิจจสัญญาความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง โดยกำหนดตัดด้วยอำนาจเป็นข้าศึกต่อธรรมนั้น ๆ เอง เป็นต้น วิมุตติตามความหมาย ๒ อย่างแรกนี้เป็นโลกียวิมุตติ

๓) สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด หมายถึง การทำลายกิเลสที่ผูกมัดไว้ หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค กิเลสที่ถูกตัดขาดไปแล้วย่อมไม่กลับมาเกิดได้อีก คือ อริยมรรค ๘ เพราะว่าพ้นจากกิเลสที่ตนตัดขาดแล้วเอง

๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ หลุดพ้นอย่างสงบ หมายถึง การหลุดพ้นด้วยความสงบระงับ เรียบสนิท หรือ ราบคาบไป คือ ความเป็นผู้หลุดพ้นออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัด หรือ ครอบงำถูกกำจัดราบคาบไปแล้ว ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

๕) นิสสรณวิมุตติ หลุดพ้นด้วยเป็นภาวะหลุดรอดปลอดโปร่ง หมายถึง ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสบอยู่ ชื่นชม หรือ เสวยรสอยู่ และซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่น ๆ ได้ด้วยดีต่อ ๆ ไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็น นิพพาน วิมุตติตามความหมาย ๓ อย่าง (๓ - ๔ - ๕) เป็นอสมายิกเจโตวิมุตติ และเป็นโลกุตตรวิมุตติ ว่าโดยสาระแท้ ๆ วิมุตติ ๕ นี้ คือ สมณะวิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ^{๑๙}

วิมุตติ หรือ ความหลุดพ้น ในระดับสูง ใช้ในความหมายต่างกันแยกได้เป็น ๓ อย่าง คือ อย่างแรก การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรือ อาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ชุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๕๐ - ๕๒.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ม.อุ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๔๘.

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม, ฉบับปรับขยายความ*, หน้า ๔๓๙.

วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นมรรค อย่างที่สอง ความเป็นผู้หลุดพ้น คือ ความเป็นอิสระ ในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นผล อย่างที่สามภาวะ แห่งความเป็นผู้หลุดพ้น เป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้น หรือ ผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึง และรู้สึกได้ซึ่ง อำนาจความดีงามต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจ เป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระ เช่นนั้น ที่มีผู้ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ เช่น นึกถึงคำนึงถึง หน่วงเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือ ที่ใช้เป็นไวยากรณ์ของนิพพาน คือ หมายถึงนิพพานนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ในความหมายสามอย่างนั้น ข้อที่ถือว่า เป็นความหมายจำเพาะกว่าอย่างอื่น หรือ เป็นเรื่องของวิมุตติเองแท้ ๆ คือ วิมุตติในความหมายที่เป็นผล และ คำว่า ผลในที่นี้ตามปกติ หมายถึงอรรถผล ความสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในเมื่อละสังโยชน์ได้หมดสิ้น จิตพ้นจากอภิวาตะ ทั้งหลาย ส่วนในความหมายที่เป็นมรรค ก็มีธรรมข้ออื่นเป็นเจ้าของเรื่องอยู่แล้วโดยเฉพาะวิชา และวิราคะมักมาคู่กันกับวิมุตตินี้ โดยวิชาเป็นมรรค หรือ ไม่ก็วิราคะเป็นมรรควิมุตติเป็นผล ส่วนในความหมายที่เป็นนิพพาน วิมุตติก็เป็นเพียงไวยากรณ์ซึ่งมีนิพพานเป็นคำยืนอยู่แล้ว วิมุตติที่เป็นผล โดยเฉพาะอรรถผลท่านมักแยกให้เห็นเด่นชัดเป็น ๒ ด้าน คือ เป็นเจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ^{๒๐}

๑ เจโตวิมุตติ

เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางด้านจิต แปลกันว่า ความหลุดพ้นแห่งจิต หรือ ความหลุดพ้นด้วยกำลังจิต คือ ด้วยสมาธิ หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิซึ่งกำราบ ราคะลงได้ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย ราคะในที่นี้ ไม่มีความหมายแคบอย่างที่ เข้าใจกันในภาษาไทย คือ ไม่ใช่เรื่องกามเท่านั้น แต่หมายถึง ความติดใจ ความใคร่ ในอารมณ์ ต่าง ๆ ทั้งรูปธรรม และนามธรรมเป็นไวยากรณ์ของตัณหา และกินความถึงโทสะด้วย เพราะโทสะ คือ แรงผลักดันที่เป็นปฏิกิริยาของราคะนั่นเอง ดังนั้นเพราะสารถีราคะได้ จึงจะมีเจโตวิมุตติ

เจโตวิมุตติ ได้แก่ ผลสมาธิหรืออรรถผลสมาธิ หรือ อรรถผลจิต คือ สมาธิ หรือ จิตอันตั้งมั่นที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูก คือ กิเลสทั้งปวง^{๒๑} เป็นสมาธิในอรรถผล ผู้เจริญสมณะเพื่อให้เกิดสมาธิได้ฉาน คือ รูปฉาน ๔ ในจิตทุกกณีย หรือรูปฉาน ๕ ในปัญจกณีย และอรุณฉาน ๔^{๒๒} ผู้ปฏิบัติธรรมจะบำเพ็ญแต่สมณะอย่างเดียวก็น่าได้ และสมณะที่บำเพ็ญเช่นนั้นย่อมสามารถให้เกิดสมาธิขั้นสูง ถึงฉานสมาบัติ ซึ่งในภาวะเช่นนั้น กิเลสทั้งหลาย ย่อมสงบระงับไปเป็นการหลุดพ้นได้อย่างหนึ่ง แต่หลุดพ้นได้เพียงชั่วคราว ผู้บำเพ็ญสมณะจึงต้อง ก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือ เจริญปัญญาด้วยจึงจะหลุดพ้นได้แท้จริง ความข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า เจโตวิมุตติ อาจมีได้ในกรณีอื่น แม้ที่มีไชบรรลุมรรคผล เช่น เมตตาเจโตวิมุตติ ในการเจริญเมตตาเพื่อทำสมาธิ มีความหมายถึง อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ ถ้าผู้ปฏิบัติทำให้มากในเมตตาเข้าถึงอัปนาสมาธิ

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๔๒๙.

^{๒๑} คุราญละเอียดยใน ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๑๐๘.

^{๒๒} คุราญละเอียดยใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๓.

ยอมเป็นเมตตาเจโตวิมุตติ แต่เจโตวิมุตติในกรณีเช่นนั้น ย่อมจะมีใช่เจโตวิมุตติที่เด็ดขาดแน่นอน^{๒๓} ดังนั้น ตัวตัดสินที่แท้จริงจึงได้แก่ปัญญาวิมุตติ ซึ่งทำลายอวิชชาลงไปโดยลำดับ กำจัดกิเลสเด็ดขาดไปเป็นขั้น ๆ โดยปัญญาวิมุตติมาเมื่อใด ก็หมายถึงวิมุตติที่เด็ดขาดแท้จริงเมื่อนั้น ยังมีคำว่า “อนาสวะ”^{๒๔} ประกอบด้วยก็หมายถึงวิมุตติขั้นสูงสุดที่สมบูรณ์สิ้นเชิง แต่การที่ปัญญาวิมุตติมาควบคู่กับเจโตวิมุตติ ก็เพราะต้องอาศัยเจโตวิมุตติเป็นเครื่องเตรียมจิตใจให้พร้อมเท่านั้นเอง แล้วใช้ฉานเจริณวิปัสสนา เมื่อบรรลุเป็นอรหัตตผล ท่านก็ได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ประการ คือ ฉานสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ^{๒๕} ด้วยนามกายท่านยอมได้เจโตวิมุตติขั้นอรุปรสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ ดังนั้นพระอรหันต์ประเภทอุกโตภาควิมุต ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ มี ๕ ประเภทคือ บุคคลผู้ได้อรุปรสมาบัติ ๔ ออกจากอรุปรสมาบัติแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลุพระอรหัตมี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหัต ๑ ประเภท

๒ ปัญญาวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้านปัญญา แปลกันว่า ความหลุดพ้นด้วยปัญญา แต่ควรจะแปลว่า ความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึงปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ ถูกต้องสมบูรณ์ไม่มีกิเลสติดบัง หรือ บิดเบียน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอรหัตตผล ในเมื่อปัญญานั้น กำจัดอวิชชาได้แล้ว ทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง เพราะสำรอกอวิชชาได้ จึงจะมีปัญญาวิมุตติ

ปัญญาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณหรือผลปัญญา หรืออรหัตตผลญาณ หรือ อรหัตตผลปัญญา คือ ญาณหรือปัญญาที่เป็นผลแห่งการสำเร็จเป็นอรหัตต์ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการเจริญปัญญา ความหลุดพ้นแห่งจิตจากอวิชชา ด้วยปัญญาที่รู้เห็นตามความเป็นจริงท่านผู้เป็นปัญญาวิมุตติ หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (สุขขวิปัสสก) ซึ่งดูเสมือนจะให้แปลว่า ผู้ได้ปัญญาวิมุตติอย่างเดียวนั้น อันที่จริง ย่อมได้เจโตวิมุตติด้วย เพราะการได้ปัญญาวิมุตติส่อความคมถึงอยู่แล้วว่า ต้องได้เจโตวิมุตติด้วย โดยหมายถึงเจโตวิมุตติ แบบที่อาศัยสมาธิเพียงเท่าที่จำเป็น ซึ่งจะต้องมีเป็นธรรมดาอยู่แล้วก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ จึงไม่ต้องระบุให้เด่นชัดออกมาเหมือนกับพูดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวกันแต่ความจริงก็ คือ ต้องอาศัยสมาธิเพื่อใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นด้วยนั่นเอง

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๕/๑๗๘.

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๙๐.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙ - ๑๓๐/๗๕ - ๗๖.

ดังนั้น พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ดี ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌาน และอรุณฌาน และนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ^{๒๖} ทั้งหมด ซึ่งเป็นผลของสมถะและวิปัสสนา แสดงให้รู้ว่า สมถะและวิปัสสนา เป็นธรรมคู่กันทั้งในขณะ มรรค และผล โดยเจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา^{๒๗} ถ้าได้อรูปสมาบัติแล้วบรรลु พระอรหัตตผล ได้ชื่อว่า อุกโตภาควิมุต และ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ แล้วบรรลุพระอรหัตตผล ได้ชื่อว่า ปัญญาวิมุต และท่านที่เป็นปัญญาวิมุตได้ฌานด้วยก็มี ได้ฌานไม่เกียรูปฌาน ๔

๒.๒.๑ ระดับการบรรลุธรรม

ในพระพุทธศาสนาเรียกบุคคลผู้บรรลุธรรมมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้นว่า พระอริยบุคคล ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจำแนกพระอริยบุคคลไว้ ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑. จำแนกตามประเภทของกิเลสที่ละได้ในแต่ละชั้น

นัยที่ ๒. จำแนกตามประเภทของอินทรีย์

ระดับพระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ เรียงตามลำดับตั้งแต่ระดับเริ่มต้นจนถึงระดับสูงสุด อริยบุคคลจะต้องมีความรู้ และความสามารถทางธรรม ในการละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ เป็นขั้น ๆ คือ ละตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต่ำจนถึงละสังโยชน์เบื้องสูง ซึ่งจัดได้ว่า เป็นแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ในระดับต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา ได้กำหนดว่า บุคคลผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้นจะต้อง ละสังโยชน์ คือกิเลสเป็นเครื่องมัดสรรพสัตว์ไว้กับทุกข์^{๒๘} พร้อมไปกับความเจริญก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา การละสังโยชน์ ๕ ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ และ พยาบาท เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำชั้นหยาบ เรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ การละสังโยชน์ ๕ ประการคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา เป็นสังโยชน์เบื้องสูงชั้นละเอียดเรียกว่า อุทัมภาคิยสังโยชน์ พระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับการบรรลุธรรมออกเป็น ๔ ระดับจัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้

ระดับที่ ๑ พระโสดาบัน

พระโสดาบัน หมายถึง ผู้มีอริยกันตศีลบริบูรณ์^{๒๙} คือ ศีลที่บริสุทธิ์ ไม่มีราศีด้วย ตัณหา และทิฏฐิ เพราะเป็นศีลที่เกิดจากคุณธรรมภายใน ไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด เป็นไปเองตามปกติธรรมชาติ โดยไม่ต้องยึดถือเอาไว้ เรียกว่า “อปรามัญศีล”^{๓๐} มีสมาธิพอประมาณ มีปัญญาพอประมาณ เป็นผู้ไม่ตกต่ำธรรมดา เป็นผู้แน่นอนแล้วจะตรัสรู้ในภายหน้า การบรรลุธรรมในระดับมรรคเรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยายความ*, หน้า ๔๓๐.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๖๖.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗.

พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ชาติ พระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีช คือ อตภาพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียวก็จะได้บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๓๑}

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดา หรือ มนุษย์ก็ได้ ๒ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำ คือ เกิดในตระกูลที่มี โภคะสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ประการ ได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในออบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดา หรือมนุษย์ก็ได้ก็เพียง ๗ชาติ ก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๓๒}

ระดับที่ ๒ พระสกทาคามี

พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ พ้นจากออบาย มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ และมีปกติทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง^{๓๓} การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคล ผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี

พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท^{๓๔}

- ๑) ผู้บรรลุใน (มนุษย์) โลกนี้ แล้วปรินิพพานในโลกนี้เอง
- ๒) ผู้บรรลุในโลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลก
- ๓) ผู้บรรลุในเทวโลกแล้ว ปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง
- ๔) ผู้บรรลุในเทวโลกแล้ว เกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน
- ๕) ผู้บรรลุในโลกนี้ ไปบังเกิดในเทวโลกหมดยุ่ กลับมาเกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน

ระดับที่ ๓ พระอนาคามี

^{๓๑} คุรยละเอียดใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕.

^{๓๒} คุรยละเอียดใน อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔.

^{๓๓} คุรยละเอียดใน อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๔/๑๕๕.

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒๔ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๗๙.

พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก คือ ไปอุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส^{๓๕} แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้นเลย เพราะสามารถละกิเลสได้ด้วยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตปหานได้ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ พยาบาท^{๓๖} และยังสามารถละอกุศลกรรมบถได้อีก ๒ คือ พุดคำหยาบ และโกรธเคืองได้เด็ดขาด พระอนาคามีเป็นโอปปาติกะ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล และสมาธิ มีปัญญามากขึ้นการบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรคระดับผลเรียกว่า อนาคามีผล พระอนาคามี มี ๕ ประเภท^{๓๗}

๑) อันตรปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างคือ เกิดในสุทธาวาสภเวศใดภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ^{๓๘}

(๑) พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัปป์ แต่ก็บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็จะบรรลุภายใน ๑๐๐ กัปป์

(๒) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัปป์

(๓) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๔๐๐ กัปป์

๒) อุพหัจจปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภเวศใดภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) อสังขารปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภเวศใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

๔) สสังขารปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภเวศใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

๕) อุทธังโสตอกนิฐฐคามิ หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฐฐภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอกนิฐฐภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น พระอนาคามีผู้ที่แก่กล้าในสัทธินทรีย์เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในวิริยินทรีย์เกิดในชั้นอตปปาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสตินทรีย์เกิดในชั้นสุทสสาภูมิ ผู้ที่แก่กล้าในสมาธินทรีย์เกิดในชั้นสุทสสิภูมิ ผู้ที่แก่กล้าใน ปัญญินทรีย์เกิดในอกนิฐฐาภูมินั้น^{๓๙}

ระดับที่ ๔ พระอรหันต์

^{๓๕} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๓๖} คุรยละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๐๙.

^{๓๗} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๓๘} คุรยละเอียดใน อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๖๒.

^{๓๙} คุรยละเอียดใน อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๖๑.

พระอรหันต์ หมายถึง ผู้ที่ต้องอาศัยคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงสามารถบรรลุธรรมได้ อันได้ชื่อว่า “อนุพุทธะ”^{๔๐} (ผู้ตรัสรู้ตามพระพุทเจ้า) และเป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ละสังโยชน์ทั้งปวง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป^{๔๑} พระอรหันต์มี ๒ ประเภท คือ

๑) พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนา ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ จำแนกได้ดังนี้

- (๑) พระสุกขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌานต่อเมื่อถึงมรรค
- (๒) พระปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งจึงเจริญวิปัสสนาให้บรรลุอรหัตผล
- (๓) พระปฏิสัมภิที่ปัตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภิ ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ^{๔๒}

๒) พระอรหันต์ประเภทอุกโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้ง ๒ คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยรูปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรคเป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ วิกัมภณะ และสมุจเฉท^{๔๓} จำแนกได้ดังนี้ คือ

- (๑) อุกโตภาควิมุต คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมณะเลยรูปสมาบัติไปเป็นอรุสสมาบัติ
- (๒) เตวิชชะ คือ พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓^{๔๔}
- (๓) ฉฬภิญโญ คือ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖^{๔๕}
- (๔) ปฏิสัมภิที่ปัตตะ คือ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้บรรลุปฏิสัมภิ ๔

การจำแนกพระอริยบุคคลโดยการใช้อินทรีย์ เป็นเกณฑ์ อินทรีย์ แปลว่า ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจ หมายถึง ธรรมที่เป็นเจ้าการ ในการครอบงำ หรือ กำราบสิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ในการปฏิบัติธรรม คือ ความขาดศรัทธา ความเกียจคร้าน ความเพิกเฉยปล่อยปละละเลย เกิดความฟุ้งซ่าน และการขาดความรู้ ความหลงผิด หรือการไม่ใช้ปัญญา ส่วนอินทรีย์ คือ อานาจที่หนุนนำให้ปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ มี ๕ อย่าง คือ สัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้ หรือ ครอบงำไว้กับกิจที่กำลังทำ) สมาธิ (ความมีจิตตั้งมั่น) และปัญญา (ความรู้ชัดหรือความเข้าใจ) ในการปฏิบัติธรรม อินทรีย์แต่ละอย่างของต่างบุคคลจะยิ่งหรือหย่อนไม่เท่ากัน อินทรีย์ที่ทำให้เกิดความแตกต่างในการบรรลุธรรม จึงนำมาเป็นเกณฑ์แบ่งประเภทพระอริยบุคคล มี ๓ อย่าง คือ

^{๔๐} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, หน้า ๒๔๑.

^{๔๑} *ดูรายละเอียดใน อภิ.ก.อ. (ไทย) ๔/๑/-/๗๕๖ - ๗๕๗.*

^{๔๒} *ดูรายละเอียดใน อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๕/๒๔.*

^{๔๓} *พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๑.*

^{๔๔} *ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕.*

^{๔๕} *ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔ - ๓๙๖.*

สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ) และ ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา) โดยจำแนก “พระอริยบุคคลเป็น ๗ ประเภท”^{๔๖} ประกอบด้วย

๑) อุภโตภาควิมุตบุคคล ได้แก่ ผู้สัมผัสซึ่งวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และสิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา คือ เลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุปสมาบัติ และอาสวะทั้งหลายของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญา หมายเอาพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติขั้นอรุปสมาบัติมาก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ บางคราวอาจไปพบคำว่า พระอรหันต์เจโตวิมุตติ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ฟังทราบว่าเป็นพระอรหันต์เจโตวิมุตติ ก็ คือ อุภโตภาควิมุตบุคคลนั่นเองเป็นผู้มี สมาธินทรีย์^{๔๗} แก่กล้า เป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๒) ปัญญาวิมุตบุคคล ได้แก่ ผู้ไม่ได้สัมผัสด้วยกายซึ่งวิโมกข์อันละเอียด ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญาสิ้นอาสวะ เพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญาหมายเอาพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ มีปัญญินทรีย์ แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๓) กายสักขีบุคคล ได้แก่ ผู้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด คือ เลयरูปสมาบัติไปเป็นอรุปสมาบัติ และอาสวะบางส่วนของเธอก็หมดสิ้นไป เห็นอริยสัจจด้วยปัญญา คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอรรหัตตมรรคโดยมีสมาธินทรีย์เป็นอินทรีย์ที่แก่กล้าเป็นตัวนำในการปฏิบัติ

๔) ทิฏฐิปัตตบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียดแต่เป็นผู้บรรลุลสัมมาทิฏฐิ คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญาหมายเอาพระอริยบุคคลได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอรรหัตตมรรค ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ^{๔๘}

๕) สัทธาวิมุตบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์ เป็นผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา คือ ท่านที่เข้าใจในอริยสัจจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นตัวนำในการปฏิบัติ หมายเอาพระอริยบุคคลได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และท่านผู้ตั้งอยู่ในอรรหัตตมรรค ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ เห็นอริยสัจจด้วยปัญญา และเธอมีศรัทธาในพระตถาคตที่ตั้งมั่น

๖) ธรรมานุสารีบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด และอาสวะบางส่วนของเธอก็หมดสิ้น เพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญา และธรรมทั้งหลายที่ พระตถาคตประกาศแล้ว คือ ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคผู้มีปัญญินทรีย์แก่กล้ามากกว่าสัทธินทรีย์ และสมาธินทรีย์

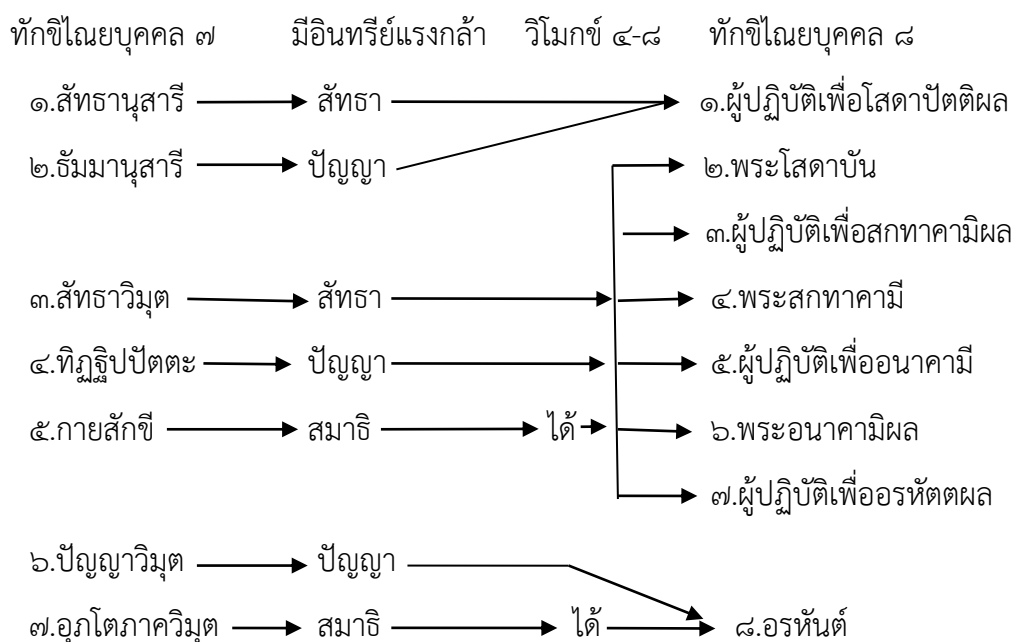
^{๔๖} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๘.

^{๔๗} คุรยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓/๔๖๔.

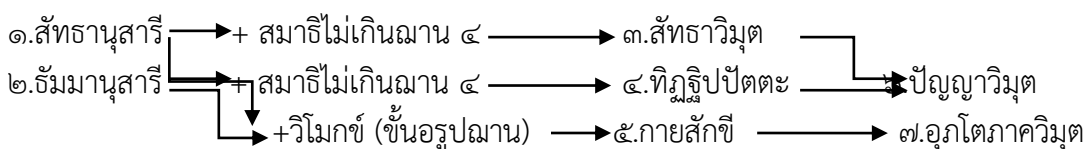
^{๔๘} คุรยละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๑/๑๖๘.

๗) สัทธานุสारीบุคคล ได้แก่ ผู้มิได้สัมผัสด้วยกาย ซึ่งวิโมกข์อันละเอียด และอาสวะบางส่วนของเธอก็หมดสิ้นไป เพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญา และเธอมีความเชื่อ ความรักในพระตถาคต^{๔๙} ได้แก่ ผู้ตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรคผู้มี สัทธินทรีย์ แก่กล้ามากกว่า ปัญญินทรีย์ และสมาธินทรีย์

เพื่อมองให้ภาพชัดเจนขึ้นแสดงทักษิณอย หรืออริยบุคคล ๗ นั้น โดยสัมพันธ์กับอินทรีย์ แกร่งกล้า และการสัมผัสวิโมกข์^{๕๐}

แสดงให้เห็นลำดับที่ต่อเนื่องกันได้ดังนี้

พระอริยบุคคลจะมีสัทธินทรีย์ หรือปัญญินทรีย์ อย่างไรอย่างหนึ่งแก่กล้าเป็นตัวนำ ถ้าผู้นั้นไปบำเพ็ญสมณะจนได้วิโมกข์ ก็จะเปลี่ยนไปเป็นสมาธินทรีย์เป็นตัวนำ ที่ว่าได้วิโมกข์ หมายถึงได้วิโมกข์ ๔ ขึ้นไป (ได้ถึงอรูปฌาน) ส่วนผู้ที่ยังมีสัทธินทรีย์เป็นตัวนำก็อาจได้ถึงรูปฌาน ที่ ๔ แต่ไม่สามารถได้อรูปฌาน (ไม่ได้วิโมกข์) อย่างไรก็ตาม ถ้าหากจะมีสมาธินทรีย์เป็นตัวนำ ในท้ายที่สุดสมาธินทรีย์นั้น ก็ต้องกลายเป็นฐานให้แก่ปัญญินทรีย์อยู่ดี แต่เมื่อถึงตอนนั้นสมาธินทรีย์ จะช่วยให้เกิดวิโมกข์ได้ในภิกขาแห่งวิสุทธิมัคค์ คือ ปรมัตถมัญญุสา มีคำอธิบายว่า ผู้ไม่ได้วิโมกข์ เมื่อตั้งอยู่ในโศดาปัตติมรรคเป็น สัทธานุสारीบุคคล และ อัมมานุสारीบุคคล อย่างไรอย่างหนึ่งต่อจากนั้นเป็น สัทธาวิมุต หรือ ทิกฺขุปิตตะ จนได้สำเร็จอรหัตตผล จึงเป็น ปัญญาวิมุต ผู้ได้วิโมกข์ ๘ เมื่อตั้งอยู่

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๑๑.

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๔๑๔.

ในโศดาปัตติมรรคเป็นสัทธานุสารี หรือ ธัมมานุสารี อย่างใดอย่างหนึ่งจากนั้นเป็นกายสักขี สำเร็จอรหัตตผล เป็น อุภโตภาควิมุต^{๕๑} แต่บางคราวอาจไปพบคำว่า พระอรหันต์ เจโตวิมุตติในคัมภีร์พระพุทธศาสนาในที่อื่น ฟังทราบว่าเป็นพระอรหันต์เจโตวิมุตติ คือ อุภโตภาควิมุตบุคคลนั่นเอง และในบางแห่ง แม้ผู้ที่ได้บำเพ็ญทั้งสมณะ และวิปัสสนามา โดยตลอดด้วยกัน ท่านแยกเรียกเป็นพระเจโตวิมุตติบ้าง พระปัญญาวิมุตติบ้าง เพราะความต่างแห่งอินทรีย์เท่านั้นก็มี หรือในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ใครเป็นพระสัทธาวิมุตติ พระทิวฐิปัตตะ และพระกายสักขี ท่านก็เรียกอย่างนั้นไปตลอด จนเป็นพระอรหันต์^{๕๒}

๒.๓ หลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

ในข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา เพื่อบรรลุธรรมจำต้องอาศัยสิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขา ซึ่งหมายถึง ข้อที่จะต้องศึกษา คือ การฝึกหัดอบรมกาย วาจา ใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน ไตรสิกขา ได้แก่ ๑. อธิศีลสิกขา สิกขา คือ ศีลอันยิ่งเป็นข้อปฏิบัติ สำหรับฝึกอบรม ในทางความประพฤติอย่างสูง ๒. อธิจิตตสิกขา สิกขา คือ จิตอันยิ่งเป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรม เช่น สมาธิอย่างสูง ๓. อธิปัญญาสิกขาสิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง เป็นข้อปฏิบัติสำหรับ ฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง^{๕๓} การศึกษาปฏิบัติเพื่อให้เกิดศีล สมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงวางหลักปฏิบัติไว้เรียกว่าภาวนา หมายถึง การกระทำให้เกิดขึ้น หรือการฝึกอบรมจิต มี ๒ อย่าง^{๕๔} ได้แก่

๑. สมถภาวนา การเจริญสมณะ หมายถึง หลักสำหรับฝึกจิตให้สงบ เป็นอุบายสงบจิต
๒. วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา หมายถึง หลักสำหรับฝึกจิตให้แจ่มแจ้ง

หลักปฏิบัติ ๒ ประการนี้ แม้จะมีวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกัน แต่ก็เกื้อกูลส่งเสริมกัน คือ สมถภาวนาเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เกิดวิปัสสนาภาวนา และวิปัสสนาภาวนา ก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดสมถภาวนาเช่นเดียวกัน สมถภาวนาเป็นพื้นฐานแห่งวิปัสสนาภาวนา ภาวนาทั้ง ๒ นี้สนับสนุนกันดังพุทธพจน์ว่า “ฌานย่อมไม่เกิดแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่เกิดแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญามีอยู่ในบุคคลใด เขาย่อมอยู่ใกล้นิพพาน”^{๕๕}

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ปฏิบัติสมาธิเพื่อให้เกิดการรู้แจ้ง ดังพุทธพจน์ว่า “เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมจะเข้าใจชัดตามความเป็นจริง”^{๕๖} อย่างไรก็ตามในการปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติสมณะอาจทำแต่สมณะอย่างเดียว หรือทำวิปัสสนาอย่างเดียว หรือ ปฏิบัติควบคู่ทั้งสอง

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๒.

^{๕๒} คุราญละเอียดใน ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๒ - ๓๗๓.

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๕.

^{๕๔} คุราญละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๙๐.

^{๕๕} คุราญละเอียดใน ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒ ๑๔๙.

^{๕๖} คุราญละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๗๑/๓๖๑.

เหตุที่สมถภาวนากับวิปัสสนาภาวนาเกื้อกูลส่งเสริมกันเป็นหลักปฏิบัติที่ต้องบำเพ็ญเพื่อความรู้แจ้ง พระพุทธเจ้าจึงให้หมั่นเจริญภาวนาทั้ง ๒ นี้เนื่อง ๆ ดังพุทธพจน์ว่า “เธอทั้งหลายจงเจริญธรรม ๒ คือ สมถะและวิปัสสนาให้ยิ่งขึ้นไป ธรรมทั้ง ๒ คือ สมถะและวิปัสสนานี้ เธอเจริญให้ยิ่งขึ้นไป จักเป็นไปเพื่อรู้แจ้งธรรมชาติเป็นอเนกอนันต์”^{๕๗} แม้ว่าองค์ธรรมที่สนับสนุนให้เกิดการบรรลุ อรรถัตถผลจะมีหลายอย่างก็ตาม แต่ก็ไม่พ้นไปจากการควบคุมสติ หรือมหาสติปัฏฐาน ๔ ผู้วิจัยจะได้ศึกษารายละเอียด เกี่ยวกับหลักธรรม และศึกษาการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ ประเภทของ ธรรมฐานที่เป็นเครื่องนำบุคคลไปสู่ พระนิพพานในพระพุทธศาสนา กล่าวโดยวิธีการปฏิบัติ ธรรมฐานทั้ง ๒ อย่าง คือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานแล้ว ผู้ปฏิบัติอาจเจริญสมถกรรม ฐานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา หรือ เจริญวิปัสสนากรรมฐานก่อนแล้วเจริญสมถกรรมฐานทีหลัง หรือ อาจเจริญทั้งสองอย่างควบคู่กันไปก็ได้ เพราะกรรมฐานทั้ง ๒ อย่างเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน และเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนแก่กันและกันเพื่อบรรลุจุดหมาย หมายสูงสุด ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ความว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะ นำหน้ามรรคย่อมเกิดแก่เธอ. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมถะอันมีวิปัสสนา เมื่อเธอเจริญสมถะ อันมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิดแก่เธออีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กัน เมื่อเธอเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป มรรคย่อมเกิดแก่เธอ. อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีใจถูก อุทัจจะ ในธรรมกัณโถ้วในเวลาที่ยึดตั้งมั่น สงบภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรค ก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป^{๕๘}

จากข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎก สามารถจำแนกประเภทของสมถะและวิปัสสนา ได้ ๔ ประเภท ดังนี้ อย่าง

๑. สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา หมายถึง ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้าจนได้ มรรคแล้วเสพเจริญมรรคนั้น ทำให้มากจนละสังโยชน์ อนุสัยหมดสิ้นไป

๒. วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา หมายถึง ผู้เจริญสมถะอันมีวิปัสสนานำหน้าจนได้ มรรคแล้วเสพเจริญมรรคนั้น ทำให้มากจนละสังโยชน์ อนุสัยหมดสิ้นไป

๓. สมถวิปัสสนายุกนัทธภาวนา หมายถึง ผู้เจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป

๔. ธัมมุทัจจวิคคิตตมานสภาวนา หมายถึง บุคคลผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกัณโถ้วในเวลาที่ยึดตั้งมั่น สงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้นเสพเจริญมรรค ทำให้มากจนละสังโยชน์อนุสัยหมดสิ้นไป^{๕๙}

วิธีปฏิบัติกรรมฐานเมื่อ กำหนดเอาวิธีการปฏิบัติกรรมฐานที่ท่านกล่าวไว้จากที่ได้ ศึกษามาบ้างแล้วนั้น สามารถแยกวิธีปฏิบัติกรรมฐานออกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้

^{๕๗} ติฎายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๑๗๙.

^{๕๘} ติฎายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐ ๒๓๘.

^{๕๙} ติฎายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘., อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒.

๑. วิปัสสนามีสมณานำหน้า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์^{๖๐} อธิบายความหมายว่า เบื้องแรกจิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว มีสมาธิเกิดขึ้นด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลดออก ไมโลภ ไม่ฟุ้งฝัน ในกาม) ก็ดี ด้วยอำนาจอภัยบาท (คิดเมตตา) อาโลกสัญญา (ทำใจนึกถึงแสงสว่างไม่หวัง) อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่านปราศจากอุทัจจะ) ธรรมวัตถาน (การกำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ไม่มี วิจิกิจฉา) ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความชุ่มชื่นใจ) ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจอากาสนัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ด้วยอำนาจกสิณ ๑๐ อนุสติ ๑๐ อสุภะ ๑๐ หรือวิธีปฏิบัติต่าง ๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ ๓๒ รายการ ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ครั้นแล้วเกิด ปัญญามองเห็นแจ้ง ซึ่งธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดขึ้นแล้วในสมาบัตินั้น ๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนี้ เรียกว่า สมณะมาก่อนวิปัสสนาภายหลัง คือ เป็นสมณุปพพังคมนัย

๒. สมณะมีวิปัสสนานำหน้า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์^{๖๑} อธิบายความหมายว่า เบื้องแรกวิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ครั้นแล้วจิตเกิดความปล่อยวางธรรมทั้งหลาย อันปรากฏในวิปัสสนานั้น และยึดเอาภาวะปล่อยวางนั่นเอง เป็นอารมณ์ จิตจึงมีภาวะอารมณ์หนึ่งเดียวปราศจากความฟุ้งซ่าน มีสมาธิ อย่างนี้ เรียกว่า วิปัสสนามาก่อนสมณะภายหลัง คือ เป็นวิปัสสนาปุพพังคมนัย ขยายความตามอรรถกถาว่า ผู้ปฏิบัติยังมีได้ทำสมณะให้เกิดขึ้นเลย แต่มาพิจารณาเห็นแจ้งอุปาทานขันธ ๕ ตามสามัญลักษณะ ที่เป็นของไม่เที่ยง อันนับว่าเป็นวิปัสสนา พอวิปัสสนาเต็มเปี่ยมดี จิตก็จะเกิดภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวเป็นสมาธิขึ้น โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์อันนับว่าเป็นสมณะ เมื่อปฏิบัติวิธีนี้ อริยมรรคก็เกิดขึ้นได้เช่นเดียวกันอย่างไรก็ตาม อรรถกถาสรรูปว่า ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า หรือ เจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้าก็ตาม เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้นแล้วทั้งสมณะ และวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นด้วยกันอย่างควบคู่เป็นการแน่นนอนเสมอไป ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าโดยหลักพื้นฐานแล้ว สมณะและวิปัสสนาก็ คือ องค์มรรคนั่นเอง วิปัสสนาได้แก่ สัมมาทริฐิ และสัมมาสังกัปปะ สมณะได้แก่ องค์มรรคที่เหลืออีก ๖ ข้อ ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่แล้วที่องค์มรรคเหล่านี้ จะต้องเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะที่บรรลุอริยภูมิ

๓. สมณะมีวิปัสสนาเข้าคู่กัน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์^{๖๒} อธิบายความหมายว่า ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปโดยอาการ ๑๖ เช่น โดยอรรถแห่งอารมณ์เป็นต้น ยกตัวอย่าง เมื่อละอุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็เกิดสมาธิกล่าวคือ ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียวไม่ฟุ้งซ่าน ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ (พร้อมกันนั้น) เมื่อละอวิชชา ก็เกิดวิปัสสนา คือ การตามดู ตามรู้ ตามเห็นแจ้งซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์อย่างนี้ เรียกว่า ทั้งสมณะและวิปัสสนามีกิจเดียวกัน เป็นควบคู่กันไม่เกินกัน โดยอรรถแห่งอารมณ์สำหรับข้อนี้ อรรถกถามีคำอธิบายเป็นรูปแบบมากขึ้นโดยบรรยายว่าการเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กัน มิใช่หมายความว่าทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว

^{๖๐} คุรยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๔.

^{๖๑} คุรยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘

^{๖๒} คุรยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๙.

เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้าสมาบัติ คำว่าเจริญสมณะวิปัสสนา ควบคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น พิจารณาสังขารถึงไหน ก็ เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณา สังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌานออกจากทุติยฌาน พิจารณาสังขารอีก ครั้นพิจารณาสังขารแล้วเข้า ตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ จนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ออกจาก เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมณะ และวิปัสสนา ควบคู่กันไป ตัวอย่างสำคัญที่ท่าน กล่าวถึงคือ พระสารีบุตรซึ่งได้เจริญสมณะ และวิปัสสนาเข้าคู่ กันมาตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงบรรลุมรรคผล

๔. ทางออก หรือ วิธีปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะธรรมุจจัจ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์^{๖๓} อธิบายความหมายว่า เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมโนสิกขาขั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใด โดยพระไตรลักษณ์ เกิดมี โอภาส (แสงสว่าง) ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกษ์ (ความปลงใจหรือ ศรัทธาแก่กล้า) ปัคคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุပ္ภูฐาน (สติซัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือนิกันติ (ความตั้งใจ) ขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัตินี้ถึงโอภาส เป็นต้นนั้นว่าเป็นธรรม คือ เข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือนิพพาน เพราะการนึกไปเช่นนั้นจะเกิด ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ เมื่อผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะแล้ว ก็จะไม่รู้ซัดตามความ เป็นจริงซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะเป็นทุกข์ โดยภาวะเป็นอนัตตา ดังนั้น จึงเรียกว่า มีจิตถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมุจจัจ แต่ครั้งมีเวลาเหมาะที่จิตตั้งแนวสงบสนิทลง ได้ในภายในเด่นชัด เป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้วิธีปฏิบัติที่จะให้จิตสงบเป็นสมาธิ ได้คือ กำหนดด้วยปัญญา รู้เท่าทันฐานะทั้ง ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้จิตกวัดแกว่ง หวั่นไหวเหล่านี้ เมื่อรู้เท่าทันสภาวะแล้ว ก็จะเป็นผู้ฉลาดในธรรมุจจัจ จะไม่ลุ่มหลงคล้อยไป จิตก็จะไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาด ไม่เสื่อมเสียคัมภีร์ชั้นอรรถกถา เรียกธรรมุจจัจนี้ว่า วิปัสสนูปกิเลส คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๑๐ อย่าง ซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ผู้ได้ วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ (ตรุณวิปัสสนา) ภาวะทั้ง ๑๐ นี้ เป็นสิ่งน่าชื่นชมอย่างยิ่ง และไม่เคยเกิด มีไม่เคยประสบมาก่อน จึงชวนให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว ถ้าเข้าใจอย่าง นั้นก็เป็นอันคลาดออกนอกวิปัสสนาวิधि คือ พลาดทางวิปัสสนาแล้วก็จะทิ้งกัมมัฏฐานเดิมเสีย นิ่งชื่นชมอุปกิเลสของวิปัสสนาอยู่นั่นเองวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ ให้รู้เท่าทัน เมื่อมันเกิดขึ้นก็ให้ กำหนดพิจารณาด้วยปัญญาว่า โอภาสนี้ ญาณนี้ ฯลฯ หรือนิกันตินี้ เกิดขึ้นแล้วแก่เขา แต่มัน เป็นของไม่เที่ยง เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นปฏิจจสมุปันธรรม จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็น ธรรมดาตั้งนี้เป็นต้น จนมองเห็นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วไม่ ตื่นเต้นหวั่นไหวไปกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เป็นอันวางอุปกิเลสเสียได้ ดำเนินก้าวหน้าไป ในมรรคา ที่ถูกต้องต่อไป จนบรรลุมรรคผล

วิธีปฏิบัติกรรมฐานกับบุคคล ๔ ประเภทจากการศึกษาบุคคล ๔ ประเภท เป็นผู้ที่สามารถบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา แบ่งได้เป็น ๓ ประเภท คือ อุกมฤตัญญู วิปจิตัญญู เนยยะ

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕.

วิธีปฏิบัติกรรมฐานที่เป็นประโยชน์ และเอื้อต่อการบรรลุถึงจุดหมายปลายทางที่สำคัญสำหรับบุคคลเหล่านี้ ได้แสดงในคัมภีร์เนตติอรรถกถา โดยพระธรรมบาลเถระไว้ว่า สมณะนำวิปัสสนานี้ เป็นสัปปายะแก่ อุคฆฏิตัญญูปุคคล วิปัสสนานำสมณะเป็นสัปปายะแก่ เนยยะบุคคล สมณะ และวิปัสสนาที่ประกอบรวมกัน เป็นสัปปายะแก่ วิปจิตัญญู^{๖๔} สมจริงดังปรากฏแล้ว

๒.๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม

หลักธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีมาก แต่ที่จัดว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญที่นำไปสู่มรรคผล ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายของการตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวดดังนี้

๑. สติปัญญา ๔	๒. สัมมัตถิยา ๔
๓. อิทธิบาท ๔	๔. อินทรีย์ ๕
๕. พละ ๕	๖. โพชฌงค์ ๗
๗. มรรคมืองค์ ๘ ^{๖๕}	

ซึ่งในแต่ละหมวด มีความสมบูรณ์ในตัวอยู่แล้ว การปฏิบัติตามธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งก็ได้ ชื่อว่า ปฏิบัติธรรมหมวดอื่น สาเหตุที่ท่านแบ่งไว้ถึง ๗ ประการอย่างนี้ เป็นเพียงการจำแนกตามเกณฑ์ที่เอามาเป็นกรอบในการพิจารณา เช่น เอาสติเป็นเกณฑ์ก็เป็น สติปัญญา ๔ ถ้าเอากำลังในการปฏิบัติเป็นเกณฑ์ก็เป็น พละ ๕ ถ้าเอาองค์แห่งความรู้เป็นเกณฑ์ก็เป็น โพชฌงค์ ๗ ถ้าเอาหนทางในการปฏิบัติเป็นเกณฑ์ก็เป็น มรรคมืองค์ ๘ เป็นต้นดังนี้

๒.๔.๑ สติปัญญา ๔

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งแห่งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง การมีสติกำกับดูสิ่งต่าง ๆ และความเป็นไปทั้งหลาย โดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้าย^{๖๖} ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เป็นตัวปฏิบัติแท้ ๆ คือ ด้วยการกำหนดสติมีความรู้ตัวอยู่ตลอดเวลาทุกขณะในเวลาทำพูด หรือคิดเมื่อทำได้อย่างนี้แล้ว สติจะเป็นตัวกันกระแสนาสวกิเลสทั้งปวงมิให้เกิดขึ้น และเมื่อประกอบด้วยสติ ความระลึกได้ สัมปะชาน ความรู้ตัวทั่วพร้อม อาตาปี ความเพียรเผากิเลสพิจารณาสิ่งต่าง ๆ โดยความไม่เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอกในบุคคลอื่น โดยใช้สติตั้งมั่นอยู่แต่เพียงสักว่าความรู้ สักว่าอาศัยระลึก ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลกอย่างนี้ชื่อว่า การเจริญสติ หรือ สติปัญญา ซึ่งแบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ กาย เวทนา จิตและธรรม

^{๖๔} พระธรรมบาลเถระ. เนตติอรรถกถา. พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย. (นครปฐม: หจก. ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), หน้า ๕๓๗.

^{๖๕} คุรายละเอียดใน ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๒๖๐/๔๘๘.

^{๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๙๖.

๑) หมวดกายที่เรียกว่า กายานุปัสนาสติปัฏฐาน มี ๖ บรรพ^{๖๗} คือ

(๑) กายานุปัสนา อานาปานบรรพ ให้ใช้สติพิจารณาลมหายใจเข้า หายใจออก โดยให้มีสติกำหนดรู้ลักษณะของลมหายใจ ว่ายาวสั้นอย่างไร ดูการเปลี่ยนแปลงของร่างกาย และ อารมณ์ที่เกิดจากลมหายใจ ให้มีความรู้เท่าทัน และเข้าใจจนหมดความยึดมั่นในกายนี้ที่มี ลมหายใจเป็นองค์ประกอบ

(๒) กายานุปัสนา อิริยาบถบรรพ ให้ใช้สติพิจารณาอาการเคลื่อนไหวของ ร่างกาย ที่เป็นอิริยาบถใหญ่ ๆ คือ เดิน ยืน นั่ง นอน ให้เห็นว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ไม่สามารถจะดำรงอยู่ในอิริยาบถหนึ่งอิริยาบถใดได้ตลอดไป ด้วยเหตุที่มีความจำเป็นในการดำเนิน ชีวิต และการดับทุกข์เวทนาที่เกิดจากการอยู่ในอิริยาบถใดนาน ๆ จะเห็นว่าเราไม่สามารถบังคับ บัญชาให้เป็นดังใจปรารถนาได้

(๓) กายานุปัสนา สัมปชัญญะบรรพ ให้ใช้สติพิจารณาอิริยาบถย่อยต่าง ๆ คือ การก้าว การถอย การเหยียด การทรงบาตรจีวร การฉัน การอุจจาระปัสสาวะ เป็นต้น หมวดนี้ ต้องการให้พิจารณาให้ละเอียดลงไปถึงการเคลื่อนไหวร่างกายนี้ ล้วนมีความจำเป็นมีเหตุผลของ การกระทำ อย่าเข้าไปยึดมั่นว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น อย่างนี้เท่านั้น เพราะทุกสิ่งมีความเกิด และดับ สลับสับเปลี่ยนไปอยู่ตลอดเวลา

(๔) กายานุปัสนา ปฏิกุลมณสิการบรรพ ให้ใช้สติพิจารณาร่างกายนี้ว่า ประกอบด้วยอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ไม่มีส่วนใดที่เป็นตัวตนให้เราต้องยึด มั่น เป็นเพียงองค์ประกอบของอวัยวะทั้งหลายมารวมตัวกันเท่านั้น

(๕) กายานุปัสนา ธาตุมนสิการบรรพ ให้ใช้สติพิจารณาร่างกายนี้เป็นเพียง ธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ มาประกอบกันเข้าจึงเรียกว่าคน เมื่อแยกออกเป็นธาตุ แล้วก็ไม่มีอะไรเป็นแก่นสาร เป็นเพียงการรวมตัวของธาตุทั้ง ๔ เท่านั้น

(๖) กายานุปัสนา นวสีวธิกายบรรพ ให้ใช้สติพิจารณาร่างกายนี้ เมื่อสิ้นชีพลง ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปต่าง ๆ ไม่คงทนถาวรอยู่ได้ในที่สุดก็กลายเป็นดิน เป็นน้ำ เป็นลม กลับสู่ ความเป็นธาตุ ๔

สติปัฏฐาน ๔ หมวดว่าด้วยกายนี้ เป็นการให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาความจริงของร่างกายนี้ ว่า มีธรรมชาติเป็นอย่างไร มีความแปรปรวนอย่างไร เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว จะทำให้หมด ความยึดมั่นในกาย ความสำคัญผิดว่ากายนี้ คือตัวตนที่ต้องคอยยึดถือ ครอบครอง และห่วงแหน เมื่อเข้าใจความจริงของกายแล้วก็เกิดการปล่อยวาง ละ สละคืน ไม่พัวพันอยู่ในกายนี้อีกต่อไป

๒) หมวดเวทนา ที่เรียกว่า เวทนานุปัสนาสติปัฏฐาน^{๖๘} คือการใช้สติพิจารณาถึง เวทนาที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือไม่ทุกข์ไม่สุข และเวทนาเหล่านั้นจะเกิด

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔ - ๓๗๙/๓๐๒ - ๓๑๓.

^{๖๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

เพราะมีอามิสเป็นวัตถุภพทำให้เกิดเวทนาขึ้น หรือ ว่าไม่มีอามิสเป็นวัตถุภพแต่เป็นธรรมารมณ์อันปราศจากอามิส เช่น ความปลื้มปิติใจสุขใจเพราะประสบผลสำเร็จอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นต้น

การมีสติเข้าไปรู้เวทนาต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้เกิดความเข้าใจในชีวิตว่า ล้วนมีทุกข์มีสุขปะปนกัน และสุขทุกข์นั้นก็เกิดเพราะมีเหตุปัจจัย มิใช่เกิดขึ้นลอย ๆ ความเข้าใจอย่างนี้ทำให้เกิดการยอมรับธรรมชาติของชีวิตว่าจะต้องเป็นอย่างนี้ เมื่อคราวมีสุขจะได้ไม่หลงระเริงกับความสุขจนเกิดความประมาท มัวเมา คราวมีทุกข์ก็ไม่ท้อแท้สิ้นหวัง คิดว่าสักวันความทุกข์จะต้องหมดไป เพราะเข้าไปรู้เหตุปัจจัยของทุกข์ และสุขเช่นนี้ ทำให้รู้จักสร้างเหตุปัจจัยให้เหมาะสมกับสิ่งที่ต้องการ ต้องการความสุขก็สร้างเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความสุข ต้องการพ้นทุกข์ก็ไม่สร้างเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดทุกข์ เพราะทุกข์ก็เป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่จะทำให้พ้นจากทุกข์ได้

๓) หมวดจิตที่เรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นการกำหนดสติพิจารณาความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ ในจิตใจของเราที่ประกอบไปด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยให้พิจารณาจิตในทุกขณะว่า ขณะนั้น ๆ ประกอบไปด้วยองค์ประกอบอะไร คือ จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิตไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีโมหะ เข้าไปกำหนดรู้อย่างนี้พร้อมกับกำหนดรู้เหตุที่ทำให้จิตเป็นไปอย่างนั้น ๆ ด้วย เมื่อมีสติเข้าไปพิจารณารู้อย่างนี้แล้ว สติจะช่วยกันไม่ให้เกิดกิเลสต่าง ๆ หรือเป็นการรู้เท่าทันกิเลส ทำให้ไม่ตกไปในอำนาจของกิเลสต่าง ๆ ได้^{๖๙}

๔) หมวดธรรมที่เรียกว่า อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๗๐} เป็นการกำหนดสติพิจารณาธรรมต่าง ๆ ได้แก่ นีวรณ ๕ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต และการบรรลุธรรม ๓ หมวดแรก คือ นีวรณ ๕ ชั้น และอายตนะ เป็นการพิจารณาสภาวธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อต้องเกี่ยวข้องกับโลกและสังคม โดยมีร่างกายเป็นศูนย์กลาง ได้แก่ ชั้น ๕ ที่ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ มีสื่อกลางคือ อายตนะภายใน และภายนอกเป็นตัวเชื่อมประสาน ทำให้เกิดนิวรณธรรมต่าง ๆ ขึ้น การเข้าไปรู้เท่าทันสภาวธรรมต่าง ๆ เท่ากับการรู้ความจริงของชีวิตและโลก จนเกิดความปล่อยวาง หรือ รู้วิธีในการที่จะปฏิบัติอย่างไรกับสิ่งเหล่านั้น ส่วนธรรม ๒ หมวดสุดท้าย คือ โพชฌงค์ และอริยสัจ เป็นการดำเนินไปของจิตที่เมื่อเข้าใจความจริงของชีวิตและโลกแล้ว ก็จะดำเนินไปสู่มรรค ผล อันเป็นส่วนให้นำไปสู่การบรรลุธรรมในที่สุด

บุคคลที่มีจิตต่างกันนั้น ท่านวางจิตไว้ ๒ อย่าง คือ ตณฺหาจฺริตกับทิจฺฐิจฺริต^{๗๑} ต้องใช้อารมณฺกรรมฐานที่ต่างกัน เป็นการเจริญในสติปัฏฐาน ๔

- (๑) บุคคลผู้มีตณฺหาจฺริต และเป็นผู้ที่มีปัญญาอ่อน ให้ดูกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- (๒) บุคคลผู้มีตณฺหาจฺริต และเป็นผู้ที่มีปัญญากล้า ให้ดูเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- (๓) บุคคลผู้มีทิจฺฐิจฺริต และเป็นผู้ที่มีปัญญาอ่อน ให้ดูจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔ - ๓๑๕.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒ - ๓๘๖/๓๑๖ - ๓๑๔.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๘๑๐.

(๔) บุคคลผู้มีทิวฏฐิจริต และเป็นผู้ที่มิปัญญากล้า ให้อุธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละวิปลาลาธรรม ๔ คือ

- (๑) สุภวิปลาส ที่เห็นว่ารูปนั้นงานย่อมละได้ด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- (๒) นิจจวิปลาส ที่เห็นว่ารูปนามเที่ยงย่อมละได้ด้วยจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- (๓) สุขวิปลาส ที่เห็นว่ารูปนามเป็นสุขย่อมละได้ด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- (๔) อตตวิปลาส ที่เห็นว่ารูปนามเป็นตัวตนย่อมละได้ด้วยธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๗๒}

องค์ธรรมของสติปัฏฐาน ในการที่จะทำลายอภิชฌา คือ ความยินดี โทมนัส คือ ความยินดีได้นั้น ต้องรู้จักตัวอารมณ์กรรมฐาน คือ ผู้ถูกรู้ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือได้แก่รูปนาม และผู้รู้ ได้แก่ อาตาปี คือ ความเพียรในสัมมปธาน ๔ สัมปชาน คือ ปัญญาในสัมปชัญญะ ๔ สติมา คือ สติที่ระลึกผู้รู้รูปนามในสติปัฏฐาน ๔

องค์ธรรมของสติปัฏฐาน	ได้แก่	ผู้รู้กับอารมณ์ที่ถูกรู้
ผู้รู้หรือผู้กำหนดพิจารณา	คือ	ความเพียร สติ สัมปชัญญะ
ผู้ถูกรู้หรืออารมณ์กรรมฐาน	คือ	รูปนาม

อธิบายว่า การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นทั้งสมณะและวิปัสสนา คือ ทำให้จิตสงบจนเกิดสมาธิขึ้นได้ฉับ และในโอกาสเดียวกันก็เป็นการพิจารณาการเกิดดับของรูปนาม ไปตามสภาวะธรรมจนเข้าใจว่าเกิดดับอย่างไร ด้วยเหตุปัจจัยอะไร ทำให้เกิดปัญญาเข้าใจสภาวะธรรมจนเกิดวิปัสสนาญาณ จนเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ถึงขั้นสามารถดับทุกข์ โทมนัสปริเทวะอุปายาสได้ในที่สุด

๒.๔.๒ สัมมปธาน ๔

คำว่า สัมมปธาน เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ คำ คือ สัมมา + ปธาน “สัมมา” แปลว่า โดยชอบ “ปธาน” แปลว่า ความเพียร รวมความว่า สัมมปธาน จึงหมายถึง ความเพียร โดยชอบ สัมมปธาน คือ ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรทำไปอย่างครึ่ง ๆ กลาง ๆ ทำแล้วหยุดทำ ไม่เรียกว่า สัมมปธาน ในหมวดสติปัฏฐาน ๔ ที่อธิบายมาแล้ว สติปัฏฐานตรงกับ สัมมาสติในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาสติ แปลว่า การระลึกชอบ คือ การระลึกอย่างต่อเนื่องในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม สัมมปธานก็เหมือนกัน แปลว่า ความเพียรชอบ^{๗๓} มีความหมายเหมือนสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมปธาน หรือ สัมมาวายามะ ในพระสูตรบางแห่ง พบรูปว่า อาตาปะ คือ ความเพียรเผากิเลส โดยไม่ยอมให้กิเลสเกิดขึ้นในใจ

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต สัมมปธานสูตร ว่าด้วยการเจริญสัมมปธาน เพื่อรู้ยั้งราคา สัมมปธาน คือ ความเพียรต่อกุศลธรรมอย่างแรงกล้า ๔ ประการ ได้แก่

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๖๕๔ - ๖๖๐.

^{๗๓} พระคันธสาราภิงค์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๒.

๑) สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

๒) สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔) สร้างฉันทะ พยายาม прารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหายภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๗๔}

สัมมัตถาน ๔ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ ต้องเป็นความเพียรอย่างแรงกล้าในการเจริญกุศล หมายถึง ความเพียรอย่างแรงกล้าในการเจริญศีล สมาธิ ปัญญา เท่ากับมีความเพียรอย่างแรงกล้าในการละอกุศล วิริยะ คือ ความเพียรอย่างธรรมดาสามัญ ไม่จัดเป็นสัมมัตถาน

พุทธศาสนิกชนบางท่านปรารถนาพระนิพพาน แต่ไม่สามารถจะบรรลุได้ในชาตินี้ เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

(๑) ขาดความรู้ทางปริยัติไม่รู้แนวทางปฏิบัติที่ถูกต้อง

(๒) ขาดปัญญาบารมีที่เคยอบรมบำเพ็ญไว้แต่ชาติปางก่อน

(๓) ขาดวิริยะ คือ สัมมัตถาน อันเป็นความพยายามอย่างแรงกล้าในการปฏิบัติ

อธิบายว่า สัมมัตถาน ๔ เป็นหมวดธรรมที่กล่าวถึงความเพียร ๔ ประการข้างต้น เปรียบเหมือนการวางหลักการในการปฏิบัติไว้เป็นหลักใหญ่ ๆ ๔ ประการ เพียงแต่ผู้ปฏิบัติเข้าใจในหลักการแล้ว ก็สามารถปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการที่วางไว้ อย่างเคร่งครัดก็จะบรรลุจุดประสงค์ทุกประการ

๒.๔.๓ อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จ แห่งผลที่มุ่งหมาย และในอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์คำว่า อิทธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความได้ ความถึง ความถูกต้อง ความกระทำให้งาม ความเข้าถึงซึ่งธรรมเหล่านั้น^{๗๕} บุคคลใดที่ต้องการความสำเร็จในชีวิต ต้องใช้คุณธรรมข้อนี้ในการดำเนินชีวิต ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยไปจนถึงเรื่องใหญ่โต แม้กระทั่งการบรรลุมรรคผล ก็ต้องใช้คุณธรรมข้อนี้เช่นเดียวกัน อิทธิบาท ๔ ได้แก่

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต อิทธิบาทสูตร ว่าด้วยการเจริญอิทธิบาทเพื่อรู้อย่าง รากะ ๔ ประการ ได้แก่

^{๗๔} คุรยลละเอียตใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๐.

^{๗๕} คุรยลละเอียตใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓.

๑) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากฉันทะ และความเพียรสร้างสรรค์

๒) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากวิริยะ และความเพียรสร้างสรรค์

๓) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากจิตตะ และความเพียรสร้างสรรค์

๔) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร คือ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา และความเพียรสร้างสรรค์^{๗๖}

๑) ฉันทอิทธิบาท ได้แก่ ความพอใจในธรรมอันเป็นกุศล ความพอใจอย่างนี้เรียกว่า ฉันทะ ฉะนั้นผู้ที่จะเจริญฉันทอิทธิบาท ต้องมีความพอใจในกุศล ต้องชอบใจในการทำกุศล ต้องเป็น ความพอใจชนิดที่ว่า ต้องสอ่งเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็นฉันทอิทธิบาท ไม่ใช่พอใจในตอนแรก พอนานวันเข้าก็ละทิ้งเพื่อง่ายทอดอย่างนี้ไม่จัดเป็นฉันทอิทธิบาท ฉะนั้น ฉันทะ คือความพอใจ ชนิดที่จะเป็นฉันทอิทธิบาท จึงหมายเอาความพอใจชนิดที่เป็นบาทฐานแห่งการสำเร็จในฉันท มรรค ผล

๒) วิริยอิทธิบาท ได้แก่ ความปรารถนอย่างแรงกล้า ความเพียรทางใจ มีความพยายาม อย่างแรงกล้าที่จะทำกุศล ต้องสอ่งเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็นวิริยอิทธิบาท

๓) จิตตอิทธิบาท ได้แก่ สิ่งที่อยู่จักนึก รู้จักคิด นั่นก็คือใจ ซึ่งเป็นมโนวิญญาณธาตุ เป็นการนึกคิดที่จะเจริญธรรมที่เป็นกุศลอย่างชนิดแรงกล้า ต้องสอ่งเสพ เจริญ ทำให้มาก จึงจะเป็นจิตตอิทธิบาท

๔) วิมังสาอิทธิบาท ได้แก่ ปัญญา ต้องเป็นปัญญาชนิดที่เป็นความรู้ชัด ไม่หลง ซึ่งเป็น สัมมาทิฐิ ปัญญานี้ก็จัดเป็นองค์มรรคด้วย เมื่อปัญญาเกิดขึ้นในการทำกุศลชนิดที่มีความแรงกล้า ก็จัดได้ว่าได้เจริญองค์มรรคด้วย^{๗๗}

อธิบายว่า อิทธิบาท ๔ ในโพธิปักขิยธรรมนี้ จึงจัดเป็นธรรมที่มีกำลังอย่างแรงกล้า เมื่อมีฉันทะปรารถนาพระนิพพานย่อมยอมสละชีวิต เพราะความพอใจนั้นได้ แม้วิริยะจิตก็ เช่นเดียวกันย่อมมีความเพียรพยายามอย่างไม่ย่อท้อ ย่อมตั้งใจไว้อย่างมั่นคง และเด็ดเดี่ยวที่จะบรรลुพระนิพพาน ปัญญาก็มีความแรงกล้า ไม่ไยดีต่อโลกียธรรม ผู้บริบูรณ์ด้วยอิทธิบาท ๔ ย่อมบรรลุ โลกุตตรอิทธิได้

๒.๔.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ มีรูปวิเคราะห์ ว่า อินทสส กมมฺ อินทรีย์ แปลว่า การกระทำของผู้เป็นใหญ่ หรือ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน^{๗๘}

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๑.

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๘ - ๔๖๑/๓๕๒ - ๓๕๓.

อินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่แต่ละอย่างหนึ่ง ๆ ของตน หมายถึง เป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงตามลำดับ^{๗๙}

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค อินทรีย์สังยุตว่าด้วยอินทรีย์ล้วน ๕ ประการ คือ

๑) สัทอินทรีย์	อินทรีย์ คือศรัทธา
๒) วิริยอินทรีย์	อินทรีย์ คือวิริยะ
๓) สตินอินทรีย์	อินทรีย์ คือสติ
๔) สมานินทรีย์	อินทรีย์ คือสมาธิ
๕) ปัญญินทรีย์	อินทรีย์ คือปัญญา ^{๘๐}

๑) สัทอินทรีย์ พึงเห็นได้ใน โสตาปัตติยงค์ ๔ ว่าโดยสาระก็คือ ศรัทธาในตถาคตโพธิ หรือ ตถาคตโพธิศรัทธานั่นเอง กิจหรือหน้าที่ของศรัทธา คือ ความน้อมใจตั้ง มุ่งตั้งไป ปลงใจ ปักใจ (อธิโมกข์) ความหมายที่ต้องการว่า ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจในความจริง ความดีของสิ่งที่นับถือหรือปฏิบัติ

๒) วิริยอินทรีย์ พึงเห็นได้ใน สัมมปปธาน ๔ ว่าโดยสาระก็คือ ความเพียรที่ได้ด้วยปรารภสัมมปปธาน ๔ หรือตัวสัมมปปธาน ๔ นั่นเอง บางทีก็พูดให้สั้นลงว่า ความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม และทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อม การมีความกล้าแก่งัดขิ้นบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในการกุศลธรรม หน้าที่ของวิริยะ คือ การพัฒนาจิตใจ (ปักคหะ) ความหมายสามัญว่า ความเพียรพยายาม มีกำลังใจ ก้าวหน้า ไม่ท้อถอย

๓) สตินอินทรีย์ พึงเห็นได้ในสติปัฏฐาน ๔ บางแห่งว่า สติที่ได้ด้วยปรารภสติปัฏฐาน ๔ หรือ ตัวสติปัฏฐาน ๔ นั่นเอง บางทีให้ความหมายง่ายลงมาว่า การมีสติ การมีสติครองตัวที่ ยวดยิ่งสามารถระลึกนึกทวนถึงกิจที่ทำ คำที่พูดแล้ว แม้นานได้ หน้าที่ของสติ คือ การดูแล หรือ คอยกำกับจิต (อุปัฏฐาน) ความหมายสามัญว่า ความระลึกได้ กำกับใจไว้กับกิจ นึกได้ถึงสิ่งที่พึงทำพึงเกี่ยวข้อง

๔) สมานินทรีย์ พึงเห็นได้ใน ฌาน ๔ บางแห่งว่า หมายถึง ตัวฌาน ๔ นั่นเอง หรือ พูดอย่างง่าย ได้แก่ การทำภาวะปล่อยวางให้เป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต หน้าที่ของสมาธิ คือ การทำจิตไม่ให้ฟุ้ง ไม่ให้ส่าย (อวิกเขปะ) ความหมายสามัญว่า ความมีใจ ตั้งมั่นแน่วแน่ในกิจ ในสิ่งที่กำหนด

๕) ปัญญินทรีย์ พึงเห็นได้ใน อริยสัจ ๔ คือ การรู้อริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง ได้แก่ การมีปัญญา ความประกอบด้วยปัญญาที่หยั่งถึงความเกิดขึ้น และความเสื่อมสิ้นไป ซึ่งเป็นอริยะ

^{๗๘} พระคันธสาราภิวังศ์, โภธิปักขิยธรรม, หน้า ๗๖.

^{๗๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ประมวลธรรม, หน้า ๑๘๗.

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

ทำลายกิเลสได้ อันจะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ หน้าที่ของปัญญา คือ การเห็นความจริง (ทัสสนะ) ความหมายสามัญว่า ความรู้เข้าใจตามความเป็นจริง รู้ทั่วชัด หยั่งรู้ หรือเท่าทันสภาวะ^{๘๑}

อธิบายว่า อินทรีย์ ๕ นี้ สัทธาเป็นใหญ่ในการตัดสินใจเชื่อ วิริยะเป็นใหญ่ในการประคับประคองจิตให้ก้าวหน้า สติเป็นใหญ่ในการเกื้อหนุนจิตให้แจ่มชัดด้วยการพิจารณา สมาธิเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ปัญญาเป็นใหญ่ในการทำให้รู้ชัดในเหตุผล ในการปฏิบัติธรรมนั้น ผู้บรรลุดรรมจะต้องมีการตัดสินใจเชื่อ มีความเพียร มีความระลึกถึงหลักปฏิบัติ มีการพิจารณาให้ชัดเจน มีจิตใจมั่นคงไม่หวั่นไหว มีความเข้าใจชัดในเหตุผลของการปฏิบัติ^{๘๒} แต่ในการปฏิบัติให้พยายามปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน หมายความว่า ต้องปรับให้องค์ธรรมแห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ มีเท่าเทียมกันไม่ย่อหย่อนกัน สัทธากับปัญญาต้องเท่ากัน วิริยะกับสมาธิต้องเท่ากัน ส่วนสติต้องมีในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ คนมีสัทธามากแต่มีปัญหาบ่อย ย่อมเสื่อมใสลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่ควรเสื่อมใส ส่วนคนที่มีปัญญามากแต่มีสัทธาน้อย ก็มักเกรงเชื่ออะไรยาก ช่างสงสัยจนเกิดความลังเลใจในการปฏิบัติ ส่วนคนมีสมาธิกล้า มีความเพียรอ่อน ย่อมเกียจคร้าน ง่วงหาวนอน ส่วนคนที่มีความเพียรกล้า ก็มักมีความฟุ้งซ่าน ฉะนั้นนักปฏิบัติจะต้องปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมออยู่ตลอดเวลาเพื่อผล คือ การบรรลุดรรมในที่สุด

๒.๔.๕ พละ ๕

คำว่า พละ มีรูปวิเคราะห์ ว่า ปฏิปกฺขมเม พลฺยนฺตฺติ พฺลานิ แปลว่า “สภาวะใดย่อมกำจัดธรรมที่ตรงข้าม สภาวะนั้นชื่อว่า พละ”^{๘๓}

พละ หมายถึง สภาวะที่มีกำลัง ถ้าบุคคลพยายามสั่งสมอบรมย่อมมีกำลังในการกำจัดกิเลสที่ตรงข้าม ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้ธรรมในพระพุทธศาสนา^{๘๔}

๑) สัทธาพละ	กำลัง คือความเชื่อ
๒) วิริยพละ	กำลัง คือความเพียร
๓) สติพละ	กำลัง คือสติ
๔) สมาธิพละ	กำลัง คือสมาธิ
๕) ปัญญาพละ	กำลัง คือปัญญา

ในพละ ๕ นี้ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ไม่ใช่อยู่ในขั้นปกติธรรมดา แต่อยู่ในขั้นของการภาวนา คือ เป็นภาวนาศรัทธา ภาวนาวิริยะ ภาวนาสติ ภาวนาสมาธิ ภาวนาปัญญา เมื่อบุคคลเจริญธรรมเหล่านี้ให้มีกำลังมากในกระแสนั้น เมื่อนั้น ธรรมเหล่านี้จะกำจัดสภาวะธรรมฝ่ายที่ตรงข้าม ได้แก่

^{๘๑} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยายความ**, หน้า ๘๒๙.

^{๘๒} **ดูรายละเอียดใน** ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙๔/๓๑๔ - ๓๑๘.

^{๘๓} พระคันธสาราภิวังค์, **โพธิปักขิยธรรม**, หน้า ๑๑๔.

^{๘๔} **ดูรายละเอียดใน** ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๓.

(๑) ศรัทธาพละที่มีกำลัง	ย่อมกำจัดความอยาก คือ ตัณหา
(๒) วิริยะพละที่มีกำลัง	ย่อมกำจัดความเกียจคร้าน คือ โกสัชชะ
(๓) สติพละที่มีกำลัง	ย่อมกำจัดความหลงลืม คือ มุฏฐสติ
(๔) สมาธิพละที่มีกำลัง	ย่อมกำจัดความเคลื่อนไหวหรือแกว่ง คือ วิกเขปะ
(๕) ปัญญาพละที่มีกำลัง	ย่อมกำจัดความหลง คือ สัมโมหะ

ผู้มีกำลังพละ ๕ ประการนี้ อาศัย วิริยะ สติ ปัญญา ทั้ง ๓ ประการนี้ วิปัสสนาย่อมปรากฏได้ แต่ผู้ใดประสงค์จะเจริญสมถและวิปัสสนาให้ตลอดถึงมรรค ผล นิพพาน ต้องบริบูรณ์ด้วยพละ ๕ ประการนี้

อธิบายว่า พละ ๕ กับ อินทรีย์ ๕ เป็นหมวดธรรมที่เหมือนกัน ต่างกันแต่เพียงชื่อหัวข้อเท่านั้น ในอินทรีย์ ๕ มองในแง่ของความเป็นใหญ่ย่อมครอบงำสิ่งอื่น ๆ ไว้ได้ เป็นอิสระไม่ขึ้นอยู่กับใคร ส่วนพละ ๕ มองในแง่ของพลังในการปฏิบัติ เพื่อความเข้าใจง่ายขึ้น ขอเปรียบเทียบกับกองทัพที่มีกำลังพลมาก พละ ก็หมายถึงกองทัพที่มีความยิ่งใหญ่ อินทรีย์ ย่อมสามารถเอาชนะศัตรูได้ฉันทใด การปฏิบัติธรรมก็ฉันทนั้น

๒.๔.๖ โขชฌงค์ ๗

โขชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ หรือ องค์แห่งการรู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง โขชฌงค์ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ โดยรู้ว่าทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรละ นิโรจสัจเป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง และมรรคสัจเป็นธรรมที่ควรอบรม^{๘๕} องค์ธรรมของโขชฌงค์

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต โขชฌงค์สูตร ว่าด้วยโขชฌงค์ ๗ ประการ ได้แก่

(๑) สติสัมโขชฌงค์	ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความระลึกได้
(๒) ฌัมมวิจยสัมโขชฌงค์	ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียรธรรม
(๓) วิริยสัมโขชฌงค์	ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร
(๔) ปีติสัมโขชฌงค์	ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความอิ่มใจ
(๕) ปัสสัทธิสัมโขชฌงค์	ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบกายระงับใจ
(๖) สมาธิสัมโขชฌงค์	ธรรม เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งจิตมั่น
(๗) อุปกขาสัมโขชฌงค์	ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางใจเป็นกลาง ^{๘๖}

๑) สติสัมโขชฌงค์ หมายถึง สติที่มีความเจริญ คือ ตั้งอยู่ได้ติดต่อกันในอารมณ์ของสติปัฏฐานทั้ง ๔ โดยยาวนานก็ติดต่อกัน เมื่อเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสตินทรีย์ เมื่อสตินทรีย์ เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสติพละ เมื่อสติพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสติสัมโขชฌงค์ เมื่อสติสัมโขชฌงค์เจริญ

^{๘๕} พระคันธสาราภิกงศ์, โพรธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๓๒.

^{๘๖} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๘/๓๕๔ - ๓๕๕.

ขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาสติ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายความประมาท และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์

๒) ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปัญญาที่มีความเจริญ คือ รู้อยู่ในรูปนาม และเห็นความเกิดดับของรูปนาม ด้วยอำนาจวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายโมหะ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

๓) วิริยสัมโพชฌงค์ หมายถึง วิริยะที่มีความเจริญ คือ มีความพยายามอย่างแรงกล้าในการละอกุศล การป้องกันระวังไม่ให้อกุศลเกิด การทำให้กุศลใหม่เกิด และการทำให้กุศลเก่าเจริญยิ่งขึ้นดังนี้ เมื่อวิริยะเจตสิกเจริญขึ้นเป็นสัมมัปปธาน เมื่อสัมมัปปธานเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยทิบาท เมื่อวิริยทิบาทเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยอินทรีย์ เมื่อวิริยอินทรีย์ เจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยพละ เมื่อวิริยพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาวายามะ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายโกสัชชะ คือ ความเกียจคร้านได้ และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์

๔) ปีติสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปีติที่มีความเจริญ คือ มีความชุ่มชื่นใจในอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา แล้วทำลายออร์ดิ คือ ไมยยินดี และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปีติสัมโพชฌงค์

๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง ปัสสัทธิที่มีความเจริญ คือ มีความสงบกายสงบใจในการเจริญสติปัญญา อยู่ในอารมณ์ของรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ ความสงบนี้เกิดด้วยอำนาจของวิปัสสนา สามารถทำลายความหยาบกระด้างทางกาย และทำลายความเร่าร้อนทางใจลงได้ และเข้าถึงให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง สมาธิที่มีความเจริญ คือ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสติปัญญาเป็นเอกัคคตาเจตสิกเจริญขึ้นสมาธิอินทรีย์ เมื่อสมาธิอินทรีย์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสมาธิพละ เมื่อสมาธิพละเจริญขึ้นมีสภาพเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์เจริญขึ้นมีสภาพเป็นสัมมาสมาธิ ในการเจริญสมถภาวนาเป็นตัวปริกรรมสมาธิ – อุปจารสมาธิ – อัปปนาสมาธิ สำเร็จเป็นสมาบัติ ๘ และในการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีสุญญตสมาธิ – อนิมิตตสมาธิ – และอัปณิหิตสมาธิ คือ สมาธิตามทีเห็นไตรลักษณ์จนถึงมรรค ผล นิพพาน ด้วยอำนาจของการเจริญวิปัสสนาภาวนา จนสามารถทำลายความฟุ้งซ่าน และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า สมาธิสัมโพชฌงค์

๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ หมายถึง ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก^{๘๗} ที่มีความเจริญ คือ ไม่ตกไปในอกิขณาและโทมนัส ขณะนี้วิปัสสนาญาณมีความเจริญมาก สามารถกระทำให้องค์ธรรมแห่งการตรัสรู้อริยสัจ ๔ ทำหน้าที่ของตน ๆ อย่างสม่ำเสมอไม่ยิ่งหย่อนแก่กัน รักษาความเป็น

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๕๑.

มัชฌิมาปฏิปทาไว้ได้อย่างมั่นคง พร้อมกับทำลายนิเวศธรรม และทำให้สัมโพธิญาณ คือ มรรคทั้ง ๔ เกิดขึ้น ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์

อธิบายว่า โพชฌงค์ ๗ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ซึ่งเป็นการบรรลุในพระพุทธศาสนา นักปฏิบัติจึงควรเจริญสติที่ระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน ภายในกายกัมภีร์นี้ มีปัญญาหยั่งเห็น สภาวะธรรมตามความเป็นจริง มีความเพียรในการปฏิบัติธรรม มีปีติความอิมใจ มีปัสสัทธิสงบกาย สงบใจ มีสมาธิตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน และมีอุเบกขาวางเฉยโดยตามรู้สิ่งที่จิตตรัสรู้ได้สมำเสมอ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะสามารถประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรม ตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ คือ อุทกัพพญาณเป็นต้นไป กระทั่งบรรลุวิปัสสนาญาณเบื้องสูง ตามสมควรแก่บารมีธรรมของตน^{๘๘}

๒.๔.๗ มรรคมืองค์ ๘

มรรคมืองค์ ๘ หมายถึง ธรรมไม่มีกิเลส เพราะเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนี้ ไม่มีทุกข์ ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความคับแค้น ไม่เร่าร้อน เป็นข้อปฏิบัติ^{๘๙} มรรคเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้เข้าถึง พระนิพพาน คือ ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ ท่านเรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หมายความว่า เป็นข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดถึงความดับทุกข์

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ว่าด้วยบรรดาอริยสัจ ๔ นั้น ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาอริยสัจ มี ๘ ประการ คือ

๑) สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) หมายถึง การเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ คือ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

๒) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) หมายถึงความตรึกร้อยในเรื่องราวที่เป็นกุศลเรียกว่า กุศลวิตก มี ๓ ประการ คือ

(๑) เนกขัมมวิตก ได้แก่ ความตรึกริกลอดจากกาม เพื่อละกามวิตก

(๒) อพยาปาทวิตก ได้แก่ ความตรึกริกลอดพยาบาท เพื่อละพยาบาทวิตก

(๓) อวิหิงสาวิตก ได้แก่ ความตรึกริกลอดจากการเบียดเบียน เพื่อละวิหิงสาวิตก^{๙๐}

๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) หมายถึง วชิสุจจริต ๔ ความประพฤติชอบด้วยวาจา คือ งดเว้น และประพฤติตรงข้ามกับ มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ คือ

(๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ

(๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด

^{๘๘} พระคัมภีร์สาราณิกวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๕๒.

^{๘๙} คุรายละเอียดยใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๕/๓๓๙.

^{๙๐} คุรายละเอียดยใน อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๙/๖๓๑.

(๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ

(๔) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า

๔) สัมมากัมมันตะ (การทำชอบ) หมายถึง ภายสุจริต ๓ ความประพฤติชอบด้วยกาย คือ งดเว้นและประพฤติตรงข้ามกับ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจฉาจาร คือ

(๑) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์

(๒) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการลักทรัพย์

(๓) เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม

๕) สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) หมายถึง การงดเว้นอย่างเด็ดขาด จากวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ ที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ คือ

(๑) ละมิฉฉาอาชีวะ

(๒) เลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ^{๙๑}

๖) สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) หมายถึง ความเพียรพยายามระครองจิตไว้ เพื่อป้องกันอกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพื่อดำรงอยู่ด้วยความไพบูลย์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๗) สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) หมายถึง มีสติพิจารณาเห็นภายในกายอยู่ มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีสติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมมีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

๘) สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ) หมายถึง ความตั้งใจมั่นสงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร์ สงบระงับไปแล้ว บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรินะทั้งหลาย^{๙๒} กล่าวสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อน บรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่

อธิบายว่า มรรคมงคล ๘ นี้ เป็นหนทางที่สามารถนำไปสู่การบรรลุธรรม และนิพพานได้ จัดว่าเป็นพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา อันเป็นสาเหตุให้เกิดผลแห่งพรหมจรรย์ และผลแห่งพรหมจรรย์ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตผล^{๙๓}

หลักโพธิปักขิยธรรมมี ๓๗ ประการ เป็นการรวมหัวข้อธรรมทั้งหมดที่สนับสนุนในการบรรลุธรรม การปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมมีถึง ๓๗ ประการ แท้จริงแล้วการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

^{๙๑} ติรายนละเอียดยใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๑.

^{๙๒} ติรายนละเอียดยใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๒.

^{๙๓} ติรายนละเอียดยใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖/๙.

เพียงปฏิบัติตามหมวดธรรมใดธรรมหนึ่ง เป็นการปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักปฏิบัติแล้ว โภธิปักขิยธรรม แบ่งเป็น ๗ หมวด แต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในการปฏิบัติครบถ้วน แม้ว่าจะอธิบายแยกกัน แต่เมื่อปฏิบัติตามหมวดธรรมใดธรรมหนึ่ง เท่ากับปฏิบัติตามหมวดธรรมอื่น อีก ๖ หมวดด้วยการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปยังเป้าหมายที่เหมือนกัน ในขณะที่กำลังปฏิบัติตามหมวดธรรมหนึ่งเท่ากับปฏิบัติหมวด มืองค์ ๘ มีคำอธิบายแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด มีสติปัญญา ๔ สัมมัตถะ ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชณงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมืองค์ ๘ โดยหมวดธรรมเหล่านี้สามารถสงเคราะห์ลงในมรรคมืองค์ ๘ ดังนี้ คือ สติในอินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชณงค์ ๗ และสติปัญญา ๔ สงเคราะห์ลงในสัมมาสติ, วิริยะในอิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชณงค์ ๗ และสัมมัตถะ ๔ สงเคราะห์ลงในสัมมาวายามะ, ปัญญาในอินทรีย์ ๕ พละ ๕ ธัมมวิจยะในโภชณงค์ ๗ และวิมังสาในอิทธิบาท ๔ สงเคราะห์ลงในสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ, จิตตะในอิทธิบาท ๔ สมาธิในอินทรีย์ ๕ พละ ๕ ปิติ ปัสสัทธิ และสมาธิในโภชณงค์ ๗ สงเคราะห์ลงในสัมมาสมาธิ

๒.๕ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม หมายถึง กรรมหนักฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลรุนแรงต่อเนื่องไป โดยไม่มีกรรมอื่นจะมากั้นได้ ห้ามสวรรค์ ห้ามนิพพาน โดย ปรียายแห่งพระสูตรว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่าธรรม อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่าอธรรม^{๙๔} อนึ่ง โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ชื่อว่าธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ มรรค ผล นิพพาน ส่วนอธรรม คือ ธรรมตรงกันข้ามที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔

ในคัมภีร์มโนรถปुरुณี เอกกนิบาตอรรถกถา มีปรากฏธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ๔ ประการ^{๙๕} คือ

๑) อุปาทาน ๔	ความยึดมั่น
๒) นิวรณ์ ๕	สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม
๓) อนุสัย ๗	กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน
๔) มิจฉิตตะ ๘	ความเป็นสิ่งที่ผิด

๒.๕.๑ อุปาทาน ๔

อุปาทาน ศัพท์มีอรรถว่า ถือมันยึดไว้เพราะ อุปศัพท์ในที่นี้มี ทฬหศัพท์ มัน แข่งขันรุนแรงยิ่งนัก เป็นอรรถ ดัง อุปศัพท์ในคำว่าอุปายาส ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแค้น และคำว่า อุปกัณฐะ ชักมาใกล้กัน^{๙๖} คือ จวนเจียน เป็นต้น อุปาทาน ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดคือ ยึดมั่น

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๑.

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๑๖๕.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๕๓๙.

ถ้อยมั่นติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือเมื่อยังไม่ได้ ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยได้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่นก็มีไซ้ยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้

ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก วิกังค จตฺกกนิทเทส ว่าด้วย อุปาทาน ๔ เป็นไฉน

๑) กามุปาทาน	ความถ้อยมั่นกาม
๒) ทิฏฐุปาทาน	ความถ้อยมั่นทิฏฐิ
๓) สีสัพพตฺอุปาทาน	ความถ้อยมั่นศีลพรต
๔) อัถตฺวาตฺอุปาทาน	ความถ้อยมั่นวาทะว่ามีตัวตน ^{๙๗}

๑) กามุปาทาน ความยึดถือกาม กามนั้นก็ ได้แก่ วัตถุกามกับกิลเลสกาม ยึดถือกามก็คือยึดถือกามที่เป็นวัตถุกาม อัน ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลายว่าเป็นของเรา ว่ารักใคร่ปรารถนาพอใจด้วยกิลเลสกาม อันอาการที่ยึดถือนี้ เมื่อแสดงเป็นกลาง ๆ ท่านก็ได้แสดงอาการที่ยึดถือดังนี้ว่า

- เอตํ มม นั้นเป็นของเรา
 เอโสหฺมสมฺมิ เราเป็นนั้น
 เอโส เม อตฺตา นั้นเป็นอัตตาตัวตนของเรา^{๙๘}

การยึดถือว่าเป็นของเราตัวเรา คือ ยึดถือว่ารูปเสียง เป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเป็นของเรา แต่ที่ชื่อว่าได้ยึดเอาตัวกิลเลสกาม คือ ตัวความรัก ความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจนั้นไว้ด้วย ไม่ปล่อยความรัก ความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจในวัตถุนั้น ๆ ความสำคัญจึงอยู่ที่ความยึด อยู่ที่ตัวกิลเลสนี้ คือ กามุปาทาน ความยึดถือกามอันสามัญชนมีอยู่ยังละไม่ได้^{๙๙}

๒) ทิฏฐุปาทาน ยึดถือทิฏฐิ คือความเห็น อันความเห็นนี้ หมายถึง ความเห็นผิดยึดถือความเห็นผิด แต่ที่ว่ายังยึดถืออยู่ก็เพราะว่ายังไม่รู้ว่าเห็นผิด เมื่อรู้ว่าเห็นผิดเมื่อใดก็ยอมจะละความเห็นผิดนั้นได้เมื่อนั้น ที่กล่าวว่ความเห็นผิดนี้ พระพุทธเจ้าตรัสเรียก คำว่า ทิฏฐิ นี้มีค่าประกอบเพื่อให้ชัดดังนี้

ถ้าเห็นผิด	เรียกว่า	มิจฉาทิฏฐิ	ความเห็นผิด	ตรงกันข้าม
เห็นถูก	เรียกว่า	สัมมาทิฏฐิ	ความเห็นชอบ	

ความเห็นผิดนี้มีหลายระดับชั้นหยาบขึ้นไปจนถึงชั้นละเอียด สำหรับที่เป็นระดับชั้นหยาบคือ มิจฉาทิฏฐิในอกุศลนี้ ได้แก่ อภิชฌา ความโลภเพ่งเล็งสิ่งของ ๆ ผู้อื่นมาเป็นของตน พยาบาท ความมุ่งร้ายหมายล้างผลาญ และมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด มิจฉาทิฏฐินี้มีอีก ๓ คือ

- (๑) อกริยทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่เป็นอันกระทำ คือ ไม่มีบุญไม่มีบาป
- (๒) อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือ ผลที่ได้ต่าง ๆ เกิดขึ้นตามคราวโชคเคราะห์

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘.

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๗๔.

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **สัมมาทิฏฐิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖), หน้า ๖๔ - ๖๗.

(๓) นัตถิกทิวฏฐิ ความเห็นว่าไม่มี เป็นการปฏิเสธสมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ ปฏิเสธคตธรรมดา

ความเห็นผิดทั้ง ๓ นี้ ห้ามทั้งสุคติ คือ คติที่ดี ห้ามทั้งมรรค ผล นิพพาน และมีทิวฏฐิ ความเห็น ๒ อย่าง คือ

(๑) สัสสตทิวฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง

(๒) อัจฉาทิวฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ

เพราะฉะนั้น แม้ความเห็นทั้ง ๒ นี้ก็เรียกว่าเป็นมิจฉาทิวฏฐิ ความเห็นผิด แต่เป็น ความเห็นผิดที่ยังไม่ถึงว่ามีโทษร้ายแรงเหมือนอย่างดัง ๓ ข้อข้างต้น

๓) สีสัพพตูปาทาน คือ ความยึดถือศีล และวัตรมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สีสัพพตปรามาส ความยึดถือลูปคล่าศีล และวัตรในสังโยชน์ ๑๐ แต่ว่าีสัพพตปรามาสนี้ ซึ่งมีอาการเป็นความ ยึดถือเช่นเดียวกับีสัพพตูปาทานแต่ว่าหยابกว่า และในการอธิบายีสัพพตปรามาส ก็อธิบาย คล้ายคลึงกันกับีสัพพตูปาทาน คือ ศีลและวัตรในคำว่าีสัพพตปรามาสในสังโยชน์ ๑๐ เมื่อปฏิบัติด้วยศรัทธา ก็ซื่อว่ายังเป็นีสัพพตปรามาส แต่ใช้ คำว่า ปรามาสนี้แรงกว่า คำว่าอุปาทาน คือ หมายความว่าต้องลูปคล่า คือ ต้องจับเอาไว้ ถ้าไม่จับเอาไว้ ศีลและวัตรก็จะขาดเป็นท่อน เป็นช่องต่างพร้อย เพราะยังมีสักกายทิวฏฐิ ความเห็นยึดถือว่าตัวเราของเราเป็นอย่างแรง เพราะฉะนั้นความประพฤติจึงเป็นไปตามอำนาจของตัวเราของเรา คือ ตามอำนาจของกิเลส ศรัทธาทั้งหลาย สีสัพพตูปาทานนี้ จึงมีความที่คลุมไปได้ทั้งหมด คลุมีสัพพตปรามาสด้วย^{๑๐๐}

๔) อัตตวาทุปาทาน ความถึม่นวาทะว่ามีตัวตน วาทะ คือ ถ้อยคำที่พูดกันเป็นภาษา ล้วนเป็นสมมติ เป็นบัญญัติสำหรับจะเรียกกัน ถ้าหากว่าไปยึดมั่นโดยส่วนเดียว โดยที่ไม่ทำความ รู้จักว่านั่นเป็นสมมติ เป็นบัญญัติกลายเป็นอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถึม่น และบรรดาสิ่งที่เป็น สมมติบัญญัติ เป็นวาทะที่เรียกร้องกัน ที่เป็นข้อสำคัญในส่วนที่เป็นธรรมปฏิบัติ คือ อัตตา ตน คือ ตัวเรา ของเรา ตัวของ ของเขา คือ อัตตวาทะ วาทะว่าตน^{๑๐๑} และเมื่อเรียกกัน รู้จักกัน เข้าใจกัน เมื่อไม่พิจารณาด้วยปัญญา ย่อมจะมีความยึดมั่นถึม่น จึงเรียกว่า อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นถึม่นวาทะว่าตน ยึดมั่นสมมติบัญญัติว่าตน เป็นเหตุให้ถึม่น ถึม่นเขา ถึม่นพวก ถึม่นพ้อง เป็นต้น ทำให้มีความยึดมั่นถึม่นในสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งสมมติบัญญัตินั้น ๆ ว่าเป็นจริงมีจริง โดยเฉพาะ ที่ตั้งแห่งสมมติบัญญัติว่า อัตตา หรืออัตภาพ ภายใจ นามรูป หรือขันธ ๕ ว่าเป็นตัวเราของเราขึ้น

อุปาทานข้อนี้สำคัญมาก ย่อมเป็นมูลของความยึดถือ อัตตวาทุปาทาน มีหลายชื่อ เช่น

เรียกว่า อัตตานุกทิวฏฐิ ความตามเห็นว่าอัตตัตวตน ความตามเห็นว่าตัวเราของเรา

เรียกว่า สักกายทิวฏฐิ ความเห็นว่ากายของตน

เรียกว่า อัสมิมานทิวฏฐิ มาณะ คือ ความสำคัญหมาย ทิวฏฐิ คือ ความเห็นว่าอัสมิเรา มีเรา หรือ เรียกว่า อัสมิมานะ ความสำคัญหมายว่า เรามี เราเป็น หรือ เรียกว่ามานะเฉย ๆ

^{๑๐๐} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, สัมมาทิวฏฐิ, หน้า ๘๒.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า, ๘๑ - ๘๖.

๔) อุทัจจกุกกุจจนีวรณฺ์ ได้แก่ ความฟุ้งซ่าน และรำคาญใจ มีความกระสับกระส่าย กระจายฟุ้ง เมื่อครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้น จะไม่มีความสงบ และมีแต่ความเศร้าโศก เป็นต้น ความฟุ้งซ่าน และความรำคาญใจมีความต่างกัน ความฟุ้งซ่านเป็นไปพร้อมด้วยโลภะ หรือ เป็นไปพร้อมด้วยโทสะ แต่ความรำคาญใจเป็นไปพร้อมกับโทสะเท่านั้น เพราะอุทัจจกุกกุจจ เจตสิก มีความฟุ้งซ่าน และความรำคาญใจในอารมณ์ ชื่อว่า อุทัจจกุกกุจจนีวรณฺ์

๕) วิจิกิจฉานีวรณฺ์ ได้แก่ ความเคลือบแคลงสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ทั้งในส่วนอดีต และส่วนอนาคต ในปฏิจจสมุปปาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงเกิดขึ้น การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่างๆ นานา ความตัดสินใจอารมณ์ไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทาง สองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอา เป็นยุติได้ มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉานีวรณฺ์^{๑๐๔}.

พระพุทฺธเจ้าตรัสถึงนีวรณฺ์ ๕ ในวินัยของพระอริยะเรียกว่า เป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวบ้าง เครื่องกางกั้นบ้าง เครื่องรัดรั้งบ้าง เครื่องตรึงตราบ้าง มี ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทระ อุทัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ถึงแม้พราหมณ์ผู้ได้ไตรเพทถูกนีวรณฺ์ ๕ เหล่านี้หน่วงเหนี่ยว กางกั้น ตรึงเอาไว้แล้ว หลังจากตายแล้วจะถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม นั่นมิใช่ฐานะที่จะเป็นไป^{๑๐๕} พุทฺธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นโทษของนีวรณฺ์ คือ ไม่สามารถจะเป็นพระพรหมได้

๒.๕.๓ อนุสัย ๗

อนุสัย คือ ธรรมชาติที่เป็นกิเลสชนิดหนึ่ง ซึ่งนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายเริ่มปฏิสนธิ เป็นพวกที่ปฏิสนธิด้วยทั้งรูปทั้งนาม หรือพวกที่ปฏิสนธิด้วยนามอย่างเดียว หรือรูปอย่างเดียว อนุสัยนี้ย่อมมีอยู่ในสัตว์นั้น ๆ เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่สะสมอยู่ในภวังคจิต หรือจิตไร้สำนึก ถ้ายังไม่มีอารมณ์ภายนอกมากกระทบแล้ว กิเลสชนิดนี้จะยังนอนสงบอยู่

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาตตร ว่าด้วยอนุสัย มี ๗ ประการ ดังนี้

๑) กามราคานุสัย	อนุสัย คือ ความกำหนัดในกาม
๒) ปฏิฆานุสัย	อนุสัย คือ ความยินร้าย
๓) ทิฏฐานุสัย	อนุสัย คือ ความเห็นผิด
๔) วิจิกิจฉานุสัย	อนุสัย คือ ความลังเลสงสัย
๕) มานานุสัย	อนุสัย คือ ความถือตัว
๖) ภวราคานุสัย	อนุสัย คือ ความติดใจในภพ
๗) อวิชขานุสัย	อนุสัย คือ ความไม่รู้แจ้ง ^{๑๐๖}

^{๑๐๔} คุรยละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๔๒.

^{๑๐๕} คุรยละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๕๕๑/๒๔๒.

^{๑๐๖} คุรยละเอียดใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๑๘.

๑) กามราคานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความกำหนัด พอใจปรารถนาในวัตถุทุกมทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ ธรรมารมณ์ ซึ่งมากกระทบจิตทำให้เกิดความกำหนัด พอใจ ตัดใจนอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกในโลภมูลจิต ๘

๒) ปฏิฆานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความหงุดหงิดไม่พอใจมาการกระทบกระทั่งทางจิต โดยอาศัยรูป เป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านั้นมากกระทบจิต ความหงุดหงิดขัดเคือง จนเกิดความยินร้ายนอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิกในโทสมูลจิต ๒

๓) ทิฏฐานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความเห็นผิด เห็นว่าทำดีไม่ได้ดี มารดาบิดาไม่มีคุณ เป็นต้น ทิฏฐิเหล่านั้นนอนสงบอยู่ภายในจิต เมื่อได้รับอารมณ์ฝ่ายเดียวกัน ก็จะทำให้เกิดความเห็นผิดเพิ่มมากขึ้นอยู่ในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิกในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔

๔) วิจิกิจฉานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความลังเลสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย ในสิ่งที่ควรเชื่อ ควรปฏิบัติ เกิดความลังเลสงสัย นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิกในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑

๕) มานานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความถือตัว ถือตนว่าสูงกว่าเขา เสมอเขา หรือต่ำกว่าเขา เรียกว่า อติมานะ ดูหมิ่นท่าน อวมานะ ดูหมิ่นตน นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิกในทิฏฐิคตวิปยุตตจิต ๔

๖) ภวราคานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความติดใจในภพว่าสิ่งนี้เป็นสุข สิ่งนี้เป็นที่ปรารถนา ยินดีในรูปภพ นอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกอยู่ในทิฏฐิคตวิปยุตตจิต

๗) อวิชขานุสัย คือ ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน มีความไม่รู้แจ้งด้วยความหลงไม่รู้ตามสภาวะตามความเป็นจริง นอนสงบอยู่ภายใน จนเป็นอวิชขานอนเนื่องในอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิกในอกุศลจิต ๑๒

อนุสัยเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย สงบนิ่งภายใน จะไม่ปรากฏออกมาให้เห็น ต่อเมื่ออารมณ์ต่าง ๆ ที่ดีหรือไม่ดีมากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วอนุสัยกิเลสที่สงบอยู่นั้นก็เปลี่ยนสภาพเป็นปริยภูฐานกิเลส ปรากฏเกิดขึ้นทางใจ ถ้าปริยภูฐานกิเลสนี้มีกำลังแรงมาก ก็เปลี่ยนสภาพเป็นวิตกกัมภกิเลสสว่างออกมาทาง กาย วาจา การประหาณอนุสัยกิเลสย่อมประหาณได้ด้วยมคคจิต ดังมีพระบาลีปรากฏในวิสุทฺธิมรรคอรุทธกถาว่า

อนุสเสยสุ ทิฏฐวิจิกิจฉานุสสยา ปจฺมถาณวชฺชมา กามราคปฏิฆานุสสยา ตติยถาณวชฺช
 ฌามานภวราคา วิชฺขานุสสยา จตฺตถถาณวชฺชมา

แปลเป็นใจความว่า

ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัย	ประหาณได้ด้วยโสคาปัตติมคคญาณ
กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย	ประหาณได้ด้วยอนาคามิมคคญาณ

มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย ประหาณได้ด้วยอรหัตตมัคฌญาณ^{๑๐๗}

๒.๕.๔ มิจฉัตตะ ๘

มิจฉัตตะ ๘ คือ สภาพธรรมที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด หมายถึง การกระทำจิต ไม่แยบคาย อโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดสภาพธรรมที่ผิด มีการกระทำผิด พุดผิดคิดผิด เป็นต้น เป็นธรรมที่ปฏิบัติกับมรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น

ในคัมภีร์ที่หมินกาย ปาฎิกวรรค ว่าด้วยเรื่อง ธรรมหมวดละ ๘ ประการ

๑) มิจฉาทิฐิ	เห็นผิด
๒) มิจฉาสังกัปปะ	ดำริผิด
๓) มิจฉาวาจา	เจรจาผิด
๔) มิจฉากัมมันต	กระทำผิด
๕) มิจฉาอาชีวะ	เลี้ยงชีพผิด
๖) มิจฉาวายามะ	พยายามผิด
๗) มิจฉาสติ	ระลึกผิด
๘) มิจฉาสมาธิ	ตั้งจิตมั่นผิด ^{๑๐๘}

๑) มิจฉาทิฐิ เห็นผิด ได้แก่ ความเห็นผิดจากคลองธรรมตามหลักกุศลธรรม และ ความเห็นไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ปัจจัยให้เกิดมิจฉาทิฐิ มี ๒ อย่าง ได้แก่

ปรโตโฆสะ คือ การโฆษณาต่อบุคคลอื่น เสียงจากผู้อื่น คำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น

อโยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยไม่แยบคาย การไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณา ความไม่รู้จักคิด การปล่อยให้อวิชชาครอบงำ ตรงกันข้ามกับคำว่า โยนิโสมนสิการ^{๑๐๙}

๒) มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ ความดำริที่เป็นอกุศลธรรมทั้งหลาย ตรงข้ามจาก สัมมาสังกัปปะ เรียกว่า อกุศลวิตก มี ๓ ประการ คือ

(๑) กามวิตก	ได้แก่ ความดำริที่หมกมุ่นในกามคุณอารมณ์
(๒) พยาบาทวิตก	ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยพยาบาท
(๓) วิหิงสาวิตก	ได้แก่ ความดำริที่ประกอบด้วยการเบียดเบียนผู้อื่น

๓) มิจฉาวาจา วาจาผิด ได้แก่ วจีหุจิริต ๔ ความประพฤติผิดด้วยวาจา มุสาวาท ผรุสวาจา ปิสุณาวาจา และสัมผัปปลาปะ คือ

^{๑๐๗} ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริย อัครมหาภิกษุผู้มีฐานจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๒.

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๐.

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๖ - ๑๒๗/๑๑๕.

- (๑) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดเท็จ
- (๒) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดคำหยาบ
- (๓) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดส่อเสียด
- (๔) เจตนาเป็นเหตุจากการพูดเพ้อเจ้อ

๕) มิจฉากัมมันตะ กระทบผิด ได้แก่ กายทุจริต ๓ ความประพฤติผิดด้วยกาย คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิฉาจาร คือ

- (๑) เจตนาเป็นเหตุจากการฆ่าสัตว์
- (๒) เจตนาเป็นเหตุจากการลักทรัพย์
- (๓) เจตนาเป็นเหตุจากการประพฤติผิดในกาม

๕) มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพผิด ได้แก่ เลี้ยงชีวิตในทางทุจริต

๖) มิจฉาวายามะ พยายามผิด ได้แก่ ความเพียรตรงข้ามกับสัมมาวายามะ

๗) มิจฉาสติ ระลึกผิด ได้แก่ ความระลึกถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว เช่น ระลึกถึงการได้ทรัพย์ การได้ยศ เป็นต้น ในทางอกุศล จัดเป็นสติเทียม เป็นเหตุชักนำใจให้เกิดกิเลสมีโทษมานะ อิศสา มัจฉริยะ เป็นต้น

๘) มิจฉาสมาธิ ตั้งจิตมั่นผิด ได้แก่ ตั้งจิตเพ่งเล็ง จดจ่อปักใจแน่วแนในกามราคะ พยาบาท เป็นต้น หรือเจริญสมาธิแล้ว หลงเพลิน ติดหมกมุ่น ตลอดจนนำไปใช้ผิดทาง ไม่เป็นไปเพื่อญาณทัสสนะ และความหลุดพ้น มิจฉัตตะ ๘ คือ สภาพธรรมที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด ส่วนใหญ่ก็มีนัยตรงกันข้ามกับองค์มรรค ๘ มีสัมมาทิฐิ^{๑๑๐} เป็นต้น

ดังนั้นหลักธรรมที่ชื่อว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ที่ได้แสดงไว้แล้ว ตอนต้น คือ อธรรม ที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติธรรมไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ เมื่อรวมความแล้วเพราะ เกิดสภาพธรรมที่ผิด ความสำคัญผิด มีการกระทำผิด พูดผิด คิดผิด อันเกิดจากไม่มีสัมมาทิฐิในหลักธรรมแห่งความถูกต้อง

๒.๖ หลักธรรมที่เกื้อหนุนการบรรลุธรรม

ในการพัฒนาปัญญาจนถึงระดับโลกุตตระนั้น ต้องอาศัยเหตุปัจจัยสำคัญตัวหนึ่ง ที่เป็นบ่อเกิดแห่งกุศลทั้งปวง นั่นคือ สัมมาทิฐิ อาศัยสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้นในการพัฒนาปัญญา ในทางที่ถูกตรง จนเป็นปัญญาโลกุตตระ ที่ทำให้ถึงความพ้นทุกข์ สมดังพระพุทธานุญาตว่า บุคคลจะล่วงทุกข์ได้เพราะสัมมาทิฐิ^{๑๑๑}

^{๑๑๐} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๕๑.

^{๑๑๑} คุรยละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๘๑.

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง มีลักษณะ ๖ ประการ คือ ไม่อาเจียดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง ไม่อาเจียดถือสังขารว่าเป็นสุข ไม่อาเจียดถือธรรมว่าเป็นอัตตา ไม่อาเจียดทำอนัตตริยกรรม ไม่เชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลต้นข้าว ไม่แสวงหาเขตบุญนอกศาสนา^{๑๑๒}

ปัจจัยที่มีอุปการะในการทำให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ มี ๒ ประการ คือ

๑) ปัจจัยภายนอกเรียกว่า ปรโตโฆสะ คือ เสียงจากผู้อื่น เป็นการกระตุ้น หรือชักจูงจากภายนอก จากผู้อื่นที่ติงามถูกต้องถูกธรรม โดยเฉพาะอย่างการรับฟังธรรม คำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตรเป็นต้น ข้อนี้เป็นวิธีการแห่งศรัทธา

๒) ปัจจัยภายในเรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือ การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นการรู้จักคิด รู้จักพิจารณา โดยมองตามสิ่งนั้น ๆ สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ ที่สืบต่อกันแห่งเหตุปัจจัย ข้อนี้เป็นวิธีการแห่งปัญญา^{๑๑๓}

ปัจจัยภายนอกมีจุดเริ่มต้นด้วยศรัทธา อาศัยศรัทธาเป็นเหตุปัจจัย ส่งเสริมให้เกิดปัญญา การพัฒนาปัญญาจึงต้องอาศัยปัจจัยภายนอก คือ กัลยาณมิตร^{๑๑๔} และปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ เป็นตัวหลักการใช้ ปัญญา สัมมาทิฐิ จึงสมบูรณ์พร้อมเป็นพระโสดาบัน

องค์ประกอบเครื่องบรรลู่โสดาบัน มี ๔ ประการ

- (๑) สัพปุริสสังเสวะ (การคบหาสัตบุรุษ)
- (๒) สัทธัมมัสสวนะ (การฟังพระสัทธรรม)
- (๓) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย)
- (๔) ธัมมานุฉัมมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม)^{๑๑๕}

พระอรหันต์ชั้นโสดาบันขึ้นไปเท่านั้น ที่เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิอย่างสมบูรณ์^{๑๑๖}

ธรรมเครื่องบรรลู่โสดาบันทั้ง ๔ ประการนี้ ก่อให้เกิดการบรรลุธรรมขึ้นได้ใน ๕ ขณะคือ

- (๑) บุคคลขณะที่ได้รับฟังธรรม จากการแสดงของพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจรรย์
- (๒) บุคคลขณะที่ตัวเองกำลังแสดงธรรมแจ่มแจ้งให้ผู้อื่นฟัง ที่ได้รับรู้ เรียนรู้มา
- (๓) บุคคลขณะที่ตัวเองท่องสาธยายธรรมตามที่ได้รับรู้ เรียนรู้มา
- (๔) บุคคลขณะที่ตัวเองตรึกตรองใคร่ครวญธรรมที่ได้รับรู้ เรียนรู้มา
- (๕) บุคคลขณะที่ตัวเองเจริญด้วยวิปัสสนาปัญญาอันมีสมาธิเป็นบาทฐาน^{๑๑๗}

^{๑๑๒} คุรยละเอียดใน อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๙๓/๖๑๗.

^{๑๑๓} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๙๑.

^{๑๑๔} คุรยละเอียดใน อง.อฎก. (ไทย) ๒๓/๑๗๓/๓๓๔ - ๓๓๗.

^{๑๑๕} คุรยละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖.

^{๑๑๖} คุรยละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๒๖.

พระดำรัสในตอนท้ายแห่งวิมุตตายนสูตรนั้นว่า “จิตตั้งมั่น” ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่า ได้เพียงสมาธิเท่านั้นแล้วจะถึงความหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสได้อย่างไร อาจมีผู้สงสัย มีคำอธิบายว่า สมาธิเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้ปัญญาเกิดขึ้น เมื่อจิตสงบนิ่งก็มีช่องให้ปัญญาเกิดขึ้น สามารถเข้าใจ สภาวะที่แท้จริงของรูปและนาม บางครั้งอาจมีญาณหยั่งรู้ความแตกต่างระหว่างรูป และนาม ตลอดจนความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุและผล ระหว่างรูปและนาม ปัญญานี้จะเจริญขึ้น ตามลำดับจนสามารถหยั่งรู้ความเป็นจริงในระดับที่ลึกซึ้งมากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นได้อย่าง ชัดเจนในลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา^{๑๑๗} ในที่สุดถึงญาณที่หยั่งรู้การดับทุกข์เมื่อการบรรลุ ธรรมเกิดขึ้น บุคคลผู้นั้นจะไม่อาจกลับกลายเป็นบุคคลที่เลวร้ายได้อีกไม่ว่าสถานการณ์จะเป็นอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงอนุมานได้ว่าพระดำรัสนั้นตรัสไว้โดยย่อซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ต่อจากนั้น มีรายละเอียดที่เกิดขึ้นกับแต่ละบุคคลนั้นไม่เหมือนกันไปทุกด้าน พระองค์จึงตรัสไว้เฉพาะ ประเด็นที่เหมือนกัน คือ มีจิตตั้งมั่นเป็นบาทฐานรองรับก่อนจะตรัสรู้ ซึ่งตรงกับอริยมรรคมีองค์ ๘ ข้อสุดท้ายว่า “สัมมาสมาธิ” นั่นเอง

๒.๗ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในสติปัฏฐาน ๔

การนำรูปและนาม มาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน ผู้ปฏิบัติจะต้องมีสติคอย กำหนดตามอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน เช่น ขณะยืนอยู่ให้กำหนดรูปร่างทั้งหมด ไม่ใช่ส่วนขา ส่วนหัว ส่วนตัว หรือส่วนแขน ยืนอยู่ให้ภาวนาว่า ยืนนอน จนกว่าจะเปลี่ยนอิริยาบถ ใหม่อย่าปล่อยให้สติออกนอกกาย ให้สติจับอยู่ที่รูปและนาม ทั้งนี้เพื่อที่จะให้รูปและนามปรากฏชัด ซึ่งอาจต้องใช้เวลาพอสมควร แม้ในอิริยาบถอื่นเช่น เดิน นั่ง ต้องมีสติอยู่กับอิริยาบถนั้น ๆ หากปล่อย เมื่อไรเป็นอันสติหลุดจากปัจจุบันอารมณ์ทันที หากมีเวทนาไม่ว่าจะเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉยๆ ให้มีสติอยู่กับเวทนาชนิดนั้น ๆ และเวทนาเหล่านี้จะปรากฏชัดในเวลาที่มี สมาธิมาก เท่านั้น หากแต่ว่าความรู้สึกวางเฉยจะไม่ปรากฏชัดเมื่อแรกเริ่มปฏิบัติ แต่จะปรากฏชัดหลังจาก ที่บรรลุถึงวิปัสสนาญาณขั้นที่ห้า คือ กังคญาณแล้ว และมักเกิดในอิริยาบถนั่ง (กรรมฐาน) เมื่อจิตมี ราคะโทสะ และโมหะเข้าครอบงำพึงกำหนดรู้ว่ามีราคะมีโทสะ และมีโมหะ ที่เราต้องมีสติ กำหนดรู้ให้ทันตามความเป็นจริง เมื่อจิตมีสมาธิจะทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถจับความรู้สึก (จิต) มีราคะ นั้นได้และแล้วจิตมีราคะนั้นจะหายไปเอง หากจิตฟังผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้อาการฟังอย่างรวดเร็ว และทันทั่วทั้ง ที่มีความฟังเกิดขึ้นพร้อมกับกำหนดรู้จิตฟังนั้นว่า ฟังนอน การกำหนดนี้จะช่วยให้ รู้ตัวมากขึ้นจนสามารถรู้เท่าทันอาการฟังได้อย่างทันทั่วทั้งที่ สติที่เกิดขึ้นขณะปฏิบัติวิปัสสนา กรรมฐานนั้น นอกจากจะคอยสกัดกั้นอกุศลธรรม และความทุกข์ร้อนใจที่จะเข้ามาทางอายตนะ สติเพ่งอยู่ที่ รูป นาม เมื่อเพ่งเล็งอยู่ย่อมเห็นความเกิดดับของ รูป นาม ที่ดำเนินไปตามอายตนะ

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓ - ๓๔.

^{๑๑๘} พระกัมมัฏฐานาจารย์เย อู บัณฑิตาภิวงสะ, โพนขณงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๙๑ - ๙๒.

ต่าง ๆ อย่างไม่ขาดสาย การเห็นการเกิดดับของรูปนามนั้น จะนำไปสู่การเห็น พระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความทุกข์ และความไม่มีตัวตนของสังขาร หรือ อตภาพอย่างแจ่มแจ้ง

การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม คือ การอบรมจิตให้เกิดปัญญา โดยเกิดการพิจารณาทางปัญญาจนเห็นสภาวะตามความเป็นจริงในกฎแห่งหลักไตรลักษณ์ ว่าเป็นอนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่มีตัวตนที่แท้จริง พร้อมทั้งเข้าถึงความหลุดพ้นออกจากกิเลส ตัณหา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ หรือทำให้สิ้นอาสวะ ซึ่งหมายถึง การบรรลุธรรมอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ การเข้าถึงนิพพานเป็นหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

๒.๗.๑ หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมตามหลักสติปัฏฐาน

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อทำลายอภิชฌา (ความยินดี) และโทมนัส (ความยินร้าย) ในเวลาปฏิบัติมิใช่ว่าจะใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่ต้องมีธรรมข้ออื่น ๆ ควบคู่อยู่ด้วย ธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ก็คือ สมภาติ ซึ่งจะมียู่ด้วยอย่างน้อยในขั้นอ่อน ๆ พอใช้สำหรับการนี้^{๑๙} ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วยได้แก่องค์ของวิปัสสนา ๓ ประการ คือ

(๑) **อาตปปี** มีความเพียร คำว่า อาตปปี แปลว่า มีความเพียรเผากิเลส^{๒๐} คือ มีความเพียรชอบที่เรียกว่า สัมมปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำอกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า ทุกขณะที่นักปฏิบัติเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้ชื่อว่าสังสมสติสมภาติ และปัญญาให้เพิ่มพูนมากขึ้น

(๒) **สัมปชาโน** มีสัมปชัญญะ คำว่า สัมปชาโน แปลว่า มีปัญญาหยั่งเห็น หมายความว่า หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง คือ เห็นลักษณะเฉพาะตัวของรูปนาม และลักษณะทั่วไปของรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์

(๓) **สติมา** มีสติ คำว่า สติมา แปลว่า มีสติ คือ มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท การเจริญสติมีประโยชน์ คือ ทำให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิเพื่อการพัฒนาปัญญา การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องมีองค์ประกอบสำคัญคือ ให้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ระลึกรู้ไปตามฐานที่ตั้งทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม^{๒๑} อย่างต่อเนื่องตั้งแต่ตื่นจนถึงหลับ มีหลักฐานที่ปรากฏใน สาริปุตตสูตรตนิทเทศ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไปในแดนบิดาของตนอันเป็นโคจรเกิด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพวกเธอเที่ยวไปในแดนบิดาของตนอันเป็นโคจร มารก็จักไม่ได้ช่องไม่ได้อารมณ์ ภิกษุทั้งหลาย แดนบิดาของตนอันเป็นโคจร คือ สติปัฏฐาน ๔”^{๒๒}

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, หน้า ๓๓๐.

^{๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์), ๒๕๔๙. หน้า ๓๐ - ๓๓.

^{๒๑} **ดูรายละเอียดใน** ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕.

^{๒๒} **ดูรายละเอียดใน** ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๖/๕๗๓.

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันมีอาตาปี สัมปชาโน สติมา เป็นองค์คุณที่จะทำให้เห็นสภาวะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏตามความเป็นจริง ย่อมสามารถกำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ นี้คือองค์คุณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

สติปัฏฐาน เป็นหนทางปฏิบัติอันเป็นทางสายเอกสายเดียว ในพระพุทธศาสนา ที่จะนำพาให้เหล่าเวไนยสัตว์บรรลุถึงจุดหมายปลายทาง คือ พระนิพพาน ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๑๒๓} สติปัฏฐาน ๔ มีใจความสำคัญ ดังนี้ คือ

๑) **กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน** ฐานอันเป็นที่ตั้งแห่งสติตามระลึกดูกายของตน เป็นกัมมัญฐานที่เหมาะสมแก่คนซึ่งมีตัณหาจริตกล้ำปัญญาน้อย มักพอใจติดใจในสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหลาย จึงทรงสอนให้บุคคลอาศัยสติสัมปชัญญะ และความเพียรระลึกที่กาย อาจจะเป็นระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกที่เรียกว่า อานาปานสติ หรือระลึกที่อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่ ยืน เดิน นั่ง นอน หรือระลึกที่ทุกส่วนของอิริยาบถ มีสติระลึกทัน ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ พูด คิด คู้แขนเหยียดแขน เป็นต้น ตลอดจนการถอย การแล การเหลียว การคู้เข้า การเหยียดออก การนุ่ง การห่ม เป็นต้น หรือแยกกายออกเป็นส่วนต่าง ๆ ตามหลักของกายคตาสติ โดยแยกกายออกเป็นธาตุ ๔ ตามหลักของธาตุ ๔ ตลอดถึงการดูซากศพในป่าช้า ที่เรียกว่า ป่าช้าทั้ง ๘ เพื่อต้องการให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในกายตน และกายบุคคลอื่นเป็นประการสำคัญโดยมีหลักปฏิบัติ คือ การพิจารณากาย หรือตามดูรู้ทันกาย แบ่งเป็น ๖ อย่าง คือ

(๑) อานาปานสติ หลักอานาปานสติ เป็นการฝึกจิตโดยใช้ลมหายใจเป็นอุปกรณ์ ให้จิตจับอยู่ที่ลมหายใจเข้า ออกโดยอาการต่าง ๆ หลักการเจริญอานาปานสติ ซึ่งเป็นกายานุปัสสนา แต่ก็ครอบคลุมสติปัฏฐานอีก ๓ ข้อไว้ทั้งหมด คือ เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา

(๒) กำหนดอิริยาบถ คือ การกำหนดรู้ชัดในอาการที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ให้มีสติอยู่ทุกอิริยาบถไม่ว่า ยืน เดิน นั่ง นอน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุเมื่อเดินก็รู้ชัดว่า เราเดิน เมื่อยืนก็รู้ชัดว่า เรายืน เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า เรานั่ง เมื่อนอนก็รู้ชัดว่า เรานอน”

(๓) สัมปชัญญะ คือ ทำความรู้สึกรู้ตัวทั่วพร้อมในการกระทำ และความเคลื่อนไหว ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป ถอยกลับ, การแลดูเหลียวดู, การคู้เข้า เหยียดออก, การก้าวเดิน เหลียวมอง, การครองผ้าสังฆาฏิ, ปิณฑบาต, ห่มจีวร, การฉันทิมเคี้ยว ลิ้ม, การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, การเดิน ยืน นั่ง นอน ตื่น พูด นิ่ง เป็นต้น

(๔) ปฏิกุลมณสิการ คือ พิจารณาร่างกายตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง ซึ่งมีส่วนประกอบที่ไม่สะอาดต่าง ๆ มากมายมารวมอยู่ด้วยกัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืดม้าม ปอด

^{๑๒๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒ - ๓๗๓/๓๐๑.

ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไช้ข้อ มูลตร”^{๑๒๔}

(๕) ธาตุมนสิการ คือ พิจารณาร่างกายของตน ให้เห็นว่าเป็นสักแต่ว่า เป็นที่ประชุมกันแห่งธาตุ ๔ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุพิจารณากายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่าในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”

(๖) นวสีวธิกา คือ การพิจารณาซากศพที่ปรากฏอยู่ในสภาพต่าง ๆ กัน เรียกว่า การพิจารณาซากศพ ๙ ระยะ เริ่มตั้งแต่ซากศพที่ตายใหม่ ๆ ไปจนถึงกระดูกแล้วให้ย้อนนึกเปรียบเทียบกับร่างกายของตน ว่าก็จะต้องเป็น เช่น นั้นเหมือนกัน^{๑๒๕}

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฐานอันเป็นที่ตั้งสติระลึกรู้ในเวทนา เป็นกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับคนที่มีตัณหาจริตอ่อน ปัญญาคล้ำ มักพอใจติดใจในความสุขในชั้นต่าง ๆ เช่น สุขในสมาธิ สุขในสวรรค์ เป็นต้น ตามปกติเวทนาจำแนกไว้เป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา บางครั้งก็จำแนกไว้ ๕ เป็นความสุข ความทุกข์ โสมนัส คือความสุขใจ โทมนัส คือความทุกข์ใจ ความเสียใจ และอุเบกขา คือเฉย ๆ ไม่ถึงกับสุขกับทุกข์ บางครั้งก็ทรงจำแนกเวทนาเป็น ๖ ประเภท ตามประสาทสัมผัส^{๑๒๖} โดยมีหลักปฏิบัติ คือ การเฝ้าดูและกำหนดรู้ให้ทันเวทนา คือ เมื่อเกิดความรู้สึกสุขหรือทุกข์หรือว่า เฉย ๆ ทั้งที่เป็นชนิดสามิส และนิรามิส ก็รู้ชัดตามความรู้สึกที่เป็นจริงอยู่ในขณะนั้น ๆ

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฐานอันเป็นที่ตั้งแห่งสติตามระลึกจิตของตน ตามที่ปรากฏในขณะนั้น ๆ ด้วยจิตมีกิเลสก็ให้รู้ว่าจิตมีกิเลสอย่างไรอย่างหนึ่ง จิตไม่มีกิเลสอย่างไรอย่างหนึ่งก็รู้ว่าขณะนั้นจิตไม่มีกิเลส เป็นกัมมัญฐานที่เหมาะสมกับคนที่มีทิฏฐิจริตคล้ำ ปัญญาน้อย มักมีความสำคัญมั่นหมายว่าจิตนั้นเป็นของเที่ยงแท้แน่นอน^{๑๒๗}

๔) อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฐานอันเป็นที่ตั้งแห่งสติตามระลึกภูมิจรรณ ทั้งที่เป็นกุศลอกุศล และที่เป็นกลาง ๆ ให้รู้เห็นตามความเป็นจริง ซึ่งเหมาะกับคนที่มีทิฏฐิจริตอ่อน ปัญญาคล้ำ เพราะพอใจติดใจในธรรม หลักปฏิบัติคือ การตามดู รู้ทัน พิจารณาธรรม ทั้งส่วนที่เป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นภายในจิต คือ

(๑) กำหนดรู้ทันนิรวรณ คือ ธรรมที่กั้นขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้า หรือบรรลुकุณธรรม ความดีงาม มี ๕ อย่าง คือ (๑) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (๒) พยาบาท ความคิดปองร้าย (๓) ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ (๕) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย^{๑๒๘} สติระลึก และพิจารณาให้รู้ชัดในขณะนั้น ๆ

^{๑๒๔} คุรยลละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖.

^{๑๒๕} คุรยลละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔ - ๓๗๙/ ๓๐๘ - ๓๐๘.

^{๑๒๖} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), นิเทศธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๙๖.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๗.

^{๑๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๒๘.

(๒) กำหนดรู้ทันชั้นคือ ใช้สติพิจารณากำหนดรู้ว่าชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ คืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ดับไปได้อย่างไร โดยการพิจารณาว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่างนี้ ความเกิด ความดับแห่ง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอย่างนี้”^{๑๒๙}

(๓) กำหนดรู้ทันอายตนะ คือ รู้ชัดในอายตนะภายในภายนอกแต่ละอย่าง ๆ รู้ชัดในสัญโญชน์ ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะนั้น ๆ รู้ชัดว่าสัญโญชน์ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วละเสียได้อย่างไร ที่ได้แล้ว ไม่เกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างไร^{๑๓๐}

(๔) กำหนดรู้ทันโพชฌงค์ (องค์แห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้) คือ รู้ชัดในขณะนั้น ๆ ว่าโพชฌงค์ ๗ แต่ละอย่าง ๆ มีอยู่ในใจตนหรือไม่ ที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นได้อย่างไร ที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเต็มบริบูรณ์ได้อย่างไร โดยการตามดูรู้ชัดในโพชฌงค์ ๗ ว่า เมื่อสติ (ความระลึกได้) ธัมมวิจย (พิจารณาเลือกเฟ้นธรรม) วิริยะ (ความเพียร) ปีติ (ความอิ่มใจ) ปัสสัทธิ (ความสงบ) สมภาติ (ความตั้งใจมั่น) อุเบกขา (พิจารณาเห็นโดยความเป็นกลาง) ภายใน (ตัวผู้ปฏิบัติ) มีอยู่ที่รู้ชัด^{๑๓๑}

(๕) กำหนดรู้ทันอริยสัจคือ รู้ชัดอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ๆ ตามความเป็นจริงว่า คืออะไร เป็นอย่างไร “รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๓๒} (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์)

การกำหนดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณากำหนดรู้ทันธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล อันได้แก่ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ และการพิจารณากำหนดรู้ทันธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศล อันได้แก่ นิวรณ์ ๕ และการพิจารณากำหนดรู้ทันธรรมทั้งหลายที่เป็นกลาง ๆ อันได้แก่ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ทรงสอนให้พิจารณาจนเห็นว่า “ธรรมมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”^{๑๓๓}

ดังนั้นในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้ บอกให้ทราบว่ามีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง ๔ แห่ง คือ ร่างกายและพฤติกรรมทางกายแห่งหนึ่ง เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่าง ๆ แห่งหนึ่ง ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ แห่งหนึ่ง และความคิดไตร่ตรองอีกแห่งหนึ่ง ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสี่นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ และเป็นปฏิปทานำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรมต่อไป

๒.๘ ผลของการบรรลุธรรม

ผลของการบรรลุธรรมนั้นมี ๔ ระดับ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล ซึ่งผลของการบรรลุธรรมแต่ละระดับ สามารถขจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่าง

^{๑๒๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๑๓๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๑๓๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑.

^{๑๓๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๑๓๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๓/๓๓๔.

หยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด พร้อมทั้งเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลนั้น ๆ ไปด้วยสภาวะของการบรรลุธรรม และช่วงจังหวะในการบรรลุธรรมนั้นมีความแตกต่างกัน แล้วแต่ประสบการณ์ และภูมิหลังของแต่ละบุคคล แต่ที่เหมือนกันคือ เมื่อถึงจุดสุดท้ายของการบรรลุธรรม ทุกคนล้วนมองเห็นความจริงของสรรพสิ่งว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา ทุกสิ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีใครบังคับบัญชาได้^{๑๓๔} ความหมัดจดแห่งญาณทัศนะคือ ความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือ มรรคญาณ ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูญาณเมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้น ๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลนี้ เป็นที่หมายสูงสุดแห่งไตรสิกขา หรือ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ถัดจากการบรรลุมรรคผลด้วยมรรคญาณ และผลญาณแล้ว ก็เกิดญาณอีกอย่างขึ้นพิจารณามรรค ผล พิจารณากิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพิจารณานิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ เป็นอันจบกระบวนการบรรลุมรรคผลนิพพานขั้นหนึ่ง ๆ ในที่นี้ผู้วิจัยได้นำอกุศลธรรมสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ ที่องค์มรรคนั้น ๆ ละได้ ดังที่แสดงไว้ตอนต้น ในหัวข้อที่ ๒.๓ ระดับการบรรลุธรรมมีกล่าวไว้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑. จำแนกตามประเภทของกิเลสที่ละได้ในแต่ละขั้น นัยที่ ๒. จำแนกตามประเภทของอินทรีย์

ดังนั้น ผลของการบรรลุธรรมก็คือ การที่บุคคลได้รับผลของการปฏิบัติ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล มี ๔ ระดับ เมื่อสรุปแล้ว สามารถจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งพระอริยบุคคลแต่ละประเภทย่อมมีความแตกต่างกันตามแต่เหตุปัจจัยของท่านนั้น ๆ สมจริงพุทธพจน์ที่ปรากฏในคัมภีร์

ในตอนท้ายแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ได้แสดงอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการไว้ว่า ผู้ใดเจริญสติปัฏฐานสูตรเป็นเวลา ๗ ปี เขาผู้นั้นย่อมหวังผลได้ ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบันหรืออนาคามี และทรงลดระยะเวลาลงตามลำดับ คือ ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี แล้วลดระยะเวลามาเป็นเดือนตามลำดับคือ ๗ เดือน ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน ๓ เดือน ๒ เดือน ๑ เดือน ๑๕ วัน และอย่างน้อยที่สุด ๗ วัน^{๑๓๕} จะเห็นได้ว่าหลักการเจริญสติตามแนวสติปัฏฐานสูตร มีหลักการปฏิบัติที่ง่ายและสะดวก โดยมีผู้ปฏิบัติตนเองเป็นเครื่องมืออุปกรณ์สำคัญในการปฏิบัติ โดยใช้สติคอยกำกับควบคุมเพียง ๔ แห่งเท่านั้น คือร่างกาย และพฤติกรรมแห่งหนึ่ง เวทนาความรู้สึกละเอียดทุกข์ต่าง ๆ แห่งหนึ่ง ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ ความคิดไตร่ตรองอีกแห่งหนึ่ง สภาวะที่เข้าประกอบจิตทั้งที่เป็นกุศล อกุศล หรือกลาง ๆ แห่งหนึ่ง ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครองก็จะช่วยให้ชีวิตอยู่อย่างเป็นสุข

^{๑๓๔} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “ศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๑๓๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔ - ๔๐๕/๓๓๘ - ๓๔๐.

ผลในแง่ความบริสุทธิ์ เมื่อสติจับอยู่กับสิ่งที่ต้องการอย่างเดียว และสัมปชัญญะรู้เข้าใจ สิ่งนั้นตามที่มันเป็น ย่อมเป็นการควบคุมกระแสการรับรู้ และความคิดไว้ให้บริสุทธิ์ “ไม่มีช่องที่กิเลสต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้ และในเมื่อวิเคราะห์มองเห็นสิ่งเหล่านั้น เพียงแค่ตามที่มันเป็น ไม่ใช่ความรู้สึกละ ไม่สร้างความคิดคำนึง ตามความโน้มเอียง และความใฝ่ฝันต่าง ๆ ที่เป็นสภวิสัยลงไป ก็ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ ไม่มีช่องกิเลสทั้งหลาย เช่น ความโกรธ จะเกิดขึ้นได้ เป็นวิธีกำจัดอาสวะเก่า และป้องกันไม่ให้อาสวะใหม่เกิดขึ้น

ผลในแง่ความเป็นอิสระ เมื่อมีสภาพจิตที่บริสุทธิ์ ในข้อข้างต้นแล้ว ก็ย่อมมีความเป็นอิสระด้วย โดยจะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบ เพราะอารมณ์เหล่านั้นถูกใช้เป็นวัตถุสำหรับศึกษาพิจารณาแบบสภาวะวิสัยไปหมด เมื่อไม่ถูกแปลความหมายตามอำนาจอาสวะที่เป็นสภวิสัย สิ่งเหล่านั้นก็ไม่มีอิทธิพลตามสภวิสัยของบุคคลนั้น และพฤติกรรมต่าง ๆ ของเขา จะหลุดพ้นจากการถูกบังคับด้วยกิเลสที่เป็นแรงขับ หรือแรงจูงใจไร้สำนึกต่าง ๆ เขาจะเป็นอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่อิงอาศัย (คือ ไม่ขึ้นต่อตัณหาและทิฏฐิ) ไม่ถือมั่นสิ่งใดในโลก

ผลในแง่ปัญญา เมื่ออยู่ในขบวนการทำงานของจิตเช่นนี้ ปัญญาย่อมทำหน้าที่ได้ผลดีที่สุด เพราะจะไม่ถูกเคลือบ หรือ หันเหไปด้วยความรู้สึก ความเอนเอียง และอคติต่าง ๆ ทำให้เห็นตามที่มันเป็น คือ รู้ตามความเป็นจริง

ผลในแง่ความพ้นทุกข์ เมื่อจิตอยู่ในสภาวะตื่นตัว เข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ตามที่มันเป็น และคอยรักษาท่าทีของจิตอยู่ได้เช่นนี้ ความรู้สึกเอนเอียงในทางบกหรือลบต่อสิ่งนั้น ๆ ที่มีไช้เป็นไปโดยเหตุผลบริสุทธิ์ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงไม่มีทั้งความรู้สึกใคร่กระหายอยาก (อภินา) และความคัดเคืองกระทบใจ (โทมนัส) ปราศจากอาการกระวนกระวายต่าง ๆ เป็นภาวะจิตที่พ้นจากความทุกข์ มีความโปร่งเบา ผ่อนคลาย สงบสุขผ่องใส^{๑๓๖} และเป็นปฏิปทาเครื่องอยู่สำหรับบุคคลที่เห็นซึ่งอริยสัจธรรมตามความเป็นจริงนั้นตลอดไป

๒.๙ สรุปท้ายบท

การบรรลุลัทธิ หมายถึง การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอริยบุคคลท่านรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ด้วยโลกุตตรปัญญา ก่อนที่ปัญญาขั้นโลกุตระจะเกิดขึ้น ปัญญาขั้นโลกียะ คือ วิปัสสนาญาณต้องเกิดก่อน โดยเริ่มตั้งแต่ นามรูปปริเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ ฯลฯ ผู้ที่ผ่านญาณทั้ง ๑๖ ขั้น เรียกว่า พระอริยบุคคล เป็นผู้ไม่มีความสงสัยในคุณธรรมของตนเองที่ได้บรรลุแล้ว เพราะปัจจเวกขณญาณของท่านย่อมพิจารณาทั้งมรรค ผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลือ

^{๑๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง, หน้า ๗๗๑.

การบรรลุลุทธิธรรมต้องเกิดปัญญาญาณที่สามารถจัดสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเป็นเครื่องวัดจิตไว้มี ๑๐ อย่างได้แก่ สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลัพพตปรามาส-กามราคะ-ปฏิฆะ-รูปราคะอรูปราคะมานะ-อุทธัจจะ-อวิชชา-ตามลำดับ และต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ อย่าง คือ ด้วยการได้ฟังธรรมคืออริยสัจ ๔ บ้าง, การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา, การสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา, การตรีกตามตรงตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา, การเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทางตลอดดีด้วยปัญญาบ้าง เพราะว่าท่านผู้เป็นพระอริยบุคคลทุกระดับล้วนแต่บรรลุลุทธิธรรม

ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุลุทธิธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคล หรือมรรคญาณนั่นเอง ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ เรียกว่า โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นมรรคสัจ หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุทธิธรรม ไม่สามารถเข้าถึงกระแสองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุทธิธรรม ๔ ประการ คือ อุปทาน ๔ นีวรณ ๕ อนุสัย ๗ และมิจฉิตตะ ๘ อธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุทธิธรรม ดังนั้นจึงต้องมีหลักธรรม ที่เป็นเหตุปัจจัยเพราะบุคคลจะล่วงทุกข้อได้ต้องมีสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องต้น คือ ความเห็นในทางที่ถูกต้องว่าอริยสัจสี่ ที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้นั้นย่อมปฏิบัติได้ และให้ผลได้ในปัจจุบัน โดยผ่านกระบวนการการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ วิธี เพื่อบรรลุลุทธิธรรม และผลที่ได้รับ จำเป็นต้องมีจุดมุ่งหมายที่ต้องอาศัยการบำเพ็ญบารมีหรือไม่ จึงได้กำหนดบทที่.๓ - ๔ เป็นหลักการบำเพ็ญบารมี และการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรม ให้เป็นแนวทางในการศึกษา

บทที่ ๓

การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบำเพ็ญบารมีในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หรือ เรียกอีกอย่างว่า การสั่งสมบารมี เป็นเป้าหมายหนึ่งในพระพุทธศาสนา เพื่อการบรรลุธรรม บุคคลที่บำเพ็ญบารมี ต้องมีความรู้ และเข้าใจในหลักการบำเพ็ญบารมีให้ถูกต้องก่อน โดยเฉพาะผู้ที่เป็นพุทธบริษัทนั้น ควรศึกษาว่าอะไรเป็นสิ่งที่เรียกว่า การบำเพ็ญบารมี ในงานวิจัยเล่มนี้สามารถบอกกล่าวชี้แนะ และยังสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติ ย่อมให้ผลได้ตามความปรารถนานั้นๆ ทั้งในชาติหน้า และปัจจุบันชาติ ขึ้นอยู่ด้วยเงื่อนไขเหตุปัจจัย เพราะแต่ละบุคคลมีความแตกต่างกัน ทั้งในด้านความคิด และการกระทำ เพราะความปรารถนาที่จะเป็นในสิ่งที่ต้องการแตกต่างกัน ดังนั้น จึงมีเป้าหมายในชีวิตที่ไม่เหมือนกัน ถ้าเห็นว่าเป็นสิ่งที่ตรงกับชีวิตตน หรือ เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตของตนได้ และสามารถปฏิบัติตามเพื่อให้บรรลุในสิ่งที่ต้องการ จนก่อให้เกิดการสร้างสมการกระทำนั้น ๆ ให้มาก ๆ ให้เกิดความชำนาญโดยเฉพาะการบำเพ็ญบารมีในพุทธศาสนา เพื่อหวังในการบรรลุธรรม โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างในการประพฤติ เรียกว่า การบำเพ็ญบารมี นั่นเอง

๓.๑ ความหมายของคำว่า ปารมี หรือบารมี

๓.๒ ประเภทและระดับบารมี

๓.๓ การบำเพ็ญบารมี

๓.๔ หลักในการบำเพ็ญบารมี

๓.๕ ความสำคัญของบารมี

๓.๖ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของคำว่าปารมี หรือบารมี

คำว่า “ บารมี ” ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ตามพระสูตร ต่าง ๆ แต่เดิมจะหมายถึง ความเป็นเลิศของปัจเจกบุคคล ไม่ได้เน้นเฉพาะว่าต้องเป็นความเป็นเลิศในทางพุทธศาสนาต่อมามีการใช้มากขึ้นในพุทธศาสนา มีความหมายเปลี่ยนเป็นความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้เจาะจงว่า “ บารมี ” หมายถึง ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม เป็นการดับสิ้นแห่งอาสวะกิเลส ส่วนใหญ่จะใช้ในความหมายว่า ความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรมในชั้นตอนหนึ่ง

คัมภีร์อปทาน ในขุททกนิกาย กล่าวถึงความหมายของคำว่า “ บารมี ” ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก ต่างจากความหมายในระยะต้น เพราะในคำว่าบารมีในระยะต้นนี้ หมายถึง “ ผลเลิศ ” หรือ “ ผลสุดท้าย ” ในส่วนของ คัมภีร์อปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก หมายถึง คุณธรรมหลายอย่างที่พระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็น

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรืออาจกล่าวได้ว่า เป็นหนทางไปสู่ผลสุดท้าย คือ พระโพธิญาณ และหนทางนี้ไม่ใช่หนทางที่ใครจะปฏิบัติก็ได้ แต่เป็นหนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์ ในพุทธापทาน^๑ พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศว่าพระองค์เป็นธรรมราชา ผู้สมบูรณ์ ด้วยบารมี ๓๐ ทัศ

๓.๑.๑ ความหมายของบารมีในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ที่ใช้คำว่า บารมีในความหมายว่า เป็นเลิศถึงที่สุด ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ในสคารวสูตร หรือ สังคารวสูตร ในมัชฌิมนิพนธ์กล่าวอธิบายว่า “บารมี” คือความเป็นเลิศเป็นที่สุดแห่งอภิญญา ในทิฏฐธรรม ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับภราทวาชะว่า

สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้บรรลุความเป็นเลิศ (บารมี) อันเป็นที่สุดแห่ง อภิญญาในทิฏฐธรรมแล้ว ย่อมปฎิญาณ คือ ยอมรับซึ่งอาทิพรหมจรรย์ ก็สมณพราหมณ์ทั้งหลายจำพวกนักใคร่ครวญเอาเอง ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงยกย่อง ทรงให้พิจารณาด้วยตนเอง ด้วยการรู้ยิ่งแล้วซึ่งธรรมด้วยตนเองนั้น ในธรรมทั้งหลายอันไม่ได้ฟังกันมาก่อน ย่อมรู้เฉพาะซึ่งอาทิพรหมจรรย์ เราย่อมเป็นผู้หนึ่ง “ดูก่อนภราทวาชะ เธอพึงรู้โดยปริยายนี้”^๒

อธิบายว่า “บารมี” หมายถึง “ความเป็นที่สุดอภิญญาในปัจจุบัน” ในพระสูตรนี้ อภิญญาโอสถ หมายถึงที่สุดแห่งความรู้ผลสุดท้าย ผลเลิศที่สุด ตามคติของพราหมณ์แต่นิกายมิได้หมายถึงผลสุดท้ายทางพุทธศาสนา เห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ตรัสถึงพวกสมณพราหมณ์ว่าเพราะเป็นผู้เรียนฟังกันมาตามคัมภีร์เหมือนกับผู้ที่รู้ ไตรวิชา คือ พระเวท ๓ และเพราะเป็นการตรีกตรอง^๓

๓.๑.๒ ความหมายของบารมีในคัมภีร์อปทาน

คัมภีร์อปทานเป็นคัมภีร์ใน ขุททกนิกาย ความหมายของคำว่า บารมี ในคัมภีร์อปทานพุทธวงศ์ และจரியปิฎก ต่างจากความหมายในระยะต้น เพราะในคำว่า บารมี ในระยะต้นนี้หมายถึงผลเลิศ หรือ “ผลสุดท้าย” แต่ในคัมภีร์อปทาน พุทธวงศ์ และจரியปิฎกมีความหมายถึงคุณธรรมทุกอย่างที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงบำเพ็ญ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และทางนี้ไม่ใช่ทางที่ใครจะปฏิบัติก็ได้ แต่เป็นหนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์^๔ บารมีได้เปลี่ยนความหมายจาก ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม คือ การพ้นอาสวะทั้งปวงมาเป็นธรรมที่พึงบำเพ็ญปฏิบัติให้ถึงที่สุด เพื่อจะได้บรรลุสัมโพธิญาณ

๓.๑.๓ ความหมายของบารมีในคัมภีร์จரியปิฎก

^๑ ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒/๗๗๖.

^๒ ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๔๕๒ - ๔๕๓.

^๓ ดูรายละเอียดใน อัง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๓๔๖ - ๓๔๗.

^๔ ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๗/๑๒.

คัมภีร์จรียาปิฎก มีปรากฏคำว่า บารมี ไว้มากมีทั้งเหมือน และแตกต่างจากคัมภีร์ อปทาน และพุทธวงศ์ ความคิดที่เหมือนกัน คือ บารมีเป็น พุทธกรรม คือ ธรรม ๑๐ อย่าง ซึ่งนำไปสู่การถึงพระโพธิญาณ และเป็นพระพุทเจ้าในอนาคต บารมีแต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๓ ชั้นคือ บารมี อุบารมี และปรมัตถบารมี รวมกันมี ๓๐ อย่าง แต่ไม่มีคำอธิบายที่ชัดเจน เพียงแต่ได้แสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ คือ จากการบำเพ็ญง่ายไปหาการบำเพ็ญยากขึ้น ความหมายของบารมีในจรียาปิฎกนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญพุทธกรรม ๑๐ ประการให้ครบบริบูรณ์ และบารมีเกี่ยวกับพระสาวก ความเป็นเลิศกว่าแห่งสาวก คือ การตั้งความปรารถนา และบำเพ็ญบารมีของพระสารีบุตรเถระ และพระมหาโมคคัลลานะเถระ เข้าใจได้ว่า เรื่องสาวกบารมีหมายถึงความเป็นเลิศ แห่งพระอัครสาวก คือ พระสารีบุตรเถระ และ พระมหาโมคคัลลานะเถระ ซึ่งมีความเป็นเลิศกว่าพระสาวกทั้งปวง^๕

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ไว้ในธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒ ไว้ว่า ศัพท์ว่า “บารมี” สันนิษฐานว่าออกจากศัพท์ ปรม แปลว่า คุณสมบัติ หรือ ปฏิบัติอันยวดยิ่ง ท่านพรรณนาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญมาแต่ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อบารมีเหล่านี้เต็มจึงได้ตรัสรู้ บารมีเหล่านี้กระจำแล้วโดยมาก บารมีเหล่านี้ท่านแจกออกเป็น ๓ หมวด คือ บารมี อุบารมี ปรมัตถบารมี รวมเป็นบารมี การสละอวัยวะจัดเป็นทานอุบารมี การสละชีวิตจัดเป็นทานปรมัตถบารมี^๖

ตามหลักภาษาศาสตร์ คำว่า บารมี มาจากศัพท์เดิมว่า “ปรม” ลง ณ ปัจจัย ในราชาศัพท์^๗ ได้ศัพท์ว่า ปารม แล้วลง อี อิตถิลิงค์ อีกที เป็นปารมี ถึงจะเห็นตรงกันว่า ปารมี มาจากคำว่า ปรม ยังมีการตีความหมายของคำว่าบารมีต่างกันไปอีก ตามความคิดเห็นเรื่อง ความหมาย และการประกอบรูปศัพท์ของคำว่า ปรม

การวิเคราะห์ศัพท์ ปรม ที่เป็นต้นศัพท์ของคำว่า ปารมี ตามแบบสัททนายที่เก่าที่สุด ปรากฏในคัมภีร์เถรวาทจรียาปิฎกอรธกถา ของพระธรรมปาละ รจนาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๑๖ ท่านวิเคราะห์ความหมายไว้ ๘ แบบ คือ

(๑) ปรม มาจาก ปรี มินาติ ปรี หมายถึง อนตถกัร กิเลสโจรคน หมูแห่งโจร คือ กิเลสอันเป็นผู้กระทำความไม่เป็นประโยชน์และ อดุญ ปฏิบัติ สภาพตรงข้ามอื่น ๆ มินาติ ตรงกับคำว่า หีสติ แปลว่า ทำลาย พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม เพราะเป็นผู้ทำลายซึ่งกองโจร คือ กิเลสอันไม่เป็นประโยชน์ หรือสิ่งอื่น ซึ่งตรงข้ามจากกายที่แท้ของตน คือ ธรรมกายภาวะ หรือ การกระทำของพระมหาสัตว์พระองค์นั้นเรียกว่า บารมี อธิบายว่า ปรี วา อตตภูโต อดุญ

^๕ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๖.

^๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๙.

^๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **บาลีไวยากรณ์วจีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาสและศัพท์**, (พระนคร มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕๓.

ปฏิปกข์ ว่า ตพทตถกรํ กิเลสโจรคณํ มินาติ หีสตีติ ปรมโ มหาสตโต.ตสส ภาโว กมมํ ว่า ปารมิตา ทานาทิกิริยาอ อนึ่ง บุคคลผู้ใดยอมกำจัดหรือยอมทำลายซึ่งกองโจร คือ กิเลสอันกระทำ พระมหาสัตว์ผู้ประมาภาวะ หรือการกระทำของท่านผู้ประมาะนั้น ชื่อว่า ปารมิตา ได้แก่กริยา มีการให้ทานเป็นต้น

(๒) ศัพท์ ปรม มาจาก ปรี รจติ แปลว่า สูงกว่า, อื่น รจติ แปลตามรูปศัพท์ว่า ย่อมร้อย ในที่นี้ตรงกับคำว่า พนชติ แปลว่าย่อมผูก พระมหาสัตว์ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้ร้อยหรือผูกซึ่งสัตว์ ที่สูงกว่าไว้ในตน ด้วยการประกอบเข้ากับคุณสมบัติพิเศษ และบารมี คือ ภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์องค์นั้น ดังคำอธิบายว่า ปรี สดตํ อตตนิ รจติ พนชติ คุณวิเสสโยเคน บุคคลใดย่อมร้อย หรือ ย่อมผูกพันซึ่งความดีในตน เพราะการประกอบด้วยคุณวิเศษ (บุคคลนั้น ชื่อ ปรมะ)

(๓) ศัพท์ ปรม แปลว่า ผู้เป็นเลิศ ปารมี แปลว่า ภาวะหรือการกระทำของผู้เป็น เลิศอธิบายว่า ทานสีลาทิกุณวิเสสโยเคน สดตตตมาตาย ปรมา มหาสตตา โพธิสตา,เตสํ ภาโว กมมํว่าปารมี ทานาทิกิริยา แปลว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือ พระมหาสัตว์ทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ปรมะ (เป็นเลิศ) ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยคุณวิเศษมีทาน และศีล เป็นต้น ภาวะ หรือการกระทำของพระโพธิสัตว์เหล่านั้น มีการกระทำด้วยความดี มีทานเป็นต้น เรียกว่า บารมี

(๔) ปรม มาจาก ปรี มยติ ปรี ในที่นี้มีคำไขว่ว่า เสฏฺฐํ คือ อย่างดียิ่ง, ประเสริฐ มยติ แปลว่า บรรลุ ในที่นี้มีคำไขว่ว่า คจฺจติ แปลว่า ไป, ถึง ดังนั้น พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้บรรลุ คือ ถึงอย่างประเสริฐในธรรมอันวิเศษ คือ พระนิพพาน ภาวะ หรือการกระทำของ พระองค์เรียกว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา เสฏฺฐํ นิพพานํ วิเสเสน มยติ คจฺจติ อนึ่ง บุคคลใดย่อมบรรลุ คือ ย่อมถึง พระนิพพานอันประเสริฐอย่างวิเศษ (บุคคลนั้นชื่อ ปรม)

(๕) ปรม มาจาก ปรี มชฺชติ ปรี ในที่นี้ตรงกับคำว่า อธิกตรํ แปลว่าอย่างยิ่ง มชฺชติ แปลว่า ชัดสี ความหมายใกล้เคียงกับคำว่า สุขุมติ ซึ่งแปลว่า ชำระให้สะอาด พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม คือ บุคคลผู้ชัดสี หรือชำระตนอย่างยิ่ง จากมลทิน คือ กิเลสภาวะ หรือการกระทำ ของพระองค์เรียกว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา อธิกตรํ มชฺชติ สุขุมติ สุกฺกิลสมลโต อนึ่ง บุคคลใดย่อมชัดสีคือ ชำระตนให้สะอาดบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม จากมลทิน คือ ความเศร้าหมอง (ชื่อ ปรมะ)

(๖) ปรม มาจาก ปรี มิโนติ ปรี ตรงกับคำว่า อติวิย แปลว่า อย่างดียิ่ง มิโนติ ตรง กับคำว่า ปกฺขิปติ แปลว่า ใส่ลงไป พระมหาสัตว์ ทรงนามว่า ปรม เพราะเป็นผู้ใส่หมู่แห่ง คุณสมบัติ มีศีล เป็นต้น ในสันดานของตน ภาวะ หรือการกระทำของท่านผู้นี้ ชื่อว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา อติวิย สีลาทิกุณคณํ อตตโน สนฺตานิ มิโนติ ปกฺขิปติ อนึ่ง บุคคลใดย่อม ใส่, บรรจุ ซึ่งหมู่แห่งคุณมีศีล เป็นต้น ในสันดานของตนอย่างดียิ่ง บุคคลนั้นชื่อว่าปรมะ

(๗) ปรม มาจาก ปรี มฺนาติ ปรี ในที่นี้เป็นคำนาม ตรงกับคำว่าโลก มฺนาติ ตรงกับคำ ปริจฺฉินฺทติ แปลว่าตัดโดยรอบ พระมหาสัตว์ ชื่อว่า ปรม หมายถึงบุคคลผู้ตัดซึ่งโลก เพียงดังโลกนี้

ด้วยความรู้อันพิเศษ อันมีประมาณยิ่ง ภาวะหรือการกระทำของพระมหาสัตว์ชื่อว่า บารมี ดังคำอธิบายว่า ปรี วา โลกํ อมาณภูเตน ญาณวิเสเสน อิท โลกํ วย มุนาติ ปริณินทติ อนึ่ง บุคคลใด ย่อมขจัด หรือย่อมตัดโลกอันเป็น เช่น ราวกะโลกนี้ได้อย่างดียิ่งด้วยความรู้วิเศษ อันเป็นประมาณ

(๘) ปรม มาจากกริยา ปูเรติ ซึ่งเป็นเหตุกัตตุวากของธาตุปูร แปลว่า ยังให้เต็ม พระโพธิสัตว์ คือ ผู้ทำให้เต็ม (ปูรโก) หรืออาจแผลงเป็นผู้รักษา (पालโก) คุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น ปารมี คือ ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นี้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ว่า ปูเรตีติ ปรม, ทานาทีนํ คุณานํ ปูรโก ปาลโก จาติ โภธิสตโต ปรมสส อยํ, ปรมสส วา ภาโว กมมํ วา ปารมี ทานาที กิริยาว แปลว่า บุคคลใด ย่อมบำเพ็ญบุคคลนั้นชื่อว่า ผู้บำเพ็ญ (ปรมะ) ผู้ยังให้เต็ม และผู้รักษา คุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น คือ พระโพธิสัตว์ บุคคลนั้นชื่อว่า ปรมะ กิริยานี้ การกระทำความดี มีทานเป็นต้น^๘

ความหมายโดยสังเขป “บารมี” มีการวิเคราะห์ศัพท์เป็น ๒ แนว

๑. มาจาก ปรม ศัพท์ มีความหมายว่า “ความเป็นเลิศ”

๒. มาจาก ปาร + อิ ธาตุ มีความหมายว่า “ธรรมเครื่องถึงฝั่ง”^๙

สรุปว่า คัมภีร์ในสมัยแรกนั้น ใช้คำว่าบารมีในความหมายว่า ความเป็นเลิศผล สุตท้ายหรือความเต็มเปี่ยม เป็นความเป็นเลิศทั่วไป, (ไม่จำเป็นต้องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา) บางคัมภีร์ว่าหมายถึงความเป็นเลิศในธรรมะบางหมวดธรรม และบางคัมภีร์ว่า หมายถึงผลสุตท้ายในพระพุทธศาสนา คือพระอรหัตผล โดยสรุปความหมายของบารมีที่กล่าวมา ได้แก่ หลักธรรมสำคัญ ๑๐ ประการ ที่สนับสนุนให้บรรลุเป้าหมายในการดำเนินชีวิต และการปฏิบัติธรรม ซึ่งนำไปสู่การตรัสรู้ หรือ บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลทุกระดับ

๓.๑.๔ ความหมาย ลักษณะ รส สภาพที่ปรากฏ และพื้นฐาน ของบารมี ๑๐

๑. ทานบารมี คือ เจตนาที่จะบริจาคตนเอง และอุปกรณ์ต่าง ๆ โดยมีความกรุณา และอุบายโกลล กำกับอยู่มีลักษณะ คือ การบริจาค มีรส คือ การขจัดโลภะในไทยธรรม มีความปรากฏคือ ความไม่ยึดติด มีพื้นฐาน คือ วัตถุที่ควรบริจาค

๒. ศีลบารมี คือ ความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณา และอุบายโกลล กำกับอยู่ด้วยการงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำ และมีความตั้งใจกระทำสิ่งที่ควรกระทำเป็นต้น มีลักษณะ คือ การสมทาน มีรส คือ การทำลายความทุกข มีรส คือ ความไม่มีโทษ สภาพที่ปรากฏคือ ความเป็นของสะอาด มีพื้นฐาน คือ หิริโอตตปปะ

๓. เนกขัมมบารมี คือ การมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกาม และภพทั้งหลาย โดยมีความกรุณา และอุบายโกลล กำกับ มีลักษณะ คือ การออกจากกาม และภพมีรส คือ การอบรมประกอบด้วย อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตา

^๘ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๙ - ๑๒.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑.

๔. ปัญญา คือ ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ผู้ที่มีปัญญาก็เป็นที่พึ่งของคนมีทรัพย์ และเป็นบัณฑิตที่แท้จริงนอกจากไม่คิดทำชั่วแล้ว ก็จะไม่คิดทรยศต่อผู้มีพระคุณ ปัญญาบารมี คือ ความรู้สึกลักษณะทั่วไป และลักษณะพิเศษ รายละเอียด ของธรรมทั้งหลายโดยมีความกรุณา และอุบายโกศล มีลักษณะ คือ ความเห็นแจ้ง แสงตลอดสภาวะ ตามความเป็นจริง หรือ การเห็นแจ้งแสงตลอดไม่ผิดพลาด มีรส คือ ความโอภาส ในวิสัยเพียงดังประทีปสภาพที่ปรากฏ คือ ความไม่หลง มีพื้นฐาน คือสมาธิ หรืออริยสัจ ๔

๕. วิริยะบารมี คือ การชวนชวนที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกาย และใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความพยายาม มีรส คือ ความอุปลัมภมีสภาพที่ปรากฏ คือ เป็นการไม่ย่อหย่อน พื้นฐานคือ เรื่องที่เริ่มทำให้มีวิริยะ หรือความสังเวช

๖. ขันติบารมี คือ การเกิดของจิต ความตั้งใจ ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาเมตตา และอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความข่ม มีรส คือ ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจ และไม่พอใจ สภาพที่ปรากฏ คือ ความอดกลั้นไม่โกรธ มีพื้นฐาน คือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

๗. สัจจบารมี คือ การไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่าง เป็นต้น โดยมีความกรุณา และอุบายโกศลกำกับ มีลักษณะ คือ การกล่าวไม่ผิดจากความจริง มีรส คือ การกระทำภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏ คือ ความดีความถูกต้องมีพื้นฐาน คือ ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม

๘. อธิษฐานบารมี คือ การตั้งมั่นสมาทานอย่างไม่หวั่นไหว คือ ความตั้งมั่นอย่างดีในอาการต่าง ๆ อันกำกับด้วยความกรุณา และอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การตั้งมั่น ในโพธิสมภารทั้งหลาย มีรส คือ การข่มขจัดปฏิบัติของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น สภาพที่ปรากฏ คือ ความไม่หวั่นไหวในที่นั้น มีพื้นฐาน คือ โพธิสมภาร

๙. เมตตาบารมี คือ มีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลกอันมีความกรุณา และอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ ความเป็นไปเพื่อประโยชน์ มีรส คือ นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล มีรส คือ การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน สภาพที่ปรากฏ คือ ความน่ารัก มีพื้นฐาน คือ การเห็นความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย

๑๐. อุเบกขาบารมี คือ การดำเนินไปสมำเสมอในความปรุงแต่งของสัตว์ ทั้งที่ น่าพอใจ และไม่น่าพอใจ อันขจัดความคล้อยตาม และ ความกระทบ ตัดขาด โดยมีความกรุณา และอุบายโกศลกำกับมีลักษณะ คือ การวางเฉยเป็นกลาง มีรส คือ การเห็นความเสมอ มีสิ่งปรากฏ คือ การระงับจากความซึ่งเครียด พื้นฐาน คือ การประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน^{๑๐}

^{๑๐} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๑๐๕.

สรุป บารมีทั้งหลายมีลักษณะรวมกัน คือ ความช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้อื่น มีรส คือ ความไม่หวั่นไหว สภาพที่ปรากฏ คือ การมุ่งช่วยเหลือผู้อื่น หรือ สภาพที่ปรากฏ คือ ความเป็นพระพุทธรเจ้า และมีพื้นฐาน คือ ความกรุณา และอุบายโกศล^{๑๑}

๓.๒. ประเภทและระดับบารมี

การกระทำด้วยกายวาจาใจนั้น เมื่อกล่าวโดยแยกประเภทนั้น มีอยู่หลายประเภทหลายระดับ ทั้งนี้การทำความดีเพื่อยกระดับขึ้นให้กลายเป็นบารมี สามารถแบ่งเป็นประเภท และระดับต่าง ๆ ดังนี้

๑).ประเภทของบารมีประเภทของบารมีนั้น แบ่งบารมีออกได้เป็น ๑๐ อย่าง หรือเรียกอีกอย่างว่า ทศบารมี หรือ บารมี ๑๐ คือ กำลังใจที่ต้องทำให้เต็ม ไม่พร่อง มี ๑๐ อย่าง^{๑๒}

(๑) **ทานบารมี** คือ การให้โดยไม่หวังผล ทาน หมายถึง การให้ การแบ่งปัน การเสียสละ การเอื้อเฟื้อหรืออีกความหมายหนึ่งคือ วัตถุที่พึงให้ ทานที่แปลว่า การให้ การแบ่งปัน การเสียสละ การเอื้อเฟื้อ หมายถึง การให้ทานด้วยจิตใจที่ตั้งงาม มุ่งมั่นเพื่อบูชาพระคุณ เช่น ที่ให้แก่บิดามารดา ถวายแก่พระสงฆ์ เป็นต้นบ้าง มุ่งเพื่อสงเคราะห์ เช่น ให้แก่คนตกทุกข์ได้ยาก ให้แก่คนทั่วไปด้วยความกรุณาสงสารบ้าง ทานที่แปลว่า วัตถุที่พึงให้ ย่อมาจาก ทานวัตถุ หมายถึงสิ่งของสำหรับให้สำหรับเสียสละให้ผู้อื่น ได้แก่สิ่งของที่ถวายพระ สิ่งของที่ควรนำไปให้เพื่อตอบแทนบุญคุณแก่ผู้มีพระคุณ เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ ญาติผู้ใหญ่ เรียกว่าไทยทานบ้าง ไทยธรรมบ้างมี ๑๐ อย่างได้แก่ อาหาร น้ำ เครื่องนุ่งห่ม ยานพาหนะ มาลัย และดอกไม้ของหอม (ธูปเทียน) เครื่องลูบไล้ (สบู่เป็นต้น) ที่นอน ที่อยู่อาศัย และประทีป (ไฟฟ้า)

การให้ทานวัตถุ ๑๐ อย่างนี้ มีผลานิสงส์มากเป็นสิ่งที่ให้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่มีโทษ ไม่มีพิษภัยแก่ผู้รับ การเลือกของที่จะให้บัณฑิตสรรเสริญ ด้วยจิตใจที่ตั้งงาม ทานเป็นบุญอย่างหนึ่ง เรียกว่า “ทานมัย” คือบุญที่เกิดจากการให้ เป็นสังคหวัตถุ คือเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจกันไว้ได้ และเป็นบ่อเกิดแห่งบารมีที่เรียกว่า ทานบารมี

(๒) **ศีลบารมี** คือ การรักษาศีลให้เป็นปกติศีล (บาลี: สील) คือข้อปฏิบัติตนขึ้นพื้นฐานในทางพระพุทธศาสนา เพื่อควบคุมความประพฤติทางกาย และวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงามมีความปกติสุข เพื่อประโยชน์ขั้นพื้นฐานคือ ความสุข และไม่มี การเบียดเบียนกัน ในสังคมประโยชน์ของศีลในขั้นพื้นฐานคือ ทำให้กาย วาจา ใจ สงบไม่เบียดเบียนตนเอง และผู้อื่น ทำให้สามารถที่จะทำให้จิตสงบได้ง่ายในการทำสมาธิ ในระดับของบรรพชิต ศีลจะมีจำนวนมากเพื่อกำกับให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรสามารถครองตนในสมณะภาวะได้อย่างสมบูรณ์ และเอื้อต่อการประพฤติพรหมจรรย์ ในขั้นสูงต่อไปได้ ความหมายของศีลนั้นแปลได้หลายความหมายโดยศัพท์แปลว่า ความปกติกายวาจากล่าว คือ ความปกติตามระเบียบวินัย ปกติมารยาทที่

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, อุบายโกศล คือ ความฉลาดในการหาหนทาง เทียบเท่ากับปัญญา.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑/๔๑๔., ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๗๗๖-๗๗๗.

สะอาดปราศจากโทษ ข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้นความสุจริตทางกายวาจา และอาชีวะ แล้วยังมีใช้เป็นคำเรียกอย่างง่ายสำหรับคำว่า อธิศีลสิกขาอันได้แก่ข้อปฏิบัติขั้นต้นเพื่อการฝึกตนในทางพระพุทธศาสนาด้วย

(๓) เนกขัมมบารมี คือ การถือบวช เนกขัมมะ แปลว่า การออก การออกบวช ความไม่มีกามกิเลส ใช้คำว่า เนกขัมมะ ก็มี เนกขัมมะ หมายถึง การละเหี่ยวเรื่อนออกไปบวช เป็นพระเป็นนักบวช การละชีวิตทางโลกไปสู่ชีวิตอันบริสุทธิ์ เป็นการปลดเปลื้องตนจากโลกีย์วิสัยไปบำเพ็ญเพียรเพื่อความปลอดจากราคะ และตัณหา ปกติใช้เรียกรวมการออกบวชของนักบวชทุกประเภท และใช้ได้ทั้งชายและหญิง เนกขัมมะ ในพระพุทธศาสนาจัดเป็นบารมีอย่างหนึ่ง เรียกว่า เนกขัมมบารมี คือบารมีที่เกิดจากการออกบวช

(๔) ปัญญาบารมี คือ ความรู้ ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือรู้ทั่วถึงเหตุ ถึงผล รู้ อย่างชัดเจน รู้เรื่องบาปบุญคุณโทษ รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างงมงาย ปัญญา ทำให้เกิดได้ ๓ วิธี คือ ๑. โดยการสดับรับฟัง ศึกษาเล่าเรียน (สุตมยปัญญา) ๒. โดยการคิดค้น การตรัสตรอง (จินตามยปัญญา) ๓. โดยการอบรมจิต การเจริญภาวนา (ภาวนามยปัญญา) ปัญญา ที่เป็นระดับ อธิปัญญา คือ ปัญญาอย่างสูง จัดเป็นสิกขาข้อหนึ่งใน สิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขา คือ อธิศีล อธิจิต (สมาธิ) อธิปัญญา

(๕) วิริยบารมี คือ ความเพียร วิริยะ แปลว่า ความเพียร ความพยายาม ความกล้าที่จะลงมือทำ ภาวะของผู้กล้า เป็นแนวทางให้ดำเนินไปสู่ความสำเร็จตามประสงค์ หมายถึง การลงมือปฏิบัติลงมือทำงานที่ตนชอบที่ตนรัก ทำด้วยความพากเพียรพยายาม ทำด้วยความสนุกกล้าหาญ กล้าเผชิญกับความทุกข์ยาก ปัญหาและอุปสรรคที่จะเกิดขึ้น หากมีอุปสรรคข้อขัดข้อง ไต่ ๆ ก็เพียรกำจัดปิดเป่าไปให้หมดสิ้นไปโดยไม่ย่อท้อไม่สิ้นหวัง เดินหน้าเรื่อยไป จนกว่าจะบรรลุเป้าหมายคือ ความสำเร็จ วิริยะ เป็นเหตุให้กล้าลงมือทำงาน และกล้าเผชิญปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ขณะทำงาน ตรงกันข้าม หากขาดความเพียรพยายามเสียแล้วก็ไม่สามารถบรรลุเป้าหมายได้ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า คนจะล่วงทุกข์ได้ก็เพราะความเพียร วิริยารัมภะ หมายถึง การปรารภความเพียร คือ ลงมือทำความเพียรอย่างเข้มแข็งเด็ดเดี่ยว วิริยารัมภกถา เป็นถ้อยคำที่ชักนำไปปรารภความเพียร

(๖) ขันติบารมี คือ ความอดทนอดกลั้น หมายถึง การรักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนา หรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม มีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่วุ่นไหว ไม่ว่าจะมียศคนเทอะไรลงไป ของเสียของหอม ของสกปรก หรือของดีงามก็ตาม

(๗) สัจจบารมี คือ ความตั้งใจจริง เอาจริง สัจจะ แปลว่า ความสัตย์ ความซื่อตรง ถ้าขยายความตามศัพท์แยกได้ ๓ ลักษณะคือ มีความจริง ความตรง และความแท้จริง กล่าวคือ ความประพฤติทางกาย วาจา ตรง ไม่บิดพลิ้ว ไม่บ่ายเบี่ยง คือ ไม่เหลวไหล ถ้าในทางปฏิบัติ

สัจจะ คือ ความรับผิดชอบ หมายความว่า ถ้าจะทำอะไรแล้ว ต้องตั้งใจทำจริงทำอย่างสุดความสามารถให้เป็นผลสำเร็จ การที่ใครจะสามารถสร้างตัวขึ้นมาได้นั้น ต้องมีสัจจะเป็นพื้นฐาน เพราะคนที่มีสัจจะเป็นพื้นฐานจะมีความรับผิดชอบต่องานที่ทำทุกอย่าง ไม่ปล่อยผ่านกับสิ่งที่ได้รับมา จะทำทุกสิ่งที่มาถึงมืออย่างสุดกำลัง และเต็มความสามารถ

(๘) **อธิษฐานบารมี** คือ ความตั้งใจมั่น ไม่เปลี่ยนแปลง อธิษฐาน แปลว่า การตั้งมั่น การตัดสินใจ การตั้งความปรารถนา ท้าวไปหมายถึงการตั้งใจมุ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง การตั้งจิตร้องขอสิ่งใดสิ่งหนึ่งต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การนึกปรารถนาสิ่งที่ต้องการจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ตั้งจิตอธิษฐานขอพรจากพระ นึกอธิษฐานในใจขอให้เดินทางแคล้วคลาด เป็นต้นคำว่า อธิษฐาน ในคำวัดหมายถึงความตั้งใจมั่นคงตัดสินใจรักษาสัจจะ ตั้งใจประกอบความเพียร ตั้งใจเสียสละ ตั้งใจทำบุญ ตั้งใจหาความสงบ เป็นต้น

(๙) **เมตตาบารมี** คือ ความรักด้วยความปรานี เมตตา เป็นหนึ่งในพรหมวิหารธรรม ในพระพุทธศาสนา หรือพรหมวิหารสี่ ซึ่งประกอบไปด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา โดยเป็นปัจจัยให้เกิดพรหมวิหารอื่นได้

(๑๐) **อุเบกขาบารมี** คือ ความวางเฉย หมายถึง ความวางเฉยแบบวางใจเป็นกลาง ๆ โดยไม่เอนเอียงเข้าข้างเพราะชอบ เพราะชัง เพราะหลง และเพราะกลัว เช่น ไม่เสียใจเมื่อคนที่ตนรักถึงความวิบัติ หรือไม่ดีใจเมื่อศัตรูถึงความวิบัติ มีใจวางเฉยแบบไม่แค้น หรือไม่รู้ไม่ชี้ทั้ง ๆ ที่สามารถช่วยเหลือได้ เป็นต้น ลักษณะของผู้มีอุเบกขา คือเป็นคนหนักแน่นมีสติอยู่เสมอไม่ดีใจไม่เสียใจจนเกินเหตุ เป็นคนยุติธรรม ยึดหลักความเป็นผู้ใหญ่ รักษาความเป็นกลางไว้ได้มั่นคง ไม่เอนเอียงเข้าข้าง ปฏิบัติหน้าที่ด้วยเหตุผลถูกต้องคลองธรรม และเป็นผู้วางเฉยได้ เมื่อไม่อาจประพฤติเมตตา กรุณา หรือมุทิตาได้

สรุปว่า ประเภทของบารมีทั้ง ๑๐ ประการ ในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ผู้ประพฤติปฏิบัติได้ทั้ง ๑๐ ประการ โดยสมบูรณ์ ย่อมนำมาซึ่งความบริสุทธิ์ และสามารถหลุดพ้นจาก กิเลสทั้งปวงได้

๓.๒.๑ ระดับของบารมี

บารมีสามารถแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ ตามความยากง่ายในการปฏิบัติ ได้แก่ บารมี (ขั้นต้น) อุปบารมี (ขั้นกลาง) และ ปรมัตถบารมี (ขั้นสูงสุด) ดังนี้

๑) **บารมี (ขั้นต้น)** หมายถึง สิ่งสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ประพฤติปฏิบัติ หรือบำเพ็ญเพียรที่บำเพ็ญในทศบารมี

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า บารมี หมายถึง ผลที่เกิดจากการบำเพ็ญเพียร ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ

สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา ทรงเน้นผลที่เกิดขึ้นจากการ บำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการ มีทาน เป็นต้น”^{๑๓}

พระธรรมธีรราชมหามุนี ได้อธิบายความหมายของ บารมี มี ๗ อย่าง คือ

๑. ปราบข้าศึก หมายถึง บาปทั้งหลายที่เกิดขึ้นทางกาย ทางวาจาและทางใจ
๒. ยินดีในการสร้างความดี หมายถึง ความดีขั้นต้น ขั้นกลาง ขั้นสูงสุด คือ พระนิพพาน
๓. รักษาความเป็นผู้สูงสุดไว้ หมายถึง รักษาศักดิ์ศรีมิให้ตกไปในฝ่ายต่ำ พยายามเดินไปทางมนุษย ทางสวรรค์ ทางพรหมและทางนิพพาน
๔. ยังความเป็นผู้สูงสุดของตน หมายถึง ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา
๕. สามารถ หมายถึง สามารถระงับความเดือดร้อน ความทุกข์ทางกาย ทางใจได้ พวกที่ระงับไม่ได้เพราะบารมียังอ่อนมาก
๖. ยอดเยี่ยม หมายถึง ผู้ที่ปรารถนาเป็นพระพุทธรเจ้าทุก ๆ พระองค์นั้น ต้องสร้างบารมีให้ครบ ให้เต็ม ให้บริบูรณ์ ทั้ง ๓๐ ทศก่อน
๗. การกระทำของผู้ประเสริฐ หมายถึง กระทำกรรมดี ได้แก่ ให้ทาน รักษาศีล คือ ออกบวชทั้งนี้เพื่อเป็นการสร้างบารมีโดยลำดับ ได้แก่ การปราบข้าศึก ยินดีในการสร้างความดี ขั้นต้น ขั้นกลาง และขั้นสูงสุด^{๑๔}

๒) อุปบารมี (ขั้นกลาง) หมายถึง การบำเพ็ญบารมีขั้นกลาง เช่น ทาน อุปบารมี ได้แก่ การสละอวัยวะของตน เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ประพันธ์ไว้ว่า อุปบารมี หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมี^{๑๕}

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้กล่าวถึง อุปบารมี ไว้ว่า หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมี^{๑๖}

นางไพลิน องค์สุพรรณ อธิบาย อุปบารมี ไว้ว่า หมายถึง การวางเฉยโดยไม่คำนึงถึง การที่ตนจะถูกตัดทำลายอวัยวะในร่างกาย^{๑๗}

^{๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๒๖๐ - ๒๖๑.

^{๑๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), ธิเบตบารมี (บารมี ๓๐ ทศ), (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๔๒), หน้า ๑ - ๕.

^{๑๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๖๑.

^{๑๖} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๖๔๖.

ความหมายของ อุปบารมี แต่ละแห่ง ให้ความหมายว่า การบำเพ็ญบารมีชั้นกลาง ที่สูงกว่า บารมีธรรมดา และการวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงจะถูกตัดส่วนใดส่วนหนึ่งในร่างกาย ความหมาย อุปบารมี พอสรุปได้ ดังนี้

๑. เป็นบารมีชั้นกลางที่ต้องบำเพ็ญเพียรที่สูงกว่าบารมีธรรมดา
๒. เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละสิ่งของภายนอกเป็นทาน
๓. เป็นการบำเพ็ญด้วยการสละอวัยวะภายในร่างกายของตนเป็นทาน

๓) **ปรมัตถบารมี** (ชั้นสูงสุด) หมายถึง บารมีชั้นสูงสุด เช่น ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ สละชีวิตของตนเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น

มีเนื้อความปรากฏเกี่ยวกับ ปรมัตถบารมี ไว้ใน ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ว่าด้วยการการบำเพ็ญธรรมของพระโพธิสัตว์ หมายถึง การบำเพ็ญธรรมที่ไม่ดำไม่ขาว เพราะบำเพ็ญประโยชน์ด้วยการบรรลุธรรม และเวสสารัชธรรม^{๑๗}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้พระนิพนธ์ไว้ว่า บารมี มี ๑๐ คือ ทาน เป็นต้น และบารมีที่สูงขึ้นคือ อุปบารมี และยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๑๘}

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้กล่าวถึง ปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ยิ่งหรือทำได้ยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๒๐}

ความหมาย ปรมัตถบารมี แต่ละแห่ง ให้ความหมายว่า การบำเพ็ญธรรม ไม่ดำไม่ขาว เป็นบารมีที่สูงกว่าอุปบารมี และเป็นการบำเพ็ญบารมีที่สูงยิ่ง จุดมุ่งหมาย คือ พระพุทธเจ้า ความหมายของปรมัตถบารมี พอสรุปได้ ดังนี้

๑. เป็นบารมีชั้นสูงสุดที่สละชีวิตของตนให้เป็นทาน
๒. เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ไม่ดำ ไม่ขาว เพราะบำเพ็ญเพื่อบรรลุธรรม
๓. เป็นการบำเพ็ญหวังเป็นพระพุทธเจ้าอย่างเดียว

ความหมายของ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี พอสรุปได้ คือ บารมี หมายถึง การบำเพ็ญเพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติในเบื้องต้น เป็นการเสียสละสิ่งของภายนอกเช่น ปัจจัย ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรคเป็นต้น มีการปฏิบัติ ๓ ชั้น ดังนี้

- ๑) **บารมี** หมายถึง เป็นบารมีขั้นต้น หรือ สามัญเหมาะสำหรับบุคคลธรรมดาทั่วไป

^{๑๗} ไพลิน องค์สุพรรณ, “การศึกษาวิเคราะห์การสร้างบารมีของพระนางพิมพาที่ปรากฏในชาดก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๑.

^{๑๘} ดุราลัยเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๖๔๖.

^{๑๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๖๑.

^{๒๐} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, หน้า ๖๔๖.

๒) **อุปบารมี** หมายถึง เป็นบารมีที่มากยิ่งขึ้น ไกลจะบรรลุผลซึ่งบุคคลธรรมดาต้องเพิ่มกำลังปฏิบัติมากขึ้น

๓) **ปรมัตถบารมี** หมายถึง เป็นบารมีที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะสมบูรณ์ที่สุด เมื่อบุคคลธรรมดาปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดด้วยศีล สมาธิ และปัญญา ย่อมบรรลุเป็นพระอรหันต์ หรือพระพุทธเจ้าได้

สรุป ตามที่พรรณนามา บารมีเป็นการสร้างอุปนิสัยในการทำความดี โดยมีลำดับขั้นตอนการบำเพ็ญบารมี แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ ระดับต้น เรียกว่าบารมี ระดับกลาง เรียกว่าอุปบารมี และระดับสูงสุด เรียกว่าปรมัตถบารมี ที่ประกอบใน ทาน ศีล เนกขัมม ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เพื่อให้ เป็นเลิศ ในคุณธรรมทั้ง ๑๐ อย่างนับเป็น ๓ ชั้น นับรวมได้ ๓๐ ชั้นเพื่อผลสุดท้าย คือ ความเป็นพระอรหันต์

๓.๓ การบำเพ็ญบารมี

ปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ในการบำเพ็ญบารมี เป็นความดีที่ จะต้องประพฤติอย่างพิเศษเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูง คือ ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าบ้าง เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าบ้าง บรรลุธรรมเป็นพระมหาสาวกบ้าง บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลทุกระดับ และทุกประเภทบ้าง บังเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิบ้าง ขึ้นต่ำแม้เป็นสัตว์ดิรัจฉานก็มีคุณสมบัติพิเศษเหนือกว่าสัตว์ทั่วไป^{๒๑} กำหนดความต่างของการบรรลุคุณวิเศษนั้นเป็นไปตามอริยาศัยของบุคคลผู้บำเพ็ญบารมีนั้น ๆ ที่สั่งสมบารมีมายาวนานมาก หรือน้อยกว่ากัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ เจตนาของผู้บำเพ็ญบารมีนั้น ๆ ว่าได้บำเพ็ญบารมีมาด้วยความประสงค์อย่างไร จากการศึกษาตามหลักฐาน จึงทำให้พบว่า การบำเพ็ญบารมี ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท แบ่งตามผลที่มุ่งหมายไว้ ๒ อย่าง คือ

๓.๓.๑ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการการสั่งสม

ข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีของมหาบุรุษทั้งหลาย คือ พระพุทธเจ้า พระอัครสาวก และพระมหาสาวก ผู้มีความปรารถนาบรรลุคุณวิเศษจะต้องสั่งสมทั้ง ๑๐ ประการ ให้ถึงพร้อมและบริบูรณ์ ดังนี้

(๑) **ทานบารมี** หมายถึง การให้ การบริจาค หรือ สละสิ่งของต่างๆ ของตนแก่ผู้อื่น ซึ่งเป็นบารมีอันดับแรกที่จะต้องกระทำก่อนบารมีอย่างอื่น เพราะพระพุทธเจ้า พระอัครสาวก และพระมหาสาวก ผู้มีความปรารถนาที่จะบรรลุถึงคุณธรรมพิเศษ จะต้องมียุท คือเสบียง เพื่อจะได้ไม่เสียเวลาไปกับการแสวงหาปัจจัยสี่ ทำให้บำเพ็ญบารมีอย่างอื่นได้ง่าย และยังกำจัดความตระหนี่ในใจได้อีก ทานบารมีจึงเป็นพื้นฐานในการสร้างบารมีอย่างอื่นได้ เพราะเหตุนี้ มหาบุรุษทั้งหลาย จึงมีความยินดีในการบำเพ็ญทานเป็นเบื้องต้น ซึ่งพระนันทเถระได้สั่งสมอบรมมาจนถึงพร้อม และบริบูรณ์แล้วในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า^{๒๒}

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๒๐ - ๒๕/๗๔๘ - ๗๔๙.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๖ - ๑๒๐/๕๘๓.

(๒) **ศีลบารมี** หมายถึง การรักษากาย วาจาให้เรียบร้อย สะอาดบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นบารมีอันดับที่ ๒ ที่พระมหาบุรุษทั้งหลาย ต้องทำเป็นอันดับต่อไปเพราะเป็นการรักษาต้นทุน การเกิดเป็นมนุษย์ไว้ เพื่อจะได้สร้างบารมีได้อย่างเต็มที่ ฉะนั้นเมื่อมีเสปียงแล้วก็จำเป็นต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ จะได้วันเวียนอยู่แต่ใน มนุสสภูมิ และเทวภูมิเท่านั้น เมื่อถึงเวลาก็ลงมาสร้างบารมีได้อย่างต่อเนื่อง ไม่ขาดตอน และไม่เสียเวลา แต่ถ้าหากศีลไม่บริสุทธิ์ อาจพลาดไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานเปรต อสุรกายหรือสัตว์นรกได้ ทำให้หมดโอกาสในการสร้างบารมีอย่างเต็มที่ นอกจากนี้ศีลยังเป็นเหมือนเกราะคุ้มกันภัย ที่จะถล่มถลาย วาจา และใจให้สะอาดบริสุทธิ์ ทำให้ใจผ่องแผ้วมีสมาธิตั้งมั่นได้ง่าย เมื่อเป็นเช่นนี้ มหาบุรุษทั้งหลาย จึงบำเพ็ญศีลบารมี สมาทานรักษาศีลอยู่เป็นวัตรให้บริสุทธิ์บริบูรณ์อยู่เสมอ ตลอดเวลาในทุกชาติที่เกิดมาสร้างบารมี โดยที่ไม่ให้ศีลของตนบกพร่องได้ แม้จะต้องเสียสละชีวิตเพื่อรักษาศีลของตนไว้ ก็ยอมอุปมาเหมือนกับจามรียอมสละชีวิตเพื่อรักษาขนหางของตน ฉันใด มหาบุรุษทั้งหลายก็ยอมสละชีวิต เพื่อรักษาศีลของตนฉันนั้น^{๒๓}

(๓) **เนกขัมมบารมี** หมายถึง การออกบวช การหลีกออกจากกาม ซึ่งเป็นบารมีที่จะช่วยให้มีความอิสระในการสร้างบารมีอย่างอื่นได้สะดวก เพราะกามคุณ คือสิ่งที่ครอบงำสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ติดในวิภวภูตสังสาร แม้มีทรัพย์สมบัติมาก และได้อัตภาพมนุษย์แล้ว แต่ถ้าเสียเวลาไปกับเรื่องกามคุณ ก็จะทำให้เสียเวลา และเสียกำลังทรัพย์ที่หามาได้ไปกับกามคุณ นอกจากนี้ยังทำให้ใจเกาะเกี่ยวอยู่กับเรื่องกามคุณ ทำให้สร้างบารมีได้ไม่เต็มที่ และไม่สามารถที่จะหลุดออกจากคุกแห่งความทุกข์นี้ไปได้ ดังนั้น เพื่อความสะดวกสบายเป็นอิสระ และไม่ต้องมัวกังวลใจกับเรื่องกามคุณเพื่อจะได้ไม่เสียเวลา และเสียกำลังทรัพย์ในการสร้างบารมี มหาบุรุษนั้นพระองค์ย่อมพยายามแสวงหาทางออกจากกาม ออกจากชีวิตการครองเรือน โดยมุ่งบำเพ็ญเนกขัมมะ ประพฤติพรหมจรรย์ตลอดมา ทำให้ใจปรารถนาที่จะออกจากคุกแห่งความทุกข์คือวิภวภูตสังสารนี้ อุปมาเหมือนนักโทษที่ติดอยู่ในเรือนจำ ปรารถนาจะออกจากที่คุมขังฉันใดมหาบุรุษทั้งหลายย่อมปรารถนาออกไปให้พ้นจากคุก คือ การเวียนว่ายตายเกิด ด้วยการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีฉันนั้น^{๒๔}

(๔) **ปัญญาบารมี** หมายถึง ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล ความเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นบารมีที่สั่งสมความรู้ ตั้งแต่ความรู้จากการได้ยินได้ฟังที่เป็นสุตมยปัญญา จากสำนักอาจารย์ผู้มีชื่อเสียงต่าง ๆ ความรู้จากการพิจารณาไตร่ตรองทดลองด้วยตนเอง ซึ่งเป็นจินตมยปัญญารวมไปถึงความรู้แจ้ง คือ ภาวนามยปัญญา อันเกิดจากการเจริญสมาธิภาวนา หลากภพหลายชาติ ความรู้เหล่านี้จะทำให้สามารถที่จะหลุดพ้นจากวิภวภูตสังสารไปได้ดังนั้นบุรุษทั้งหลายย่อมฝึกฝนเพิ่มพูนปัญญาบารมีอยู่เสมอ โดยแสวงหาความรู้จากคนทุกชนชั้นเพื่อจะนำความรู้ที่ได้จากคนเหล่านั้น มากำจัดอาสวกิเลสได้ แม้จะต้องเอาชีวิตแลกเพื่อได้มาซึ่งความรู้ ก็ยินยอมโดยไม่เสียตายชีวิต อุปมาเหมือนกับพระภิกษุ

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๒๑ - ๑๒๔/๕๘๔.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๒๖ - ๑๒๙/๕๘๔.

ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรไม่เลือกว่าจะเป็นตระกูลสูง ต่ำ หรือปานกลางฉันใด มหาบุรุษทั้งหลาย ย่อมปรารถนาที่จะไต่ถาม ผู้รู้อยู่ตลอดเวลาเนื่องนิรันดร์นั้น^{๒๕}

(๕) วิริยะบารมี หมายถึง ความเพียร ความกล้าไม่เกรงกลัวอุปสรรค พยายามด้วยความอุตสาหะที่จะสร้างบารมีอย่างไม่ย่อหย่อน ไม่ท้อแท้ ซึ่งเป็นบารมีที่จะทำให้เคยชินกับความดี ไม่รู้จักความชั่วเลย เพราะ วิริยะ มาจากคำว่า วีระ แปลว่า กล้า หมายถึง ความกล้าที่จะแก้ไขข้อบกพร่องของตนเอง สิ่งใดที่ไม่ดีเคยชินกับสิ่งนั้น ก็ปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น และกล้าที่จะละเว้น หรือหลีกเลี่ยงความไม่ดีทั้งหลายที่เคยทำไว้แล้ว ปรับปรุงพัฒนาคุณภาพชีวิตให้เพิ่มขึ้นไป ให้คิด พูด ทำในความดีล้วน ๆ ไม่ว่าจะความดีนั้นจะยากแค่ไหน มหาบุรุษทั้งหลายก็กล้าที่จะทำให้ได้จนสำเร็จ แม้จะแลกด้วยชีวิตก็ยอม ทำโดยไม่กังวลเกี่ยวกับชีวิตของตนเอง มหาบุรุษทั้งหลายจึงกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงคุณภาพชีวิตของตนเองให้ดีขึ้น จึงทำความเพียรให้เพิ่มพูนอย่างยิ่งยวดกล้าหาญที่จะประกอบกุศลกรรม ทำความดีทุกอย่าง อย่างไม่ลดละเพื่อการบรรลุประโยชน์อันสูงสุด ตามที่ตนได้ปรารถนาไว้ อุปมาเหมือนพญาราชสีห์ เป็นผู้มี ความเพียรไม่ย่อหย่อนในอิริยาบถทั้งปวงฉันใด ท่านย่อมเป็นผู้มีความเพียรนั้น และไม่ย่อหย่อน ในการทำความดีทั้งปวงฉันนั้น^{๒๖}

(๖) ขันติบารมี หมายถึง ความอดทนอดกลั้นต่ออุปสรรคความยากลำบากต่าง ๆ ซึ่งเป็นบารมีที่จะทำให้มีกำลังใจต่อการสร้างบารมี ไม่ท้อถอยต่อเป้าหมายที่ปรารถนาไว้ เพราะการสร้างบารมีไม่ใช่ว่าจะสะดวกสบายเสมอไป แต่บางครั้งอาจถูกเย้ยหยันจากคนที่ไม่เข้าใจ หรืออาจถูกกลั่นแกล้งต่าง ๆ ซึ่งอาจทำให้หมดกำลังใจในการสร้างบารมีได้ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีความอดทนในสิ่งที่เกิดขึ้นทั้งทางกาย และทางใจ เพื่อรักษาใจให้เป็นปกติไม่หวั่นไหวในปัญหา หรืออุปสรรคที่เกิดขึ้น อีกทั้งไม่หลงไหลในคำสรรเสริญอันจะเป็นเหตุให้ประมาท จะต้องมีความหนักแน่นทั้งนินทา และสรรเสริญ มหาบุรุษทั้งหลายจึงเพิ่มพูนความอดทนอย่างยิ่งยวด อดทนในการทำความดี ไม่กลัวต่อความลำบากตรากตรำ จากดินฟ้าอากาศ อดทนต่อทุกขเวทนา คือ ความเจ็บป่วยไข้ อดทนต่อการกระทบกระทั่งสิ่งที่ไม่น่าพอใจ อดทนต่อสิ่งเย้ายวนใจ โดยไม่ปล่อยใจให้ยินดียินร้ายไปตามกระแสแห่งกิเลส อุปมาเหมือนกับแผ่นดินแม้บุคคลทั้งหลาย จะทิ้งสิ่งของที่ดี หรือสกปรกลงแผ่นดิน แต่แผ่นดินไม่ขัดเคืองฉันใด ท่านอดทนต่อการสรรเสริญ และนินทาฉันนั้น^{๒๗}

(๗) สัจจบารมี หมายถึง ความจริง พูดจริง ทำจริง ในสิ่งที่ตั้งใจไว้ และจริงใจ ไม่แปรผันจากความซื่อตรง เป็นบารมีที่เกิดจากการตั้งใจมั่น ตั้งใจจริงที่จะสร้างบารมีให้เต็มที่ ไม่โลเลเมื่อคิดสิ่งใดแล้วก็ต้องทำสิ่งนั้น ให้สำเร็จตามที่คิดหรือพูดเอาไว้ ไม่ยอมให้สิ่งใดมาขวางได้ ดังนั้นเมื่อมีลาภ ยศ สรรเสริญ ค่ายกองชมเชย หรือเจออุปสรรคปัญหาต่าง ๆ ที่อาจเป็นเหตุให้ใจหวั่นไหวออกนอกเส้นทางความดีที่ได้ตั้งใจไว้ได้ จึงจำเป็นที่จะต้องบำเพ็ญสัจจบารมี เพื่อไม่ให้ยอมออกนอกเส้นทาง แม้จะมีใครมาข่มเหงรังแก หรือจะฆ่าก็ยอมตาย แต่จะไม่ยอมออกนอกเส้นทางที่ตนตั้งใจไว้ จึงเพิ่มพูนรักษาความสัตย์จริง มีความซื่อตรง เทียงตรง ไม่แปรผันยกย้าย

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุ.ท.ธ. (ไทย) ๓๓/๑๓๑ - ๑๓๔/๕๘๔ - ๕๘๕.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุ.ท.ธ. (ไทย) ๓๓/๑๓๗ - ๑๓๘/๕๘๕.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุ.ท.ธ. (ไทย) ๓๓/๑๔๒ - ๑๔๔/๕๘๖.

จนกว่าทุกอย่างที่ได้กล่าวมา สำเร็จสมความปรารถนา อุปมาเหมือนกับดาวประกายพรึก เมื่อเคยขึ้นประจำอยู่ทางทิศใด ก็ย่อมโคจรขึ้นประจำอยู่ในทิศนั้นไม่ว่าฤดูกาลไหน ๆ ก็ย่อมไม่เปลี่ยนแปลงฉับใด ท่านก็จะไม่ออกไปนอกทางสัจจะที่ได้เคยตั้งไว้ฉับนั้น^{๒๘}

(๘) **อธิษฐานบารมี** หมายถึง ความตั้งใจมั่น การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้อย่างแน่นอน และดำเนินตามนั้นอย่างแน่วแน่ ซึ่งเป็นบารมีที่เกิดจากการตั้งเป้าหมาย เพื่อจะได้ตั้งมั่นอยู่กับ เป้าหมายที่ตนได้ปรารถนาไว้ แม้จะมีอุปสรรค หรือ ปัญหา มีบุคคลใดมาอิจฉาริษยา ขัดขวางต่อการทำความดี ก็ไม่หวั่นไหวแต่ตรงกันข้ามกลับมีมุทิตาจิตตอไม่คิดทำร้าย และตราบใดที่ยังไม่บรรลุเป้าหมายที่ตั้งความปรารถนาไว้ ก็ไม่ยอมล้มเลิกในการสร้างบารมี แม้อุปสรรคนั้นจะต้องแลกด้วยชีวิตก็ตาม ก็ไม่ยอมเลิกราเป็นอันขาด มหาบุรุษทั้งหลาย จึงมีจิตใจที่มั่นคงแน่วแน่ ไม่หวั่นไหวในการสร้างบารมียอมตั้งจิตตอกย้ำปรารถนาซ้ำแล้วซ้ำเล่า อุปมาเหมือนภูเขาศิลาแห่งทิเบต ไม่หวั่นไหวโยกคลอนด้วยแรงลมที่พัดมาจากทิศทั้ง ๔ ฉับใด ท่านก็ยอมตั้งจิตอธิษฐานตอกย้ำ จนกว่าจะถึงจุดมุ่งหมาย ฉับนั้น^{๒๙}

(๙) **เมตตาบารมี** หมายถึง ความรักความปรารถนาดี คิดเกื้อกูลให้ผู้อื่นมีความสุข ความเจริญ ซึ่งเป็นบารมีที่ทำให้มีจิตใจที่เมตตา มีความรัก และปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ทุกชีวิตไม่ว่าจะเป็นมิตร หรือศัตรู เพราะคิดว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายต่างก็ตกอยู่ในความทุกข์ ดังนั้นจึงต้องมีจิตเมตตาต่อสรรพสัตว์ทุกชีวิต เป็นผู้มีมหากรุณา ไม่เลือกที่รักผลักที่ชัง แม้บุคคลใดที่คิดเบียดเบียนประทุษร้าย ท่านก็มีความเมตตาต่อบุคคลนั้น แม้ความปรารถนาดีไปยังทุกที่ให้ได้ได้รับความชุ่มชื้นเบิกบาน มหาบุรุษทั้งหลาย จึงเพิ่มพูนสั่งสมเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายโดยไม่เลือกชนชั้นวรรณะ เพศ วัย หรือเผ่าพันธุ์ใด ๆ ด้วยคิดว่าสัตว์โลกคือ หมู่ญาติ โดยปรารถนาที่จะพาข้ามวัฏสงสารไปให้หมด อุปมาเหมือนกับน้ำย่อมแผ่ความเย็นไปให้คนดี และคนเลวโดยเสมอกัน และสามารถชำระล้างมลทิน คือ ฐลีได้ฉับใด ท่านยอมมีจิตเมตตาสมน้ำเสมอในชนที่เกื้อกูล^{๓๐}

(๑๐) **อุเบกขาบารมี** หมายถึง การวางใจเป็นกลาง การวางใจสงบ เทียงธรรม ไม่เอนเอียงไปตามความยินดียินร้ายหรือเกลียดชัง ซึ่งเป็นบารมีที่ทำให้จิตใจรักความยุติธรรมในสรรพสัตว์ และทำให้เป็นผู้ที่ดำรงตนอยู่ในทำนองคลองธรรม ไม่ลำเอียงด้วยอำนาจอคติต่าง ๆ ทั้งในเรื่องของคนสัตว์ สิ่งของ ต้องวางใจเป็นกลางในธรรมทั้งหลาย ไม่ว่าจะสุข หรือเป็นความทุกข์ก็ตามทำจิตใจให้บริสุทธิ์ยิ่งขึ้นไป มหาบุรุษทั้งหลายจึงมีใจวางเฉยไม่ยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้ง ๘ ประการ คือ ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา มีสุข มีทุกข์ อุปมา

^{๒๘} ุรายละเอียดใน ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๔๖ - ๑๔๙/๕๘๖.

^{๒๙} ุรายละเอียดใน ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๕๑ - ๑๕๔/๕๘๗.

^{๓๐} ุรายละเอียดใน ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๕๖ - ๑๕๙/๕๘๗ - ๕๘๘.

เหมือนแผ่นดิน ที่คนทิ้งสิ่งของที่สะอาดบ้างไม่สะอาดบ้าง แผ่นดินย่อมไม่แสดงอาการ มีแต่เนิ่งเฉยไม่หวั่นไหวฉันใดท่านก็วางใจเป็นกลาง ไม่หวั่นไหวในโลกธรรมทั้งหลายได้ฉันนั้น^{๓๑}

สรุปการบำเพ็ญบารมีเพื่อการสั่งสมทั้ง ๑๐ ประการ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ผู้ประพฤติปฏิบัติได้ทั้ง ๑๐ ประการ โดยสมบูรณ์ ย่อมนำมาซึ่งความปรารถนา ที่ได้สั่งสมมาดีแล้วในอดีต และยังสามารถหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงได้ในอนาคต

๓.๓.๒. การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม

การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม สมดังพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน สคาวรสสูตร ว่าการบำเพ็ญบารมีใน ธิวัตรธรรม คือ ทรงย้าธรรมเนียมปฏิบัติในปัจจุบัน ไม่ใช้การสะสมจากอดีต หรือรอที่จะรับผลในอนาคต เป็นเรื่องที่ทำในปัจจุบัน และให้ผลได้ในปัจจุบัน จะสังเกตได้ว่า ข้อธรรมที่จะช่วยให้บรรลุบารมี ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้ในโลกนี้ คือโลกที่สัมผัสได้ด้วยอายตนะ โลกที่เห็นได้ด้วยตา ได้ทรงแจกแจงธรรมปฏิบัติดังนี้

๑) การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า

ขั้นตอนที่พระองค์ได้ปฏิบัติจนบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ คือ

(๑) เสด็จออกบรรพชา

(๒) กระทำอาภิกขุญญาตนะ ในสำนักอาหารดาบส

(๓) กระทำเนวสัญญานาสัญญาตนะ ในสำนักอุทกดาบส

(๔) ประพฤติหสิกออกจากกาม โดยบำเพ็ญทุกกรกิริยา

(๕) เสวยพระกระยาหารให้มีกำลัง สงดจากกาม ออกจากอกุศลกรรม บรรลุปฐมฌานถึงจตุตถฌาน ทำจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส อุปกิเลส ไม่หวั่นไหว

(๖) บรรลุบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ในปฐมยาม

(๗) บรรลุจตุปตญาณ ในมัชฌิมยาม

(๘) บรรลุอาสวัคชญาณ ในปัจฉิมยาม^{๓๒}

ดังนั้น การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ก่อนบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญอีกข้อหนึ่ง ที่ทรงย้าหลักธรรมที่ปฏิบัติได้ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการตัดการเวียนวายเป็นเกิดในสังสารวัฏ คือการตัดกิเลส อนุสัย ด้วยสมุจเฉทปหานเพื่อการบรรลุธรรม

๒) การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระสาวก

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๖๑ - ๑๖๔/๕๘๘., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระราชนิพนธ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๕๒ - ๕๓.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๔๕๓ - ๔๖๗.

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ในมหาสกุททายีสสูตร พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ สกุททายิปริพาชก ซึ่งกราบทูลว่า พระสาวกต่างนับถือพระสมณโคดม เช่นนี้เป็นเพราะเหตุใด พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงเหตุที่สาวก ถือว่าพระองค์เป็นสรณะ และได้บรรลुบารมี ซึ่งอธิบายความเป็นเลิศที่สุดในทางพระพุทธศาสนา หรือการบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุด คือ การที่สาวกทั้งหลายเจริญธรรมในสติปัฏฐานเป็นต้น จากนั้นแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ชื่อ ว่าเป็นผู้บรรลुบารมีอันเป็นที่สุดแห่งอภิญาในทางพระพุทธศาสนา และยังทรงได้แจกแจงข้อธรรมที่ทำให้บรรลุพระอรหันต์ ซึ่งจะปฏิบัติได้ตามขั้นตอนต่อไปนี้^{๓๓}

๑) เจริญสติปัฏฐาน ๔ ฐาน คือ ฐานอันเป็นที่ตั้งของสติ มีอยู่ ๔ แห่ง คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา, จิตตานุปัสสนา, อัมมานุปัสสนา^{๓๔}

๒) เจริญสัมมปปทาน ๔ คือ ความเพียรอันยิ่งยวด ๔ ประการ ได้แก่ สังวรปธาน ปทานปธาน, ภาวนापธาน, อนุรักษนาปธาน^{๓๕}

๓) เจริญอิทธบาท ๔ คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ มี ๔ ประการ คือ ฉันทะ สมาธิปธานสังขาร, วิริยะสมาธิปธานสังขาร, จิตตะสมาธิปธานสังขาร, วิมังสาสมาธิปธานสังขาร^{๓๖}

๔) เจริญอินทริย์ ๕ คือ ความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองในกิจการงาน มี ๕ ประการ ได้แก่ สัทอินทริย์, วิริยอินทริย์, สตินทริย์, สมาอินทริย์, ปัญญินทริย์

๕) เจริญพละ ๕ คือ ความไม่หวั่นไหว หมายถึง กุศลพละ เป็นกำลังที่ผลักดันกุศลธรรมให้พินาศไป มี ๕ ประการ ศรัทธาพละ, วิริยพละ, สติพละ, สมาธิพละ, ปัญญาพละ

๖) เจริญโพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ หรือ องค์แห่งการรู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง มี ๗ ประการ สติสัมโพชฌงค์, อัมมวิจยสัมโพชฌงค์, วิริยสัมโพชฌงค์, ปิติสัมโพชฌงค์, ปัสสทธิสัมโพชฌงค์, สมาธิสัมโพชฌงค์, อุเพกขาสัมโพชฌงค์

๗) เจริญมรรคมืองค์ ๘ หมายถึง ธรรมไม่มีกิเลส เพราะเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนี้ มี ๘ ประการ สัมมาทิฐิ, สัมมาสังกัปปะ, สัมมาวาจา, สัมมากรรมันตะ, สัมมาอาชีวะ, สัมมาวายามะ, สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๓๗}

๘) เจริญวิโมกข์ ๘ คือ ความหลุดพ้น เป็นภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวน และน้อมดึงเข้าไปในอารมณ์นั้นๆ อย่างเต็มที่ แบ่งออก ๘ ประการ เป็นขั้นๆ ดังนี้

รูป ผู้ได้รูปฌานยอมเห็นรูปทั้งหลาย

^{๓๓} คุรยลละเอียตใน ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๕๖๑ - ๕๖๔.

^{๓๔} คุรยลละเอียตใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๔/๓๘๙ - ๓๙๐.

^{๓๕} คุรยลละเอียตใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๔ - ๒๘๕.

^{๓๖} คุรยลละเอียตใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๑.

^{๓๗} คุรยลละเอียตใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๕.

อรุปลัญญี ผู้ไม่มีความสำคัญในรูปภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอก
 ผู้รับรู้สุภะ น้อมใจเชื่อว่ากสิณเป็นของงามอย่างเดียว
 ผู้บรรลุอากาศานัญญายตนะ
 ผู้บรรลุวิญญานัญญายตนะ
 ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนะ
 ผู้บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนะ
 ผู้บรรลุสัญญาเวทิตนโรธ^{๓๘}

๙) เจริญอภิกายตนะ คือ (อภิภู-อายุตนะ) ๘ ประการ (ธรรมอันเป็นข้าศึก เหตุเครื่อง
 ครอบงำของอารมณ์ ชั้นแห่งความเชี่ยวชาญ) ขั้นตอนที่จะระงับอินทรีย์ หรือ อายุตนะ คือ

มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปทั้งหลายภายนอกขนาดเล็กน้อย
มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปทั้งหลายภายนอกขนาดไม่มีประมาณ
มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปทั้งหลายภายนอกขนาดเล็กน้อย
มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปทั้งหลายภายนอกขนาดไม่มีประมาณ
มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปภายนอกที่เขียวเหมือนดอกผักตบ
มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปภายนอกที่เหลืองเหมือนดอกกัญฉิกา
มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปภายนอกที่แดงเหมือนดอกเส้ง
มีรูปสัญญาภายในภายใน	เห็นรูปภายนอกสีขาวเหมือนดาวประกายพริ้ว ^{๓๙}

๑๐) เจริญกสิณายตนะ คือ บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์ มี ๑๐ ประการ^{๔๐}

ปฐวีกสิณ (กสิณคือดิน)	อาโปกสิณ (กสิณคือน้ำ)
เตโชกสิณ (กสิณคือไฟ)	วาโยกสิณ (กสิณคือลม),
นీลกสิณ (กสิณคือสีเขียว)	ปีตกสิณ (กสิณคือสีเหลือง)
โลหิตกสิณ (กสิณคือสีแดง)	โอทาทกสิณ (กสิณคือสีขาว)
อากาศกสิณ (กสิณคือที่ว่างเปล่า)	วิญญานกสิณ (กสิณคือวิญญาน)

๑๑) เจริญฌาน ๔ ประการ คือ บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกวิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวก
 อยู่ บรรลุทุติยฌาน เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ทำกายนี้ให้ชุ่มชื้น ด้วยปิติ และสุขอันเกิดจากสมาธิ
 บรรลุตติยฌาน เพราะปิติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายบรรลุ

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๘/๒๙๔.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๗.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๑/๒๙๘.

จตุตถฌาน เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน เธอมีใจอันบริสุทธิ์แผ่ไปทั่วกายนี้ ไม่มีส่วนไหนของร่างกายที่ใจอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง^{๔๑}

๑๒) วิปัสสนาญาณ ฌานของเราทั้งนี้รวมกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัย และเนื่องอยู่ในกายนี้'

๑๓) ปฏิปทาที่ปฏิบัติตามแล้ว เนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปที่เกิดแต่ใจ

๑๔) ปฏิปทาที่ปฏิบัติตามแล้ว จะบรรลุอิทธิวิธี (การเข้าฌาน) แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง

๑๕) ปฏิปทาที่ปฏิบัติตามแล้ว ได้ยินเสียงทั้งที่อยู่ไกล และไกลอันบริสุทธิ์ (ทิพโสต)

๑๖) ปฏิปทาที่ปฏิบัติตามแล้ว กำหนดรูจิตของผู้อื่นด้วยใจ (เจโตปริยญาณ)

๑๗) ปฏิปทาที่ปฏิบัติตามแล้ว ระลึกชาติได้ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ)

๑๘) ปฏิปทาที่ปฏิบัติตามแล้ว จะรู้จุดและอุบัติของสัตว์ (จตุปปาตญาณ)

๑๙) ปฏิปทาที่ปฏิบัติตามแล้ว จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (อาสวกักขยญาณ)

สรุปว่า หลักธรรมที่ทรงได้แจกแจงข้อธรรมที่ทำให้บรรลุพระอรหันต์ ซึ่งจะพระสาวกปฏิบัติได้ตามขั้นตอน เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ การบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนา คือ การเจริญสมณะ และวิปัสสนา

๓) การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระอัครสาวก

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ในอนุปทสูตร เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงถึงการที่พระสารีบุตรบำเพ็ญธรรม ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า และได้บรรลุบารมี (พระอรหันต์ผล) ขั้นตอนที่พระสารีบุตรปฏิบัติ คือ

(๑) บรรลุปฐมฌานถึงจตุตถฌาน

(๒) อากาสาณัญญาตนฌาน

(๓) วิญญาณัญญาตนฌาน

(๔) อากิญจัญญาตนะฌาน

(๕) เนวสัญญานาสัญญาตนะฌาน

(๖) สัญญาเวทิตินิโรธฌาน^{๔๒}

จากการศึกษาความหมายดังที่มีปรากฏมานั้น จึงทำให้รู้ และเข้าใจได้ว่า บารมีในที่นี้หมายถึง “ความเป็นเลิศ” แห่งพระอัครสาวก คือ พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ ซึ่งมีความเป็นเลิศกว่าสาวกทั้งปวง แสดงถึงความสำคัญของบารมีมีปรากฏมากมายในพระไตรปิฎก

^{๔๑} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๒/๒๕๘ - ๓๐๐.

^{๔๒} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔ - ๙๗/๑๑๑ - ๑๑๔.

ที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น นับว่าเป็นตัวอย่างเพียงไม่มาก ที่แสดงให้เห็นลักษณะคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่ทรงตรัสถึงเรื่องบารมีไว้มากในคำสอนของพระองค์

๓.๔ หลักการบำเพ็ญบารมี

หลักการ และวิธีการสั่งสมบารมี หรือ การบำเพ็ญบารมี เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระอรหันตสาวิกา มีความแตกต่างกันดังนี้

๑) พระพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อนัตตธรรมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง และทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ ผู้จะเป็นพระพุทธเจ้าจะต้องบำเพ็ญบารมี ๓๐ ประการ ให้ครบบริบูรณ์ มีทานเป็นเบื้องต้น มีอุเบกขาเป็นที่สุด ทั้งสามขั้นดังกล่าวต่อไป

การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า สามารถแบ่งตามประเภทแห่งการสั่งสมบารมีเป็น ๓ ประเภท ดังนี้ คือ

(๑) พระพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางปัญญา เพราะทรงสั่งสมบารมีหนักไปทางปัญญา ซึ่งวิธีการปฏิบัติ คือ หลังจากได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า ๔ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์

(๒) พระพุทธเจ้าประเภทศรัทธาธิกะ ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางศรัทธา เพราะทรงสั่งสมบารมีหนักไปทางศรัทธา ซึ่งวิธีการปฏิบัติ คือ หลังจากได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า พระองค์ใดพระองค์หนึ่งว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในกาลข้างหน้า จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๘ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์

(๓) พระพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางความเพียร เพราะทรงสั่งสมบารมีหนักไปทางวิริยะ ซึ่งมีวิธีการปฏิบัติ คือ หลังจากได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในกาลข้างหน้า จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑๖ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์^{๔๓}

๒) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า คำว่า พระปัจเจกพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อนัตตธรรมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง แต่เป็นการตรัสรู้เฉพาะตน ไม่ทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้รู้ตามได้ ดังนี้

(๑) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์

(๒) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทศรัทธาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/บทนำ/๘., ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/-/๑๐๕.

(๓) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป^{๔๔}

๓) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระอรหันตสาวก พระอรหันตสาวิกา พระอรหันต์สาวก ของพระพุทธเจ้า มี ๓ ประเภท คือ ๑) พระอัครสาวก ๒) พระมหาสาวก ๓) พระปกตีสาวก

(๑) พระอัครสาวก หมายถึง พระสาวกผู้เลิศกว่าพระสาวกทั้งปวงใน พระศาสนา นี้ ได้แก่ พระสารีบุตรเถระ และพระมหาโมคคัลลานเถระ ผู้ปรารถนาจะเป็นพระอัครสาวก จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

(๒) พระมหาสาวก หมายถึงพระสาวกผู้ใหญ่ในพระศาสนา นี้ ได้แก่ พระอสีติ มหาสาวก ๘๐ รูป มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น ผู้ปรารถนาจะเป็นพระมหาสาวก จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑๐๐,๐๐๐ กัป

(๓) พระปกตีสาวก หมายถึง พระสาวกทั่วไปนอกจากพระอัครสาวก และ พระมหาสาวก ผู้ปรารถนาจะเป็นพระปกตีสาวก ถ้ามีอุปนิสัยพอ อาจใช้เวลาบำเพ็ญบารมี ๑๐๐ กัป หรือ ๑,๐๐๐ กัปก็ได้ ไม่มีเวลากำหนดแน่นอน ทั้งนี้ต้องขึ้นอยู่กับว่าเริ่มต้นสร้างบารมี ตั้งแต่สมัยของพระพุทธเจ้าพระองค์ใด เช่น พระอนุเลปทายกเถระ เริ่มสั่งสมสมัยพระพุทธเจ้า โอนิมพัสสี จึงใช้เวลา ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

ในส่วนพระอรหันตสาวิกา ศึกษาเปรียบเทียบกับพระอรหันตสาวก ๒ ประเภทหลัง^{๔๕}

ดังนั้น วิธีการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าและ พระอรหันตสาวก พระอรหันตสาวิกา ที่ปรากฏในคัมภีร์มีอยู่มากมายหลายรูปแบบ แต่ทุกวิธีที่ทรงนำมาใช้นั้นเป็นวิธีที่เหมาะสมกับ บุคคลสภาวะ และกาลเวลา นับว่าเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำผู้ฟังขึ้นไปสู่ความรู้ในชั้นสูง ๆ ขึ้น ไปอีกดังนั้นใครจะศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบ่มเพาะเป็นพระอรหันตชีนาสพ ทั้งระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุด กล่าวคือ การบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ แต่ละบารมีมุ่งไปในการเป็น เครื่องช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุประโยชน์อันสูงสุดที่ตั้งเป้าหมายในชีวิตไว้อย่างมั่นคง

สรุปได้ว่า พระอรหันต์ย่อมข้ามฝั่งแห่งสังสาระด้วยปัญญา และยังผู้อื่นให้ข้ามด้วยความกรุณา ย่อมเข้าใจความทุกข์ของผู้อื่นด้วยปัญญา แต่ย่อมดับทุกข์ของผู้อื่นได้ด้วย ความกรุณา ด้วยปัญญาพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งหน้าสู่นิพพานด้วยความกรุณา พระองค์เป็นผู้ที่บรรลุธรรมสูงสุด แล้วจะต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุตามด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้บรรลุธรรมสูงสุด ผู้ได้บำเพ็ญบารมี เต็มบริบูรณ์แล้ว คือ องค์พระพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศพระศาสนา และบารมีทั้งหลายเป็นธรรม ที่พระโพธิสัตว์กำลังยังให้เต็มอยู่ในเวลาเริ่มต้น ความแตกต่างระหว่างบารมี อุปบารมี และ ปรมัตถบารมีนั้นแตกต่างกันที่ความสามารถในการปฏิบัติ และความยากง่ายในบารมีนั้น

^{๔๔} คุรยละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/บทนำ/๙., ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๑/๑๘.

^{๔๕} คุรยละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/บทนำ/๙ - ๑๐.

๓.๕ ความสำคัญของบารมี

บารมี คือ ความดีที่ต้องบำเพ็ญเพื่อเป้าหมายพิเศษทั้ง ๑๐ ประการ มีลักษณะร่วมกัน คือ การช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้อื่น มีรส คือการกระทำความช่วยเหลือ (อุปการะ) ผู้อื่น หรือรส คือ ความไม่หวั่นไหว สภาพที่ปรากฏ คือ การมุ่งช่วยเหลือผู้อื่น หรือ สภาพที่ปรากฏ คือความเป็นพระพุทธรเจ้า และมีพื้นฐานคือ มหากรุณา หรือมีพื้นฐาน คือความกรุณาและอุบายโกลล ในการบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการ

บารมี แต่ละอย่างจะมีความต่อเนื่องกัน คืออาศัยกันขึ้นไปเป็นลำดับ ความกรุณาและอุบายโกลล (ปัญญา) จะต้องประสานกันในการบำเพ็ญบารมี กล่าวคือ กรุณาทำให้ พระโพธิสัตว์มุ่งปฏิบัติบารมีเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น ทำให้มีความสำเร็จในพุทธการกรรม ส่วนปัญญาทำให้เข้าใจว่า บารมีต่าง ๆ เป็นภาวะที่นำไปสู่โพธิ คือ ความรู้แจ้ง ทำให้เกิดความสำเร็จแห่งพุทธภาวะ

ที่กล่าวมาแล้วเป็นหลักปฏิบัติสำคัญที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องบำเพ็ญให้ครบถ้วนทั้ง ๓ ระดับ จึงจะบรรลุถึงจุดหมายสูงสุด คือ การตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า หรือ บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์บุคคลทุกคน บารมีมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นเหตุให้มีพระพุทธรศาสนา ทำให้มีการศึกษาตามหลักไตรสิกขา มีการประพฤติธรรมตามแนวทางพระพุทธรศาสนา ทำให้ผู้ศึกษา และปฏิบัติธรรมเกิดสติปัญญา ได้รับความสุขทั้งในชาติปัจจุบัน และอนาคตหากยังไม่บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะกิเลส ก็ไม่ต้องไปเกิดในทุคติ คือ จักบังเกิดเฉพาะในภพภูมิที่ดีเท่านั้น ไม่ได้รับความลำบากในสังสารวัฏ ย่อมได้ความสุขในภพเบื้องหน้ามีการบังเกิดในหมู่เทวดาเป็นต้น เป็นความสุขที่ประณีตกว่าความสุขในมนุษย์โลก ดังมีท้าวสักกะ^{๔๖} เป็นต้นที่บำเพ็ญและได้รับ กล่าวโดยสังเขป คือผู้บำเพ็ญบารมี ได้แก่ ผู้ทำความดีเป็นไปตามกฎแห่งกรรม ดังที่พระพุทธรองค์ตรัสว่า สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม^{๔๗} หมายความว่า เมื่อสร้างเหตุดีแล้วผลที่ตามมาคือ สิ่งดีงาม สมพระพุทธรดำรัสว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจดี พุทธิ ทำดี เพราะผลของความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไปเหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น”^{๔๘}

๓.๖ สรุปท้ายบท

ความหมายของคำว่า “บารมี” ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธรศาสนาเถรวาท และพระสูตรต่าง ๆ ให้ความหมายว่า ความเป็นเลิศของปัจเจกบุคคล ต่อมามีการใช้มากขึ้นในพุทธรศาสนา

^{๔๖} ุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๗-๒๕๙/๓๗๕-๓๗๙.

^{๔๗} ุรายละเอียดใน ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๖๐-๖๖๑/๖๕๔.

^{๔๘} ุรายละเอียดใน ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

มีความหมายเปลี่ยนเป็นความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้เจาะจงว่า “บารมี” หมายถึงความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม เป็นการดับสิ้นแห่งอาสวะกิเลส

“บารมี” ในพุทธศาสนา คือ ความดีที่ต้องบำเพ็ญเพื่อเป้าหมาย เป็นหลักปฏิบัติสำคัญที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องบำเพ็ญให้ครบถ้วนทั้ง ๓ ระดับ คือ ระดับต้น เรียกว่าบารมีระดับกลาง เรียกว่าอุปบารมี และระดับสูงสุด เรียกว่าปรมัตถบารมี ที่ประกอบใน ทาน ศีล เนกขัมม ปัญญา วิริยะ ชันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เพื่อทำให้เป็นเลิศ ในคุณธรรมทั้ง ๑๐ อย่าง นับเป็น ๓ ชั้นรวมได้ ๓๐ ชั้น เพื่อนำสู่ผลสุดท้าย จึงจะบรรลุถึงจุดหมายสูงสุด คือ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า หรือ บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ทุกคน ทุกระดับได้ และต้องมีเหตุปัจจัยในเรื่องของกาลเวลาเข้ามาเกี่ยวข้องที่บุคคลนั้น ๆ ได้บำเพ็ญบารมีเป็นปฏิปทาอันยิ่งยวด ให้บริบูรณ์ มีความแตกต่างกัน เช่น

พระพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อุตรตรัสมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง ทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๔ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์, พระปัจเจกพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อุตรตรัสมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง แต่ไม่ทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้รู้ตามได้ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์, พระอัครสาวก คือ พระสาวกผู้เลิศกว่าพระสาวกทั้งปวง ต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์ เป็นต้น

การบำเพ็ญบารมี เป็นแนวทางที่ผู้ปรารถนาจะพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏ เพราะในพระพุทธศาสนามีการศึกษาตามหลักไตรสิกขา มีการประพฤติธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนา ทำให้ผู้ศึกษา และปฏิบัติธรรมเกิดสติปัญญาได้รับความสุขทั้งในชาติปัจจุบัน ดังพระบรมศาสดาทรงย้ำถึงบารมีใน ทิកฐธรรม คือทรงย้ำธรรมปฏิบัติในปัจจุบัน ซึ่งอธิบายว่า ความเป็นเลิศที่สุดในทางพระพุทธศาสนา หรือ การบรรลุจุดหมายสูงสุด โดยการที่สาวกทั้งหลายเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัญญา เป็นต้น หากแม้ไม่อาจบรรลุธรรมได้ในชาติปัจจุบันนี้ก็ตาม แต่ก็ยังเหตุปัจจัยเป็นอุปนิสัยที่จะทำให้บุคคลนั้น ๆ ได้สั่งสมคุณงามความดีไว้ เพราะผู้ที่มีความตั้งมั่นต่อพระรัตนตรัย แล้วปฏิบัติตามหลักพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ดีแล้ว ย่อมนำไปสู่ความเจริญแต่ฝ่ายเดียว ดังผู้วิจัยจักได้ศึกษากรณีการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระอสีติรูปหนึ่งในบทที่ ๔ ตามลำดับ

บทที่ ๔

การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลุทธิธรรมของพระนันทเถระ

พระนันทเถระ มีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหลายพระคัมภีร์ด้วยกัน คือ คัมภีร์เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ๑ คัมภีร์อุทานวิณณา ๑ คัมภีร์มโนรทปุรณี ๑ คัมภีร์อุปทานวิณณา ๑ คัมภีร์เถรคาถาวิณณา ๑ คัมภีร์ธรรมบท ๑ ในพระคัมภีร์เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย มีปราศรัยความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงยกย่องพระนันทเถระ ด้วยวาระพระบาลีไว้ว่า เอตทคคํ ภิกขเว มมสาวกานํ ภิกขุณฺํ อินฺทริเยสุ คุตตทวารานํ ยทิตํ นนฺโทติ^๑ ในพระบาลีนั้นมีคำแปลว่า ภิกษุทั้งหลาย พระนันทะ เป็นเอตทคคะ คือ ผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้คุ้มครองทวารอินทริย์ทั้งหลาย^๒ ผู้วิจัยจึงสนใจประวัติการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลุทธิธรรมของ พระนันทเถระ ได้กำหนดหัวข้อในการศึกษาไว้ดังนี้

๔.๑ ประวัติและชาติภูมิของพระนันทเถระ

๔.๒ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมในอดีตชาติ

๔.๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุลุทธิธรรมของพระนันทเถระ

๔.๔ การบรรลุลุทธิธรรมของพระนันทเถระตามแนวสติปัฏฐาน ๔

๔.๕ วิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีกับการบรรลุลุทธิธรรมของพระนันทเถระ

๔.๖ วิเคราะห์บทบาทของพระนันทเถระในพุทธศาสนา

๔.๗ สรุปท้ายบท

๔.๑ ประวัติและชาติภูมิของพระนันทเถระ

๔.๑.๑ ชาติภูมิ

ชีวประวัติของท่านปรากฏอยู่ใน คัมภีร์อังคุตตรนิกาย เอกนิบาตว่า ชาติสุดท้ายของพระนันทเถระ ครั้นถึงสมัยพระสมณโคดมพุทธเจ้า พระเถระนี้ บังเกิดขึ้นในตระกูลกษัตริย์ศากยะราชวงศ์ เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนมหาราชกับพระนางมหาปชาบดีโคตรมี ผู้ทรงครองกรุงกบิลพัสดุ์ นับตามลำดับพระญาติกับพระพุทธเจ้า ท่านเป็นพระอนุชา ผู้ร่วมพระบิดาเดียวกัน แต่ทว่าต่างพระมารดา

ความเป็นมาแห่งชื่อของท่านนั้น เมื่อท่านยังอยู่ในพระครรภ์ของ พระมารดากระทำ ให้บรรดาพระประยูรญาติ ล้วนมีความรำเริงบันเทิงใจใคร่จะได้เห็น และหลังจากท่านได้ประสูติ ในวันที่จะขนานนามพระราชกุมารนั้น ก็มีสุภณิมิตมาทำให้หมู่พระญาติเกิดความรู้สึกยินดี

^๑ อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๓๐/๒๕.

^๒ อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๐/๒๕.

ปรีดาปราโมทย์อีกครั้งหนึ่ง จึงถือเอาศุภนิมิตนั้นพร้อมใจกันถวายพระนามว่า “นันทราชกุมาร” หมายถึง พระราชกุมาร ผู้กระทำให้หมู่พระประยูรญาติเกิดความร่าเริงยินดี^๓

๔.๑.๒ การบรรพชาอุปสมบท

มูลเหตุที่นันทราชกุมาร ออกบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนานั้น ในอรรถกถา คัมภีร์ชุตทกนิกายชาดก มีเรื่องกล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้รับนิมนต์พร้อมหมู่ภิกษุเข้าวังรับ บิณฑบาต ในงานอภิเษกสมรสนันทราชกุมาร กับ นางชนบทกัลยาณี เมื่อเสวยภัตตาคารเสร็จ พระพุทธเจ้าทรงให้ นันทกุมารถือบาตร ตรัสมงคลเสด็จจากพระที่นั่งหลีกไป แต่ไม่ทรงรับ บาตรจาก นันทราชกุมาร ฝ่ายนันทราชกุมารไม่อาจกราบทูลว่า “ของพระองค์จงทรงรับบาตร ของพระองค์เถิด เพราะมีความเคารพพระพุทธเจ้า จึงถือบาตรเสด็จตามพระพุทธเจ้า

ครั้นพระพุทธเจ้าเสด็จถึงพระวิหารแล้ว จึงตรัสถาม นันทราชกุมารว่า “นันทะ เธอจะบวชหรือ” นันทราชกุมารแม้ไม่มีใจจะบวช แต่ไม่อาจจะกราบทูลคัดค้านได้ เพราะมีความ เคารพมาก จึงกราบทูลรับด้วยความไม่เต็มใจว่า “ข้าพระองค์จะบวช พระเจ้าข้า” พระพุทธเจ้า รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้ากระนั้น เธอทั้งหลายจงให้นันทะบวชเถิด”^๔ แล้วประทานอนุญาตให้ เจ้าชายทรงเพศบรรพชิต

๔.๑.๓ ชีวิตหลังการการบรรพชาอุปสมบท

พระนันทเถระ ครั้นเมื่อต้องจำพระทัยบวชแล้ว ก็ได้เอาพระทัยใส่ในข้อวัตรปฏิบัติ มากนัก มีพระทัยมุ่งไปทางกามราคะ ด้วยพระดำรัสของพระพุทธเจ้า ทรงตำหนิในข้อวัตรปฏิบัติ จึงทำให้พระนันทเถระ ได้เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร แต่พระนันทเถระก็ยังคงระลึกถึงคำพูดของนางชนบทกัลยาณี ประหนึ่งว่านางชนบทกัลยาณีนั้น มายืนอยู่ใกล้ ๆ เสมอ จึงเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้า ทรงเรียกพระนันทเถระมาตรัสถาม ว่า “นันทะ เพราะเหตุอะไร เธอจึงไม่ยินดีจะประพฤติพรหมจรรย์ ไม่สามารถจะทรงพรหมจรรย์ไว้ได้ จักบอกคิน ลิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์” ท่านพระนันทะทูลตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขณะที่ข้าพระองค์ กำลังออกจากพระตำหนัก นางชนบทกัลยาณีสาภิยานี มีเกสาที่เกล้าไว้เพียงครึ่งเดียวเหลือยมมา กล่าวกับข้าพระองค์ว่า “ข้าแต่ทูลกระหม่อม ขอพระองค์รีบเสด็จกลับมา” เมื่อนึกถึงคำของนาง ก็ไม่ยินดีจะประพฤติพรหมจรรย์ จึงจักบอกคินลิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์”^๕

๔.๑.๔ ทรงอุปายวิธีแก่พระนันทเถระ

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบความว่า พระนันทเถระ กำลังมัวเมาถึงนัก ไม่อาจระงับ ความหุนหุนรายในใจของตน มีใจฟุ้งซ่าน กลับลือก ถูกกามราคะเบียดเบียน ทรงใช้อุปายวิธีพา ไปเที่ยวสวรรค์ชั้นดาวดึงค์ เพื่อชมนางอัปสร ๕๐๐ นาง จนสามารถทำให้ พระนันทเถระ ชื่นชม

^๓ คุุรยลละเอียดใน อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๔๗๙.

^๔ คุุรยลละเอียดใน ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๑๔๗ - ๑๔๘., ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๕๖ - ๑๕๗.

^๕ คุุรยลละเอียดใน ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๑.

พอใจ แล้วทรงรับรองว่า หากพระนันทเถระตั้งใจปฏิบัติธรรม จะทรงรับรองเพื่อให้นางอัปสร ๕๐๐ นางแก่ท่านเป็นรางวัล จึงเป็นเหตุให้พระนันทเถระตั้งใจปฏิบัติธรรม เมื่อภิกษุผู้ที่เป็นสหายได้ฟังข่าวว่า ท่านพระนันทะ ประพฤติพรหมจรรย์เพราะนางอัปสร ทราบว่าพระพุทธานุญาตก็ทรงรับรองพระนันทะ เพื่อให้ได้นางอัปสร ผู้มีสีเท่าเหมือนสีเท้านกพิราบ ๕๐๐ นาง” ตั้งแต่นั้นมา ภิกษุผู้ที่เป็นสหายของท่านพระนันทะ ก็เรียกท่านพระนันทะด้วยวาจา ว่าลูกจ้างบ้าง ผู้ถูกไล่มาบ้าง

๔.๑.๕ การบรรลุลุทธิธรรม

เมื่อท่านพระนันทะ อีตอัถ ระอา รังเกียจว่าท้าวลูกจ้าง ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อต้องการสตรี และว่าท้าว ลูกถูกไล่มา ของภิกษุผู้เป็นสหายเหล่านั้น จึงปลีกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาทมีความเพียร ในการเจริญสติคุ้มครองทวารอินทรีย์ทั้งหลาย อุทิศกาย และใจอยู่ไม่นาน จึงได้สำเร็จประโยชน์ อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่กุลบุตรผู้ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิต โดยชอบ ต้องด้วยปัญญา อันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ได้รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีกต่อไป จึงนับได้ว่า ท่านพระนันทะ ได้บรรลุลุทธิธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย

๔.๑.๖ เอตทัคคะ

พระนันทเถระ หนึ่งในพระอสีติมหาสาวก ๘๐ องค์สำคัญในสมัยยุคพุทธกาล ท่านที่มีความสามารถ คือ หากจะมีการมองไปยังทิศต่าง ๆ พระนันทเถระ จะสำรวจมิจิตด้วยสติสัมปชัญญะ ท่านได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นเลิศแห่งภิกษุทั้งหลาย ผู้คุ้มครองทวารอินทรีย์ทั้งหลาย^๖

๔.๑.๗ ปรีณิพพาน

การปรีณิพพานของพระนันทเถระจากหลักฐานที่ได้ศึกษาในคัมภีร์ไม่มีปรากฏ ว่าท่านดับขันธปรีณิพพาน ที่ไหน เมื่อไร หลังจากสำเร็จเป็นพระอรหันต์ก็ได้ช่วย พระพุทธเจ้าประกาศพระศาสนา ครั้นได้ดำรงอายุสังขารพอสมควรแก่อัตภาพแล้ว ก็ดับขันธปรีณิพพานในที่สด

๔.๒ การบำเพ็ญบารมีในอดีตชาติ

ประวัติของพระนันทเถระ ในการบำเพ็ญบารมี ถ้านับย้อนไปในอดีต ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ ของพุทธศาสนาเถรวาท โดยเฉพาะพระไตรปิฎก ที่มีหัวข้อไว้เบื้องต้น อันมีเนื้อหาประวัติ ก่อนที่จะมาเป็นอสีติสาวกรูปหนึ่ง ของพระสมณโคดมพุทธเจ้าได้ ต้องพบกับอุปสรรคนานัปการ มาหลายภพหลายชาติ ทั้งนี้เพื่อเป้าหมายอันทรงคุณค่าตามที่ท่านได้ปรารถนาไว้ในอดีต ซึ่งจะได้ขยายความเป็นลำดับไป ดังนี้

๔.๒.๑ การสั่งสมบารมีสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ

^๖ ดูรายละเอียดใน อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๐/๒๙.

ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน มีข้อความปรากฏว่า เรื่องบุพพวาสนาบารมีของ พระนันทเถระ ท่านได้ถือปฏิสนธิในครอบครัวหนึ่งในเมืองหงสวดี เจริญวัยแล้ววันหนึ่งท่านไปพระวิหารเพื่อฟังธรรมมีจิตเลื่อมใส และได้เห็นพระศาสดาทรงยกอภิกษุรูปหนึ่ง เป็นเลิศกว่าภิกษุผู้คุ้มครองทวารรักษาอินทรีทั้งหลาย ท่านได้ปรารถนาตำแหน่งนั้น จึงกราบทูลนิมนต์พระพุทธรเจ้า และภิกษุสงฆ์รับมหาทานตลอด ๗ วัน ในวันที่ ๗ ท่านได้ถวายผ้าเปลือกไม้ แต่พระปทุมุตตรพุทธรเจ้า แล้วทูลความปรารถนาตำแหน่งอันเลิศนั้น พระพุทธรเจ้าทรงตรวจดูด้วยอนาคตังสญาณแล้ว ทรงทราบว่าจะสำเร็จ จึงทรงพยากรณ์ว่า ด้วยการถวายผ้านี้ เธอจักเป็นผู้มีผิวพรรณดั่งทอง จักได้เสวยสมบัติทั้งสองเมื่อกุศลมูลตักเตือนแล้ว จักไปเกิดเป็น พระอนุชาของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าโคตม ต่อมาท่านถูกราคะย้อมแล้ว มีปกติสุข ประกอบความกำหนดในกามคุณ จากนั้นจักบวช กำหนดรู้ আসวะทั้งปวง เป็นผู้ไม่มีอาสวะ แล้วนิพพาน^๗

สรุปได้ว่า ในสมัยพระปทุมุตตรพุทธรเจ้านี้ พระนันทเถระได้บำเพ็ญทานบารมีและอธิษฐานบารมี ไว้อย่างยิ่งยวด จึงได้รับพยากรณ์จากพระพุทธรองค์ว่า จะได้เป็นพระมหาสาวกอีกรูปหนึ่งที่ทรงความเป็นเอตทัคคะ ในด้านผู้คุ้มครองทวารรักษาอินทรีทั้งหลาย ในสมัยพระโคตมพุทธรเจ้า ในอีก ๑ แสนกัปข้างหน้านับจากนี้ไป

๔.๒.๒ การสั่งสมบารมีสมัยพระพุทธรเจ้าอัทธทัสสี

ดังมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรคาถา ปรากฏข้อความต่อไปอีกว่า ในสมัยพุทธกาลของพระอัทธทัสสีพุทธรเจ้า พระนันทเถระนั้น ท่านเคยกระทำบาปกรรมไว้แต่ชาติไหน ครั้งใด ก็ไม่อาจรู้เพราะเรื่องไม่ได้บอกไว้ โดยท่านได้กลับมาเกิดเป็นเต่า ตัวใหญ่อยู่ที่แม่น้ำวินดา “วันหนึ่งเห็นพระพุทธรเจ้าประทับยืนอยู่ที่ริมฝั่ง เพื่อจะข้ามฝั่งน้ำ มีความประสงค์จะยังพระพุทธรเจ้าให้ข้ามด้วยตนเอง จึงหมอบลงแทบบาทมูลของพระพุทธรเจ้า แล้วพระพุทธรเจ้าเสด็จประทับขึ้นสู่หลัง มันรำเรงยินดี แล้วว่ายข้ามกระแสน้ำไปโดยเร็ว ยังพระพุทธรเจ้าไปถึงฝั่ง พระพุทธรเจ้า ตรัสอนุโมทนา บอกกุศลที่จะเกิดแก่มันแล้วเสด็จหลีกไป”^๘

สรุปได้ว่า ในสมัยพระอัทธทัสสีพุทธรเจ้า พระนันทเถระได้บำเพ็ญทานบารมีไว้อย่างยิ่งยวดซึ่งถือว่าเป็นการปฏิบัติที่น่าเลื่อมใส และนับว่าเป็นการบำเพ็ญบารมีที่ปรากฏเด่นชัดอีกสมัยหนึ่ง แม้เป็นสัตว์ดิรัจฉานก็ทำทานได้ และมีปัญญารู้ว่าพระพุทธรเจ้ามีความประสงค์

๔.๒.๓ การสั่งสมบารมีเกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์

ชาติที่ ๑. ดังมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย ปรากฏข้อความต่อไปอีกว่า พระนันทเถระนี้ ท่านได้เกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ คือ เกิดเป็นพระมหาอุปราชา พระพุทธรเจ้าซึ่งเสวยพระชาติเป็น พระเจ้ากुरुราชโพธิสัตว์

^๗ ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๑ - ๓๔/๑๐๖ - ๑๐๗.

^๘ ดูรายละเอียดใน ขุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๒/๘๓.

ในอรรถกถาชาดก มีเนื้อความกล่าวถึงประวัติของพระมหาอุปราชา เป็นชาติหนึ่งของพระนันทเถระนี้ พระมหาอุปราชา เมื่อจะเสด็จไปยังที่บำรุงของพระราชาในเวลาเย็น เสด็จไปด้วยรถถึงพระลานหลวงแล้ว ถ้าทรงพระประสงค์จะเสวย ในสำนักของพระราชาแล้วทรงบรรทมค้างอยู่ในที่นั้น ก็จะทรงตั้งเชือก และผูกไว้ระหว่างแอกรถ ด้วยสัญญาเครื่องหมายนั้น มหาชนบริวาร จะกลับไปต่อเข้าตรูวันรุ่งขึ้น จะไปยืนคอยดูพระมหาอุปราชนั้นเสด็จออก เมื่อพระมหาอุปราชนั้น พอเสด็จเข้าไปเท่านั้น ฝนก็ตก พระราชาตรัสว่า ฝนกำลังตก จึงไม่ให้พระมหาอุปราชนั้นเสด็จออกมา พระมหาอุปราช จึงทรงเสวยแล้วบรรทมอยู่ในพระราชานิเวศน์นั้น ชนบริวารคิดว่า ประเดี๋ยวจักเสด็จออก จึงได้ยื่นเปียกฝนอยู่ตลอดคืนยังรุ่ง ในวันที่สอง พระมหาอุปราชจึงเสด็จออกมา ทรงเห็นชนบริวารยื่นเปียกฝนอยู่ ทรงเกิดความรังเกียจ ว่าเราเมื่อรักษาภรรยาอยู่ยังทำชนมีประมาณเท่านี้ให้ลำบาก ศิลของเราเห็นจะพังแตกทำลายด้วยเหตุนี้ พระมหาอุปราชจึงตรัสแก่ทูตเหล่านั้นว่า เรารักษาภรรยาอยู่ก็จริง แต่บัดนี้ เรามีความรังเกียจอยู่ เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่อาจให้แก่ท่านทั้งหลาย แล้วตรัสบอกเรื่องราวนี้ให้ทราบ ลำดับนั้น ทูตทั้งหลายจึงทูลพระมหาอุปราชาว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์มิได้มีความคิดว่า ชนเหล่านี้จึงลำบากกรรมที่ทำโดยหาเจตนามิได้ ไม่จัดว่าเป็นกรรม เมื่อพระองค์ทรงกระทำ ความรังเกียจ แม้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ ความล่วงละเมิดจักมีได้อย่างไร แล้วรับเอาศิลในสำนักของพระมหาอุปราช จดจารึกลงในแผ่นสุพรรณบัฏ.^๙

สรุปได้ว่า เกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ พระนันทเถระได้บำเพ็ญศิลปกรรมไว้อย่างยิ่งยวด คือ การประพาศของพระมหาอุปราชในภรรยา คือ ศิลห่า ชื่อว่า ภรรยาอันประจบไว้ ในการสมานานศิลอย่างนี้ แม้พระมหาอุปราช ทรงกระทำให้ชนต้องลำบาก ก็มีความรังเกียจแสดงถึงความมีหิริ โอตตัมปะ คือ เกิดความละอาย เกรงกลัวต่อผลของกรรม ที่ตนทำไว้ แต่มิได้เจตนาจึงถือว่า ทรงบำเพ็ญศิลปกรรม ให้บริสุทธิ์เหมือนพระโพธิสัตว์ ทุกประการ

ชาติที่ ๒. ดังมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกายชาดก ปรากฏข้อความต่อไปอีกว่า พระนันทเถระนี้ท่านได้เกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ คือ เกิดเป็นช่าง ที่มีความอดทน และเชื่อฟังต่อคำสอน ของพระพุทธเจ้าซึ่งเสวยพระชาติเป็นนายหัตถาจารย์โพธิสัตว์ ครั้นพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระโพธิสัตว์อุบัติในตระกูลคนฝึกช่าง ครั้นเจริญวัยสำเร็จศิลปะฝึกช่าง แล้วรับราชการกับพระราชา ผู้เป็นศัตรูของพระเจ้าพาราณสีพระองค์หนึ่ง พระโพธิสัตว์ฝึกหัดช่างมงคล ของพระราชาแล้วเป็นอย่างดี พระราชานั้นทรงดำริว่า จักยึดราชสมบัติในกรุงพาราณสี จึงชวนพระโพธิสัตว์เสด็จขึ้นช่างมงคล เสด็จไปล้อมกรุงพาราณสี ด้วยกองทัพใหญ่ แล้วทรงส่งสาส์นถึงพระราชาพรหมทัตว่า จะยกราชสมบัติถวาย หรือจะรบ พระราชาพรหมทัตตอบว่า เราจักรบ แล้วรับสั่งให้พลนิกายประจำที่ประตูกำแพง และเตรียมรบ พระราชาผู้มีศัตรู เอาเกราะหนังสวมช่างมงคล แม้พระองค์เองก็สวมหนังเสด็จขึ้นคอช้าง ทรงพระแสงขอม ทรงใส่ช้างมุงสู่พระนครด้วยทรงหมายพระทัยว่า จักทำลายล้างพระนครปราบปัจจามิตรให้ถึงสิ้นชีวิต และยึดราชสมบัติให้จงได้ ช่างมงคลเห็นทหารชดทรายอันร้อน

^๙ ดูรายละเอียดใน ขุ.ชา.ติก.อ. (ไทย) ๓/๔/-/๒๐๓ - ๒๐๕.

เป็นต้น ปล่อยหินยนต์และเครื่องประหารหลาย ๆ อย่าง ก็หวาดกลัวต่อความตายไม่อาจเข้าใกล้ ได้จึงหลีกไป ครั้งนั้นนายหัตถาจารย์เข้าไปหาช่างมวงคลพูดปลอบว่า เจ้าก็กล้าหาญเข้าสงคราม ชื่อว่าการล่าถอยอย่างนี้ไม่สมควร เมื่อจะสอนช่างจึงได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า

ดูก่อนกฤษณ

ท่านปรากฏว่าเป็นผู้เคยเข้าสงคราม

มีความแกล้วกล้า มีกำลังมาก

เข้ามาใกล้เขื่อนประตูแล้ว เหตุไรจึงถอยกลับเสียเล่า

ดูก่อนกฤษณ

ท่านจงหักลิ้มกลอนถอน เสาระเนียด และทำลายเขื่อนทิ้งหลาย

แล้วเข้าประตูให้ได้โดยเร็วเถิด

ช่างมวงคลได้ฟังดังนั้น ก็หันกลับเพราะคำสอนของพระโพธิสัตว์เพียงคำเดียว เท่านั้น แล้วใช้วงฟันเสาระเนียดถอนขึ้นเหมือนดังถอนเห็ดฉะนั้น แล้วทำลายเสาค่าย ถอดกลอน ฟังประตูเมือง เข้าพระนครยี่ดราชมบัติถวายพระราชา^{๑๐}

สรุปได้ว่า พระนันทเถระเกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ ได้บำเพ็ญขันติบารมีไว้อย่าง ยิ่งยวด แม้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็มีความอดทน อาจหาญ เพื่อปราบปัจเจกมิตร แม้ด้วยชีวิต ถือ ว่าเป็นการปฏิบัติที่น่าเลื่อมใส คือ ปรมัตถบารมี ที่ปรากฏเด่นชัดอีกสมัยหนึ่ง

ชาติที่ ๓. ดังมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ปรากฏข้อความ ต่อไปอีกว่า พระนันทเถระนี้ท่านได้เกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ คือ เกิดเป็น “ลาผู้ตัวหนึ่ง” ที่ถูกมาตุคามล่อหลอก ด้วยการสั่งสอนแนะนำ ของพระพุทธเจ้าซึ่งเสวยพระชาติเป็นพ่อค้าชื่อกับปกะ โพธิสัตว์

ลำดับมีอยู่ว่า พ่อค้า ชื่อกับปกะ เป็นเจ้าของลาตัวผู้ เมื่อเขาเดินทางไปยังเมืองตักกสิลา พร้อมด้วยสินค้าที่บรรทุกหลังลา เพื่อนำไปขาย ครั้นเมื่อถึงแล้วจึงได้ปล่อยลาเที่ยว ไปบนหลังคุณพบนางลาตัวหนึ่งจึงเข้าไปหา นางลาเมื่อจะทำปฏิสนธากับลาผู้ตัวนั้น จึงได้กล่าวถึงการหวังไย ความเป็นอยู่ของชีวิตว่า ท่านมาจากไหน มาทำอะไร ลำบากไหมที่ท่านบรรทุกสินค้า และต้องเดินทางไกล (แสดงการเปรียบเทียบระหว่างสัตว์ดิรัจฉาน ซึ่งก็ไม่แตกต่างจากมนุษย์) จจริงอยู่ สำหรับ สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายย่อมไม่มีเป็นแน่แท้ แต่นางลา กล่าวคำเช่นนั้นเพื่อพาดพิงถึงกามสังโยชน์ ลาผู้นั้นก็เกิดกระสันขึ้นด้วยคำของนางลานั้นแล้ว เมื่อพ่อค้าขายสินค้าหมด จึงพาลาตัวผู้กลับ ที่อยู่ของตน แต่ลาตัวผู้ไม่ยอมกลับ ด้วยความเยื่อใยในนางลานั้น แม้พ่อค้าจะกล่าวด้วยคำอ่อนวอนลานั้นแล้ว แต่ก็ไม่สำเร็จ สุดท้ายพ่อค้าจึงได้ทราบว่ลาผู้ของเราเกิดความพอใจในนางลานั้น จึงได้ทำอุบายเพื่อล่อหลอก โดยกล่าวกับลาผู้ว่า “เราจักนำนางลาสาว มีเท้า ๔ มีหน้าดุจสังข์

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ชา.ทก.อ. (ไทย) ๓/๓/-/๑๘๐.

มีสรรพางค์กายงาม มาเป็นภรรยาเจ้า”^{๑๑} เมื่อลาผู้ไต่ยืนเช่นนี้ จึงได้รับกลับที่อยู่ของตนทันที โดยกาลล่วงไปสองสามวัน ลานนั้นจึงทวงสัญญา แต่พ่อค้าให้อุบายว่า หากเรานำภรรยามาให้ เราก็จักให้อาหารแก่เจ้าเฉพาะตัวเดียว อาหารนั้นเพียงพอแก่เจ้า สองตัวผิวเมียหรือไม่กี่แล้วแต่ เจ้าพึงรู้ตัวเองเถอะ แม้ลูกทั้งหลาย อาศัยการสังวาสของเจ้าทั้งสองก็จักเกิดขึ้น อาหารนั้นจะเพียงพอแก่เจ้ากับลูกเป็นอันมากเหล่านั้นหรือไม่ก็ตามที่ เจ้าพึงรู้เองเถอะ.ลาเมื่อได้ฟังพ่อค้า กล่าวเช่นนั้น ได้เป็นผู้หมดหวังแล้ว เรื่องนี้จะเห็นได้ว่า พระนันทเถระ มิใช่มีแต่ในชาตินี้ เท่านั้นแม้ในอดีตชาติก็เคยถูกมาตุคามล่อหลอกแต่สุดท้ายด้วยความยินดี ยอมประพฤติ พรหมจรรย์เพื่อต้องการรางวัล นางลาในคราวนั้นได้เป็นนางชนบทกัลยาณี ลาผู้ไต่เป็นนันทะ ส่วนพ่อค้าได้เป็นพระพุทธรเจ้า

สรุปได้ว่า พระนันทเถระ เกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ ได้บำเพ็ญขันติบารมี และ อุเบกขาบารมี ไว้อย่างยิ่งยวดอีกครั้ง แม้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็มีความอดทน อดกลั้น และ วางเฉยต่อความปรารถนา ถือว่าเป็นการปฏิบัติที่น่าเลื่อมใส และนับว่าเป็นการบำเพ็ญขันติ และอุเบกขาบารมี ที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดอีกสมัยหนึ่ง

๔.๓ การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ

การสั่งสมบารมีของพระนันทเถระนี้ ได้บังเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยของ พระปฐมุตตรพุทธ เจ้าเพราะถ้าหากขาดการสั่งสม และอบรมบารมีมาคงไม่สามารถพบกับพระพุทธรองค์ได้ แต่อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่ท่านได้รับพุทธรูปจากพระปฐมุตตรพุทธเจ้า นับจากนั้นเป็น ต้นมาอีก ๑ แสนกัป ก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงความเป็นผู้คุ้มครองทวารอินทรีย์ ทั้งหลายโดยผลที่เกิดขึ้นจากการสั่งสมบารมีของท่านนั้น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑ ทานบารมี

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ แสดงทัศนะเป็นแบบอุดมคติ คือ เป็นการให้สิ่งที่ ตนมีทั้งหมดโดยไม่จำกัด เป็นการละความยึดถือในทรัพย์สมบัติทั้งหมด พร้อมจะออกบวช เปรียบการให้นี้กับการคว่ำหม้อ ใช้ศัพทว่า วมเต แปลว่า สำรอก แสดงว่า ปราศจากความ อาลัยใยดีในของนั้น^{๑๒}

สรุปได้ว่า ปฏิปทาเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้วในอดีตชาติ เริ่มต้น ตั้งแต่การถวายมหาทานในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้า และได้ตั้งความปรารถนาถึงความเป็น พุทธสาวกที่ทรงความเป็นเอตทัคคะในเรื่องผู้คุ้มครองทวารอินทรีย์ทั้งหลาย จนกระทั่งได้รับ การพยากรณ์จากพระพุทธรองค์นับจากนั้นเป็นต้นมาท่านก็ได้สั่งสมคุณความดีบำเพ็ญบารมีมา โดยตลอดจนได้บรรลุธรรมสมความปรารถนา

๒ ศีลบารมี

^{๑๑} คุรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๖๖.

^{๑๒} คุรายละเอียดใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๑๖-๑๒๐/๕๘๓.

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ปรากฏข้อความว่า ต้องรักษาศีลให้เคร่งครัด ตลอดเวลา และพร้อมที่จะสละชีวิต เพื่อรักษาศีลของตนให้บริสุทธิ์ เหมือนจามรียอมตาย เพื่อรักษาขนหาง แสดงอุดมคติทางการยึดถือคุณธรรมที่ประณีต พร้อมทั้งจะสละสิ่งที่หยาบ คือกายเพื่อรักษาส่วนละเอียด คือศีลไว้ ศีลในที่นี้ไม่ได้หมายถึงเบญจศีล ท่านระบุไว้ว่าเป็นศีล ในภุมิ ๔ ซึ่งในอรรถกถาแสดงข้อความว่า ได้แก่ จตุปารีสุทธิศีล^{๑๓}

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ เกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ ได้บำเพ็ญศีล บารมีไว้อย่างยิ่งยวด คือ การประพาศของพระมหาอุปราชในกรุงธรรม คือ ศีลห้า ชื่อว่า กุรุธรรม อันประกอบไว้ในกาลสมาทานศีลอย่างนี้ แม้พระมหาอุปราช ทรงกระทำให้ชนต้องลำบาก ก็มี ความรังเกียจ แสดงถึงความมีหิริ โอตตูปะ คือ เกิดความละอาย เกรงกลัวต่อกรรม ที่ตนทำไว้ แต่พระมหาอุปราช มิได้เจตนาจึงถือว่า บำเพ็ญศีลบารมี และในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า พระนันทเถระ ขณะที่ได้รับกระแสพระสัทธรรมพระโอวาทของพระพุทธเจ้า จบลงท่านน้อมนำ ปฏิบัติตามหลักธรรม เป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค คือ ต้องพิจารณาโดยแยกกายแล้วฉัน อาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพื่อให้กายนี้ ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป เพื่อบำบัดความหิวเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็น ว่า โดยอุบายนี้เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เรา และเป็นผู้คุ้มครองอินทรีย์ทั้งหลาย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อตากระทบรูป หูกระทบเสียง จมูกกระทบกลิ่น ลิ้นกระทบรส กายถูกต้อง โผฏฐัพพะ ใจถูกต้อง ัมมารมณ มีสติเพื่อคุ้มครองอินทรีย์ทั้งหลาย^{๑๔} แสดงให้เห็นถึงศีลบารมีที่ ได้สั่งสมและอบรมมาแล้วเป็นอย่างดี

๓ เนกขัมมบารมี

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาตก ปรากฏข้อความไว้ว่าเนกขัมมบารมี คือ การออกบวช ความปลีกตัวปลีกใจจากกาม เป็นการตัดอารมณ์ออกจากกามคุณ เพราะเห็นภัยในสังสารวัฏพบ อุปมาเปรียบการออกบวชกับการออกจากเรือนจำ บุคคลอยู่ในเรือนจำต้องอยู่ในที่คุมขัง กายไม่เป็นอิสระ^{๑๕} การออกบวชเป็นการละสภาพถูกคุมขังทางจิต ให้พ้นจากสังสารวัฏไปสู่หนทางแห่ง ความอิสระ ฉะนั้นผู้ที่ออกบวชจะออกด้วยความยินดี ปราศจากความอาลัยอาวรณ์ การออกบวช ดังกล่าวนี้นี้จึงเป็นการออกบวชด้วยความเข้าใจ ไม่ใช่สักแต่ว่าบวชเพราะธรรมเนียมประเพณี กำหนดไว้ หรือด้วยเหตุผลอื่น^{๑๖}

^{๑๓} ติฎายละเอียดใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๒๑ - ๑๒๔/๕๘๓ - ๕๘๔.

^{๑๔} ติฎายละเอียดใน อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๙/๒๑๔.

^{๑๕} ติฎายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๕๕.

^{๑๖} ติฎายละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๒๓๔.

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยเห็นได้อย่างเด่นชัด ในสมัยของพระของพระโคตมพุทธเจ้า ซึ่งก่อนที่จะได้บรรลุธรรม แม้ด้วยการออกบวชครั้งนี้ จะต้องจำพระทัยบวช แต่ก็ได้คัดค้านด้วยประการใด นับได้ว่า เป็นเนกขัมมบารมี

๔ ปัญญาบารมี

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดก ปรากฏข้อความไว้ว่า ปัญญาบารมี คือ ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทาน^{๑๗} และ พุทธวงศ์ มีข้อความปรากฏเป็นแนวเดียวกัน คือ การไปไต่ถามความรู้จากผู้อื่น ซึ่งในคัมภีร์ขุททกนิกายอรรถกถา พุทธวงศ์ มีข้อความปรากฏเพิ่มเติมโดยการอุปมาว่า การหาความรู้นี้เป็น การกระทำประดุจพระภิกษุบิณฑบาตไปสู่ทุก ๆ บ้านมิได้เว้นว่าจะเป็นตระกูลชั้นต่ำ ชั้นกลาง หรือชั้นสูง^{๑๘} ไม่เลือกฐานะ บุคคลบำเพ็ญปัญญาบารมีจะแสวงหาความรู้อย่างถูกต้อง คือ มุ่งเอาความรู้จริงมิได้เลือกฐานะอาจารย์ แม้อาจารย์มีฐานะต่ำ ผู้บำเพ็ญปัญญาบารมีควรไต่ถามได้

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยสามารถเห็นได้อย่างเด่นชัดในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า ซึ่งก่อนที่จะได้บรรลุธรรม ท่านได้รับอุบายวิธี และขณะที่รับกระแสพระสัทธรรมโอวาทของพระพุทธเจ้า จบลงท่านน้อมนำปฏิบัติตาม แสดงให้เห็นถึงปัญญาบารมีที่ได้สั่งสม และอบรมมาแล้วเป็นอย่างดี ด้วยการมีสติสัมปชัญญะเพื่อทำการป้องกันนิวรณ์ไม่ให้เกิดขึ้น กำหนดอารมณ์พิจารณาถึงสิ่งที่เข้ามากระทบทางทวาร หรือ ประตู่แห่งการกระทบอารมณ์สักแต่รู้ว่ารู้แจ้งทางอารมณ์เท่านั้น เมื่อรู้แจ้งแล้วก็ปล่อยวางอารมณ์เหล่านั้นเสียไม่ให้เกิดความยินดีในอารมณ์ที่กระทบ คือ “เวทนาปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏตั้งอยู่ และปรากฏดับไป สัญญาปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏตั้งอยู่ และปรากฏดับไป วิตกปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏตั้งอยู่ และปรากฏดับไป แสดงให้เห็นถึงปัญญาบารมี ที่ได้สั่งสมและอบรมมาแล้วเป็นอย่างดี จนสามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์

๕ วิริยะบารมี

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดก ปรากฏข้อความว่า วิริยะบารมี คือ ความเพียร ความกล้าไม่เกรงกลัวอุปสรรค พยายามบากบั่นอุตสาหะ ก้าวหน้าเรื่อยไป ไม่ทอดทิ้งธุระ หน้าที่ มีวิริยะตัดความขี้เกียจ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระมหาชนก โดยตั้งปณิธานไว้ว่า “เราจะมี ความเพียรพยายาม^{๑๙} แต่ในคัมภีร์ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ มีข้อความปรากฏเพิ่มเติมว่าควรรักษาไว้ให้มีอยู่ตลอดเวลา เปรียบเทียบได้กับ ราชสีห์ผู้มีความเพียรเสมอกันทั้งในเวลานั่ง ยืน เดิน และนอน^{๒๐}

^{๑๗} คุรยลละเอียตใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๕/๑๑.

^{๑๘} คุรยลละเอียตใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๒๓๕.

^{๑๙} คุรยลละเอียตใน ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๓/๒๐๒., เพิ่มเติมใน ขุ.ชา.ม.อ. (ไทย) ๔/๒/-/๗๕.

^{๒๐} คุรยลละเอียตใน ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๓๖-๑๓๙/๕๘๕.

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยสามารถเห็นได้อย่างเด่นชัดในสมัย ของพระโคตมพุทธเจ้า ขณะที่รับกระแสพระสัทธรรม พระโอวาทของพระพุทธเจ้า จบลงท่านน้อมนำปฏิบัติ ตามหลักธรรมประกอบความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่เป็นผู้ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมเครื่องกางกั้น^{๒๑} ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมเครื่องกางกั้นด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จสียาโดยตะแคงข้างขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ ทำอุทฺธานสัญญา (ความหมายใจว่าจะลุกขึ้น) ไว้ในใจในมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์ จากธรรมเครื่องกางกั้นด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี แสดงให้เห็นถึงวิริยะบารมีที่ได้สั่งสม และอบรมมาแล้ว เป็นอย่างดี จนกระทั่งได้บรรลุธรรม

๖ ขันติบารมี

ขันติบารมี คือ ความอดทน ความทนทานของจิตใจ ในคัมภีร์ขุททกนิกายอรรถกถา พุทธวงศ์ ปรากฏข้อความว่า คือการอดทนต่อคำสรรเสริญ และนิทา ไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ เหมือนแผ่นดินย่อมทนได้ทั้งของดี และของเลว^{๒๒}

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยสามารถเห็นได้อย่างเด่นชัด ในสมัยของเกิดร่วมชาติกับพระโพธิสัตว์ เป็นลาผู้ตัวหนึ่ง ได้บำเพ็ญขันติบารมี และอุเบกขาบารมี ไว้อย่างยิ่งยวดอีกครั้ง แม้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็มีความอดทน อดกลั้น และวางเฉยต่อความปรารภ และในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า ท่านอดทนต่อวาทะของเพื่อนภิกษุด้วยกัน ถือว่าเป็นการปฏิบัติที่น่าเลื่อมใส และไม่เพียงเท่านั้นที่นับว่าเป็นการบำเพ็ญขันติบารมีถึงยวดอีกครั้ง สมจริงดังพุทธพจน์ที่ปรากฏใน กัมมวิปากขสูตร ให้เห็นเด่นชัดไว้ว่า พระนันทเถระ อดกลั้นทุกขเวทนาที่เกิดจากผลกรรม จนสามารถบรรลุธรรมได้ดังนี้

สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ วัดพระเชตุวัน พระพุทธเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นภิกษุรูปนั้น ผู้กำลังนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง อดกลั้นทุกขเวทนาที่กล้าแข็ง เจ็บปวด เผ็ดร้อนที่เกิดจากผลกรรมเก่า มีสติ สัมปชัญญะ ไม่ร้อนรุ่มใจ อยู่ในที่ไม่ไกลพระพุทธเจ้า ลำดับนั้น พระพุทธเจ้าทรงทราบเหตุนี้แล้ว จึงทรงเปล่งพระอุทาน ในเวลานั้นว่า

“ ภิกษุผู้ละกรรมทั้งหมดได้^{๒๓} กำจัดกรรมที่เป็นดุจจล^{๒๔} ที่ตนเคยทำไว้ได้ ไม่มีความยึดถือว่าของเรา ดำรงมั่นคงที่^{๒๕} ก็ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะบอกให้คนช่วยเยียวยา ”

^{๒๑} คุรายละเอียตใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๗/๕๒๙.

^{๒๒} คุรายละเอียตใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๒๓๗.

^{๒๓} ละกรรมทั้งหมด หมายถึง ละกุศลกรรม และอกุศลกรรมทั้งหมด ดูใน ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๒๓๗.

^{๒๔} กรรมที่เป็นดุจจล หมายถึงทุกขเวทนียกรรม (กรรมที่พึงเสวยทุกข์) อันเจือด้วยราคะ เป็นต้น คุรายละเอียตใน ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๒๘๐.

^{๒๕} ดำรงมั่น หมายถึงข้ามโอฆะ ๔ ประการได้แล้ว ดำรงมั่นอยู่บนบก คือ นิพพาน คุรายละเอียตใน ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๕๔.

๗ สัจจบารมี

สัจจบารมี คือ ความจริง พุดจริง ทำจริง และจริงใจ สัจจะตัดความไม่จริงใจ หรือ อารมณ์ที่กลับลอก ในคัมภีร์ขุททกนิกายอรรถกถา อปทาน^{๒๖} และพุทธวงศ์ ปรากฏ ข้อความ ถึงการเน้นพูดไปตามความจริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากความจริง อุปมากับดาวประกายพริ้วที่โคจร ไปตามธรรมชาติ ทำให้เข้าใจได้ว่าการพูดตามความจริงนี้ หมายถึง การพูดถูกต้องตามสัจธรรม คือ ความจริงแห่งธรรมชาตินั่นเอง^{๒๗}

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยสามารถเห็นได้อย่าง เด่นชัด ในสมัยของพระปฐมุตตรพุทธเจ้า และพระโคตมพุทธเจ้า ท่านก็ยังรักษาสัจจะที่จะ บำเพ็ญสมณะธรรม คุณความดีต่าง ๆ เสมอมาไม่ขาดสาย แม้ด้วยอุบายวิธี เครื่องล่อรางวัล ก็มีได้ผิดคำมั่นสัญญา ต่อพุทธวาจา จนกระทั่งได้บรรลุธรรม

๘ อธิษฐานบารมี

ในคัมภีร์ขุททกนิกายอรรถกถา ชาตก ปรากฏข้อความไว้ว่า อธิษฐานบารมี คือ ความ ตั้งใจมั่น การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้น แน่วแน่ พึงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอธิษฐานนั้น เหมือนอย่างว่า “ธรรมดาภูเขามือลมหั่วทุกทิศพัด กระทบอยู่ย่อมไม่สะเทือน ไม่หวั่นไหว ยังคงตั้งอยู่ในที่เดิมของตน ฉันทไค”^{๒๘} ในคัมภีร์อรรถกถา ขุททกนิกายอรรถกถา อปทาน ปรากฏข้อความว่า คือ การทำจิตใจให้มั่นคง^{๒๙}

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยสามารถเห็นได้อย่าง เด่นชัดในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ถวายมหาทานกับพระพุทธรองค์ และพุทธสาวก พร้อมด้วยจิตที่เลื่อมใสศรัทธาในพุทธสาวกรูปหนึ่งที่ทรงความเป็นเอตทัคคะ ในด้านผู้คุ้มครอง ทวารอินทรีฯ จึงได้ตั้งจิตอธิษฐาน และปรารถนาในปฏิบัติเช่นนั้น ภายหลังจากที่ได้รับพุทธ พยากรณ์ว่า จะได้เป็นพุทธสาวกที่ทรงความเป็นเอตทัคคะด้านผู้คุ้มครองทวารอินทรีฯ ในสมัย พระโคตมพุทธเจ้าในอีก ๑ แสนกัปเบื้องหน้าแล้ว แม้ว่าจะเวียนว่ายตายเกิดนับพุทธันดร ท่านก็ยัง สั่งสม และอบรม คุณความดี และความปรารถนานั้นไว้ จนกระทั่งได้บรรลุธรรม สมความปรารถนา

๙ เมตตาบารมี

ในคัมภีร์ขุททกนิกายอรรถกถา พุทธวงศ์ ปรากฏข้อความเพิ่มเติมด้วยอุปมาว่า บำเพ็ญเหมือนน้ำย้อมเอิบอาบ ทำความเย็นเป็นอย่างเดียวกัน ทั้งบาปชน ทั้งกัลยาณชน แม้ฉันทไคถึงตัวท่าน มีจิตเป็นอย่างเดียวกันด้วยเมตตาจิต ในสรรพสัตว์ทั้งหลายโดยไม่เลือก ความเมตตา

^{๒๖} ดุรายละเอียดใน ขุ.อป.อ. (ไทย) ๘/๑/-/๕๕.

^{๒๗} ดุรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๒๓๙.

^{๒๘} ดุรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑/-/๓๙.

^{๒๙} ดุรายละเอียดใน ขุ.อป.อ. (ไทย) ๘/๑/-/๕๖.

ของผู้บำเพ็ญเมตตาบารมี คือ การแสดงความรักความปรารถนาดีต่อทุกคนไม่จำกัด โดยมีให้หวังประโยชน์จากการกระทำนั้น^{๓๐}

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยสามารถเห็นได้อย่างเด่นชัดในทุกกาลทุกสมัยตามหลักฐานที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ เช่น พระไตรปิฎก และอรรถกถา เป็นต้น ตามประวัติท่านไม่เคยทำร้าย หรือเบียดเบียนผู้อื่นให้ได้รับความเดือดร้อนเลย มีการสั่งสมและอบรมในคุณงามความดีมาโดยตลอด นับจากที่ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ท่านได้เสวยราชสมบัติเป็นเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๒ ชาติ ย่อมมีคุณธรรมประจำตน แม้ในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า ภายหลังจากที่ได้บรรลุธรรม เพราะท่านมีความรักในสัตว์อื่นเสมอตนตั้งก่อน และหลังการบรรลุธรรม

๑๐ อุเบกขาบารมี

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ชาดก ปรากฏข้อความว่า อุเบกขาบารมี คือ ความวางใจเป็นกลาง ความวางใจสงบราบเรียบสม่ำเสมอ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทาน ปรากฏข้อความว่าเป็นการวางใจเป็นกลางทั้งในสุข และทั้งในทุกข์. ในโลกธรรม^{๓๑}

สรุปได้ว่า ปฏิบัติเหล่านี้ พระนันทเถระ ได้บำเพ็ญมาแล้ว โดยสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนในสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า ขณะที่รับกระแสพระสัทธรรม พระโอวาทของพระพุทธรเจ้า จบลลงท่านน้อมนำปฏิบัติ ตามหลักธรรมจิตของท่านมีความราบเรียบ และวางเฉยเป็นอุเบกขา ด้วยการเจริญสติสัมปชัญญะ เพื่อทำการป้องกันนิวรณ์ไม่ให้เกิดขึ้น กำหนดอารมณ์พิจารณาถึงสิ่งที่เข้ามากระทบทางทวาร หรือ ประตุแห่งการกระทบอารมณ์ สักแต่ว่ารู้แจ้งทางอารมณ์เท่านั้น เมื่อรู้แจ้งแล้วก็ปล่อยวางอารมณ์เหล่านั้นเสีย ไม่ให้เกิดความยินดีร้ายในอารมณ์ที่กระทบ นั้นนับว่าเป็นการบำเพ็ญอุเบกขาบารมี ที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัด จนกระทั่งได้บรรลุธรรมสมความปรารถนา

สรุปได้ว่า การสั่งสมบารมีของพระนันทเถระ คือ การสั่งสมบุญกุศล เพราะคำว่าบารมี หมายความว่า ความดี ความรู้พิเศษ เครื่องเติมเต็ม สิ่งที่ควรระวังสิ่งที่ควร สั่งสม และสิ่งที่ควรอบรมให้เกิดความบริบูรณ์ในตน โดยบารมีดังกล่าวมีทั้งหมด ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา ซึ่งมีอยู่ ๓ ระดับ คือ ระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุด รวมกันเป็น ๓๐ ประการ แม้แต่พระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระมหาสาวก และพระอรหันตสาวกทั้งหลายก็ต้องบำเพ็ญให้บริบูรณ์จึงจะสามารถบรรลุธรรมได้ จากหลักฐานทางคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท มีปรากฏประวัติ และการบำเพ็ญบารมีของพระนันทเถระ ที่เด่นชัดที่สุดมีอยู่ ๔ กาล คือพระปทุมุตตรพุทธเจ้า พระอัทธัตถสีพุทธเจ้า และเกิดรวมพระโพธิสัตว์ จนมาถึงสมัยของพระโคตมพุทธเจ้าเท่านั้น แต่ก็พอที่จะศึกษา และทำความเข้าใจได้ ดังที่แสดงมา

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๙/๒/-/๒๔๒.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๗/๑๑-๑๒.

๔.๔ การบรรลุธรรมของพระนันทเถระตามแนวสติปัฏฐาน ๔

แนวทางการบรรลุธรรมตามแนวสติปัฏฐาน ๔ นี้ คือ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยมีสติเป็นที่ตั้ง คอยกำกับดูแล ๔ แห่ง คือ ร่างกายและพฤติกรรมทางกายแห่งหนึ่ง เวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์ต่าง ๆ แห่งหนึ่ง ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ แห่งหนึ่ง และความคิดไตร่ตรอง อีกแห่งหนึ่ง ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้งสิ้นแล้ว ก็จะช่วยให้เป็นผู้อยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใส และเป็นปฏิปทาเครื่องดำเนินไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริง

๔.๔.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

การเจริญวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ โดยการตั้งสติสัมปชัญญะพิจารณา กล่าวคือ วิปัสสนาภาวนาเป็นผลของการปฏิบัติ คือ การมีปัญญาเห็นแจ้งในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ไตรลักษณ์ ส่วนสติปัฏฐาน ๔ เป็นแนวทางในการปฏิบัติโดยอาศัยความเพียรวิริยะ สติ และมีสัมปชัญญะ พิจารณาไปในฐานทั้ง ๔ กาย เวทนา จิต และธรรม จนกระทั่งเกิดปัญญาประจักษ์ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นเรื่องเดียวกัน เมื่อรวมกันจึงเป็น วิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ เรื่องสติปัฏฐานกับวิปัสสนา “ขึ้นชื่อว่าวิปัสสนาแล้วย่อมไม่แคล้วจากมหาสติปัฏฐานไปได้เลย ไม่มองคิใดก็องค์หนึ่ง ขององค์ ๔ ในมหาสติปัฏฐานนี้รวมอยู่ด้วย”^{๓๒} ซึ่งก็มีความหมายว่า มหาสติปัฏฐานนี้ คือเส้นทางที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวกทั้งหลายดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์จริง ซึ่งได้แบ่งการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ไว้ ๔ หมวด คือ

หมวด ๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๑๔ บรรพะ ได้แก่ อานาปานบรรพะ อิริยาบถบรรพะ สัมปชัญญะบรรพะ ปฏิกุศลบรรพะ ชาติบรรพะ และอสุภะ ๙ บรรพะ^{๓๓}

หมวด ๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๙ บรรพะ ได้แก่ สุขเวทนาที่กำลังเกิดอยู่ ทุกขเวทนาที่กำลังเกิดอยู่ หรืออุเบกขาเวทนาที่กำลังเกิดอยู่

หมวด ๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๑๖ บรรพะ ได้แก่ จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิตไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีโมหะ ฯ

หมวด ๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มี ๕ บรรพะ ได้แก่ นิรวณฺเฑบรรพะ ชันธบรรพะ อายตนะบรรพะ โพชฌงค์บรรพะ อริยสัจจบรรพะ

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์ได้ทั้งสมถะ และ วิปัสสนา คือ ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอิริยาบถบรรพ สัมปชัญญะบรรพ และ ชาติบรรพ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาล้วน อานาปานบรรพ เป็นวิปัสสนาเจือด้วยสมถะ ส่วนปฏิกุศลบรรพ และอสุภะบรรพ ต้องเจริญสมถะเสียก่อนแล้ว จึงยกขึ้นสู่วิปัสสนาภายหลัง สำหรับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน, จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิปัสสนาล้วน ๆ ถึงอย่างไรก็ตาม สติปัฏฐาน ๔ เป็นสมถะ

^{๓๒} พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาคัมภีร์ฐานาจริยะ, ปฐมวิปัสสนาวงศ์ ในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔๔.

^{๓๓} ดุรายละเอียดใน ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/-/-๔๘.

หรือวิปัสสนา อยู่ที่การปฏิบัติถ้าเป็นไปเพื่อความสงบเป็นสมณะ แต่ถ้าเป็นไปเพื่อปัญญา คือ วิปัสสนา การปฏิบัติในองค์กรรมฐานนั้น ๆ เพียงองค์เดียวก็สามารถปฏิบัติได้จนถึงบรรลุธรรม บรรลุมรรคผล นิพพานได้

ในคัมภีร์อรรถกถา แสดงถึงบุคคล ผู้ทำอัสวักขยญาณให้แจ้ง หรือบรรลุนิพพาน แยกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ สมถยานิก และ วิปัสสนายานิก

สมถยานิก คือ ผู้เจริญสมาธิมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ตามความหมายอย่างกว้าง คือ ได้สมาธิระดับอุปจารสมาธิก่อน ความหมายอย่างแคบ คือ ได้ฌานตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงนิโรธสมาบัติ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตินิโรธ หรือนิโรธสมาบัติ สมณะนั้น ได้แก่ อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ พงอยู่แต่อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว โดยทำให้จิตสงบแน่นเป็นสมาธิ ชนิดแนบสนิทจึงทำให้เกิดภาวะจิตที่เรียกว่า ฌาน ซึ่งแบ่งเป็นระดับต่าง ๆ ระดับที่กำหนดเอารูปธรรมเป็นอารมณ์ เรียกว่า รูปฌาน หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ฌาน ๔ ระดับที่กำหนดอรูปธรรมเป็นอารมณ์เรียกว่าอรูปฌาน ๔ ทั้งรูปฌาน และอรูปฌานเรียกรวมกันว่า สมาบัติ ๘ ภาวะจิตในฌานนั้นเป็นภาวะที่สุขสงบ ผ่องใส ไม่มีความเศร้าหมอง ชุ่นมัว ปราศจากนิวรณ์ ทานอนุโลม เรียกว่า เป็นความหลุดพ้นจากกิเลสตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้น ๆ

วิปัสสนายานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาก่อนได้สมาธิภายหลัง พร้อมบรรลุอัสวักขยญาณ แต่อย่างน้อยจะต้องมีสมาธิ ระดับขณิกสมาธิ เพื่อใช้ในการพิจารณา เพื่อการเห็นแจ้ง เข้าใจตามความเป็นจริงของรูปและนาม รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลาย ความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาที่เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา ความรู้แจ้ง เป็นภาวะตรงข้ามกับอวิชชา ความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริง ภาวะจิตที่มีญาณ หรือวิชชานั้น เป็นภาวะที่สุข สงบ ผ่องใส และเป็นอิสระ เพราะพ้นจากอำนาจของกิเลส ว่าโดยเข้าใจง่าย คือ ผลของการเจริญสมณะ คือ ฌาน ผลของการเจริญวิปัสสนา คือ ญาณ ทั้ง ๒ อย่างนี้สนับสนุนกัน สมณะเป็นบาทฐานของวิปัสสนา นอกจากนี้ยังสามารถขึ้นไป จนถึงสัญญาเวทิตินิโรธแล้ว ภายหลังเจริญวิปัสสนาได้อัสวักขยญาณ ส่วนปัญญาวิมุตติ คือ ผู้ได้ฌานตั้งแต่ระดับรูปฌาน ๔ ลงมา จนถึงไม่เคยได้ฌานใด ๆ มาก่อนเลย หากไม่เคยได้ฌานมาก่อนเรียกว่า เป็นสุขขวิปัสสก

การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานนี้ เป็นอารมณ์ได้ทั้งสมณะ และ วิปัสสนา คือ ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานมี อิริยาบถบรรพ,สัมปชัญญะบรรพ และ ธาตุบรรพ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาล้วน อานาปานบรรพ เป็นวิปัสสนาเจือด้วยสมณะ ส่วนปฏิกุศลบรรพ และอสุกขบรรพ ต้องเจริญสมณะเสียก่อนแล้วจึงยกขึ้นสู่วิปัสสนาภายหลัง สำหรับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นวิปัสสนาล้วนๆ ถึงอย่างไรก็ตาม สติปัฏฐาน ๔ เป็นสมณะหรือวิปัสสนา อยู่ที่การปฏิบัติถ้าเป็นไปเพื่อความสงบเป็นสมณะ แต่ถ้าเป็นไปเพื่อปัญญา คือวิปัสสนาการปฏิบัติในองค์กรรมฐานนั้น ๆ เพียงองค์เดียวก็สามารถปฏิบัติได้จนถึงบรรลุธรรม บรรลุมรรคผล นิพพานได้

๔.๔.๒ การเจริญวิปัสสนาภาวนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

จากหลักฐานการศึกษาประวัติพระนันทเถระ ผู้วิจัยจึงขอใช้แนวทางกำหนดประเด็นในการบรรลุลหณะของพระนันทเถระ โดยการเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ในกายนุปัสสนา หมวดสัมปชัญญะบรรพ ดังต่อไปนี้

ความหมายของสติ

สติ ความระลึกได้เป็นธรรมที่มีอุปการะคู่กับความรู้อันทั่วพร้อม เรียกว่า สัมปชัญญะ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทพระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงไว้ในหมวดอิริยาบถกล่าวเฉพาะ สัมปชัญญะในสติปัฏฐาน ๔ มี ๔ ประการ ดังนี้ ๑) สาทถกสัมปชัญญะ คือ กำหนดรู้ประโยชน์ และมีใช้ประโยชน์ ๒) สปปายสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดการกำหนดรู้อารมณ์เป็นที่สบาย และไม่เป็นที่สบาย ๓) โคจรสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดกำหนดรู้ ๔) โคจโรสัมโมหสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดโดยไม่หลงลืม มีความรู้ มีสติอยู่ทุกขณะโดยไม่หลงลืม ความรู้มีสติอยู่ทุกขณะโดยไม่หลงลืม ดังมีรายงานการวิจัยต่อไปนี้ คือ

๑) สาทถกสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่มีประโยชน์ หมายความว่า ก่อนที่จะทำสิ่งใด สิ่งหนึ่งมีการเดิน ยืน เป็นต้น นักปฏิบัติควรพิจารณาว่า มีประโยชน์หรือไม่ ถ้าไม่มีประโยชน์ ก็ไม่ควรทำ ถ้ามีประโยชน์ก็ควรทำ เช่น การเห็นเจดีย์เห็นต้นโพธิ์ การเห็นพระสงฆ์แล้วทำปิติให้เกิดเป็นอารมณ์ คือการระลึกถึงพระพุทธรูป พระธรรม หรือพระสงฆ์ เป็นอารมณ์เข้าถึงรูปฌาน อรูปฌาน เหล่านี้เป็นต้นเรียกว่า สาทถกสัมปชัญญะ^{๓๔}

ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทกล่าวไว้ว่า พระพุทธรูปทรงยกย่องพระนันทะเป็นบุคคลตัวอย่าง คือ พระนันทะเมื่อจะมองดูทิศใด ๆ ทั้ง ๑๐ ทิศ เช่น ทิศเบื้องหน้า พระนันทะก็จะพิจารณาธรรมทั้งปวงแล้วแลดูทิศข้างหน้า เพราะว่าเมื่อแลดูทิศข้างหน้าอยู่อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายอันเป็นอกุศลอันลามก คือ อภิชฌาและโทมนัส จักไม่ไหลไปตาม ด้วยอาการอย่างนี้จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สีกตัวทั่วพร้อม ในธรรมอันเป็นไปกับด้วยประโยชน์ หรือชื่อว่า สาทถกสัมปชัญญะเป็นต้น^{๓๕} สมดังพระพุทธพจน์ ที่ปรากฏใน อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตบาลีว่า

“เอตทคัคคิ ภิกขเว มม สาวกานํ ภิกขุณํ อินฺทริเยสุ คุตตทวารานํ ยทิทํ นนฺโทติ”^{๓๖}

คำว่า “อินฺทริเยสุ คุตตทวารโร” หมายถึง คุมครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย เมื่อเห็นรูปทางตาแล้ว ไม่ถือเอาโดยนิमित (ไม่รวบถือ) ไม่ถือเอาโดยอนุพยัญชนะ (ไม่แยกถือ) ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุอินทรีย์นั้น ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษาจักขุอินทรีย์ ถึงความสำรวมใน จักขุอินทรีย์ ฯลฯ เมื่อรู้ธัมมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมไม่ถือเอาโดยนิमित ไม่ถือเอาโดยอนุพยัญชนะ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนอินทรีย์

^{๓๔} คุรยลละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๐ - ๗๑.

^{๓๕} คุรยลละเอียดใน อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๔๐๐.

^{๓๖} อจ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๑๔๙/๓๒.

เมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็เหตุให้บาปอกุศลธรรม คือ อภิขณาและโทมนัสครอบงำได้ย่อมรักษา มนินทรีย์ ถึงความสำรวมใน มนินทรีย์ ความคุ้มครองกิริยาที่คุ้มครอง ความรักษา ความสำรวม อินทรีย์ ๖ เหล่านี้ เรียกว่า ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย^{๓๗}

วิธีปฏิบัติ คือ เมื่อได้รู้แจ้งทางอินทรีย์แล้ว ไม่ให้รวบถือ “บพว่า นิमितตคคาที ถือนิมิต คือ ถือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีนิमितหญิงและชาย หรือนิมิตว่างามเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่ง ฉันทราคะ ไม่ตั้งอยู่ด้วยเพียงเห็น.” ไม่แยกถือ “บพว่า อนุพยัญชนคคาที ถือนุพยัญชณะ คือ ย่อมถือด้วยอาการแห่งมือ เท้า การหัวเราะ การเจรจา การเหลียวดูเป็นต้น ที่เรียกตามโวหารว่า อนุพยัญชณะ เพราะทำกิเลสทั้งหลายให้ปรากฏโดยอนุพยัญชณะ”^{๓๘} เพราะถ้าไม่สำรวมอินทรีย์ กิเลสย่อมเกิดขึ้นทางอินทรีย์นั่นเอง ทำให้เกิดความยินดียินร้ายตามอารมณ์ที่เข้ามาทางอินทรีย์ ทั้ง ๖ ดังท่านพระนันทะเห็นนางอัปสรทั้ง ๕๐๐ นาง เมื่อเปรียบกับ นางชนบทกัลยาณีกะเหมือนกับ นางวานร การสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์สังวร^{๓๙} เพราะเหตุว่าอวัยวะทั้ง ๖ ีความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน

ดังนั้นสัตถกสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดในสิ่งที่มีประโยชน์^{๔๐} เมื่อจิตคิดจะไปเกิดขึ้น แต่ยังไม่ทันไปตามที่คิด บุคคลนั้นใคร่ครวญถึงประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์ว่า การไปที่นั่นจะมี ประโยชน์แก่ตนเองหรือไม่ แล้วใคร่ครวญประโยชน์นั้นว่าเป็นประโยชน์กับตนเองแล้วจึงได้ปฏิบัติ ลงไปในขณะนั้น ชื่อว่า สัตถกสัมปชัญญะ เหมือนกับบุคคลที่กำลังปฏิบัติวิปัสสนา พบเห็นสิ่ง ต่าง ๆ นั้นแล้ว ทำนิमितในสิ่งๆ นั้น หรือ ใช้สิ่งที่ประสบพบเห็นเหล่านั้น ให้เหมาะสมกับตนเอง ในขณะที่กำลังเจริญสติปัญญา เพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาอันมีนิพพาน เป็นธรรมสูงสุด จึงพิจารณาก่อนอย่างรอบครอบที่จะกระทำ หรือ ปฏิบัติหน้าที่ทุกอริยาบถว่า มีประโยชน์สูงสุดในขณะนั้นดังนี้ เป็นต้น

๒) สัมปายะสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดสิ่งที่เหมาะสม เกี่ยวกับสถานที่อันเหมาะสม เกื้อกูลต่ออารมณ์กรรมฐาน แม้สิ่งที่จะทำนั้นได้ประโยชน์ ควรพิจารณาว่าเหมาะสมหรือไม่ ถ้าเหมาะสมก็ควรทำ ถ้าไม่เหมาะสมก็ไม่ควรทำ เช่น การเดินทางไปไหว้พระเจดีย์เป็น สิ่ง มีประโยชน์แต่หากไปในเวลาม้งานสมโภช ที่มีคนมาก ย่อมไม่เหมาะสม การเพ่งซากศพ เช่นกัน แม้จะให้ประโยชน์ แต่การที่บุรุษเพ่งซากศพสตรี ย่อมไม่เหมาะสม การแสดงธรรม ซึ่งเป็นสิ่งดีมีประโยชน์ แต่หากแสดงธรรมในสถานที่ ประชุมกันด้วยธุระทางโลก หรือในเวลามีธุระ วุ่นวายย่อมไม่เหมาะสม นอกจากนี้แม้บุคคลผู้เจริญสมถภาวนา หรือวิปัสสนาภาวนาก็สามารถยัง สมภาิ และปัญญาให้เกิดขึ้นได้ง่าย โดยอาศัยสัมปชัญญะเหล่านี้้อย่างไรก็ตาม สัมปชัญญะ

^{๓๗} ุรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๗/๓๙๐.

^{๓๘} ุรายละเอียดใน ขุ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๗๑๘.

^{๓๙} ุรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑.

^{๔๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสม ป.ธ.๙ M.A. Ph.D), ตรวจชำระ, พระคันถราราภิวังศ์ (แปล และเรียบเรียง), มหาสติปัญญาสูตรทางสู่พระนิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรพรินท์ติ้ง, ๒๕๔๗, หน้า ๑๑๓.

เหล่านี้ไม่ใช่สมถะ และไม่ใช่วิปัสสนา เป็นเพียงเครื่องช่วยอุปถัมภ์ให้สมถะ และวิปัสสนาก้าวหน้า เพราะผู้ที่หลีกเลี่ยงจากสิ่งไร้ประโยชน์ และไม่เหมาะสมย่อมจะประสบความสำเร็จอย่างรวดเร็ว

๓) โจรสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดอารมณ์กรรมฐาน หมายถึงการกำหนดรู้อารมณ์ของผู้เจริญสมถภาวนา หรือการกำหนดรู้วิปัสสนาเป็นอารมณ์ คือ อุปาทานชั้น ๕ ของผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนา การกำหนดรู้ดังกล่าว คือ การเจริญสติระลึกอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอตามสัมปชัญญะ เป็นการกำหนดสติรู้สึกตัวทั่วพร้อม รู้ทุกสภาวะ ในการยก ย่าง และเหยียบ กำหนดรู้ตามความเป็นจริงในสติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรมจัดเป็นอารมณ์ปัจจุบันของผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ชื่อว่าโจรสัมปชัญญะ พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้ ภิกษุเจริญโจรสัมปชัญญะไว้ในสติปัฏฐานสังยุตต์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอจงเที่ยวไปในสถานที่เหมาะแก่การภาวนา เมื่อพวกเขาเที่ยวไปในสถานที่เหมาะสมแก่การภาวนา มารก็ไม่ได้โอกาส สถานที่นั้น คือ สติปัฏฐาน ๔”^{๔๑}

อนึ่งโจรสัมปชัญญะ เป็นเหตุเพราะมีสติเป็นประธาน ปัญญาคล้อยตามสติ ส่วนอสมโมหสัมปชัญญะเป็นผล เพราะมีปัญหาเป็นประธาน สติคล้อยตามปัญญา นักปฏิบัติจึงควรเจริญโจรสัมปชัญญะ อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ เมื่อโจรสัมปชัญญะแก่กล้ามีกำลังแล้ว อสมโมหสัมปชัญญะก็จะเกิดขึ้น แล้วพัฒนาเรื่อยไปตามลำดับ^{๔๒}

ดังนั้นโจรสัมปชัญญะ นี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุดในสัมปชัญญะทั้ง ๔ เพราะเป็นแนวทางปฏิบัติที่สอดคล้องตามมหาสติปัฏฐานสูตร คือ การที่จะกำหนดรู้ในปัจจุบัน ในการกระทำการงาน หรือความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ ว่ากำลังทำอะไรอยู่ ร่างกายเคลื่อนไหวอย่างไรในขณะปัจจุบัน^{๔๓}

๔) อสมโมหสัมปชัญญะ คือ ความรู้ชัดโดยไม่หลงผิด โดยยังเห็นสภาวะลักษณะและสามัญญลักษณะของรูปนาม จึงเข้าใจว่ามีเพียงรูป นามปรากฏ ในปัจจุบันขณะไม่มีตัวเราของเรา ไม่มีบุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์^{๔๔} ไม่ใช่ตัวตนกล่าว คือ นักปฏิบัติย่อมรู้เห็นว่าสภาวะก้าว และถอยเป็นต้น เกิดจากจิตที่ต้องการทำอากัปกริยานั้น เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปจึงเกิดสภาวะก้าว และถอยโดยเป็นผลของจิต ที่ประกอบด้วยเจตนา และฉันทะ แม้สภาวะยก ย่าง เหยียบ ในขณะก้าว และถอยก็เกิดขึ้นแล้วดับไปในแต่ละระยะ เมื่อระยะหนึ่งสิ้นสุดแล้ว จึงเกิดระยะอื่นขึ้น ไม่มีบุคคลผู้ก้าว และไม่มีก้าวของบุคคลใด การเดิน ยืน นั่ง นอน เป็นเพียงอาการของธาตุทั้ง ๔ ที่ปรากฏในแต่ละขณะ^{๔๕} ในรูปนามที่เกิดดับอย่างรวดเร็วนั้น บุคคลหนึ่งผู้ก้าวอยู่เป็นใครเล่า หรือการก้าวย่อมมีแก่ใครเล่า เพราะมีเพียงการเดิน ยืน นั่ง และนอนของธาตุ

^{๔๑} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๓/๒๑๘.

^{๔๒} คุรยละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๔๗.

^{๔๓} คุรยละเอียดใน อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๓๘๖ - ๓๘๘.

^{๔๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), **อริยวงศ์ปฏิบัติ**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๓ - ๑๑๔.

^{๔๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**, หน้า ๑๑๘.

โดยปรมาตถ์ภิกษุยอมรู้ชัดรูปที่แยก ย่าง เหยียบอยู่ในระยะนั้น ๆ จะรู้ชัดว่าจิตดวงอื่นยอมดับไป คือ จิตที่ต้องการจะยก และจิตที่ตามรู้กิริยายกเกิดขึ้นแล้วดับไป จึงเกิดจิตที่ต้องการจะย่าง และจิตที่ตามรู้กิริยาอย่าง เป็นต้น จิตยอมดำเนินไปเหมือนกระแสน้ำ ที่ไหลไปไม่ขาดช่วง ที่กำหนดรู้อยู่ตลอดเวลา ว่าสิ่งที่ได้ปฏิบัติผ่านมานั้น ถูกต้องไม่ผิดจากคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เช่น รู้ตัวว่าเราเป็นภิกษุพึงรักษาวินัย อย่างนี้ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ

๔.๔.๓. ความหมายของ สัมปชัญญะ มี ๑๐ ประการ ดังต่อไปนี้

(๑) สัมปชาโน แปลว่า “รู้ธรรมอันประเสริฐ” หมายความว่า ผู้ลงมือปฏิบัติธรรม คือ เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ชื่อว่า ได้บำเพ็ญอุบายมรรคมีองค์ ๘

(๒) สัมปชาโน แปลว่า “รู้ชัดอย่างไม่หลง” หมายความว่า รู้อาการเคลื่อนไหวไปมาต่าง ๆ ของร่างกายตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่นในรูป นามไม่เพลิดเพลिनอยู่ในอิฏฐารมณฺ์ ทั้งไม่หวั่นไหวในอนิฏฐารมณฺ์เห็นรูป นามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็น อสุภะ เป็นของไม่สวยงาม

(๓) สัมปชาโน แปลว่า “รู้ชัดขจัดกิเลส” หมายความว่า ผู้ปฏิบัติรู้รูป นาม รู้เหตุปัจจัยของรูปนาม รู้พระไตรลักษณ์ รู้ความเกิดดับของรูป นามรู้เฉพาะความดับไปของ รูป นาม รู้ทุกขโทษของ รูป นาม เบื่อหน่ายในรูปนาม อยากหลุดพ้นไป ตั้งใจปฏิบัติอย่างเต็มที่ วางเฉยต่อรูป นามเห็นพระไตรลักษณ์อย่างชัดเจน จิตเข้าสู่ความสงบ กิเลสก็เด็ดขาดไปจากสันดาน ใจมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

(๔) สัมปชาโน แปลว่า “รู้วิเศษในธรรม” หมายความว่า ธรรมนั้นมี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ย่อให้สั้น ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ย่อลงมาในแนวการปฏิบัติเหลือ ๑ คือ อัปปมาทะ แปลว่า ความไม่ประมาท ได้แก่ ความเป็นผู้มีสติ ได้เจริญสติปัฏฐาน ๔

(๕) สัมปชาโน แปลว่า “รู้ถึงที่สุดอย่างแจ่มแจ้ง” หมายความว่า รู้ปัจจุบัน รู้รูป นาม รู้พระไตรลักษณ์ รู้มรรค ผลนิพพาน

(๖) สัมปชาโน แปลว่า “รู้นำออกจากกองทุกข์” หมายความว่า ถ้าปฏิบัติขั้นต่ำ คือมีสัมปชัญญะขั้นต่ำ ๆ จะหลุดพ้นจากอบายภูมิทั้ง ๔ ถ้าปฏิบัติขั้นกลาง คือ มีสัมปชัญญะขั้นกลางได้แก่ เจริญสมถกรรมฐาน ได้บรรลุปฐมฌาน เป็นต้น จะหลุดพ้นจากทุกข์ในกามภูมิ จะไปบังเกิดในพรหมภูมิ ถ้าปฏิบัติขั้นสูง คือ มีสัมปชัญญะขั้นสูงสุด จะหลุดพ้นจากสงสารวัฏทั้งมวลไปสู่อมตะคือ พระนิพพาน

(๗) สัมปชาโน แปลว่า “รู้พร้อมอย่างดี” หมายความว่า ผู้ปฏิบัติมีสติ มีความเพียร ตั้งใจทำจริง ๆ มีความรู้รูป นามอยู่ทุกขณะ มีสติจดจ่อต่อรูป นามมีสติกำหนดได้ดีถี่ถ้วนตามสติปัฏฐานทั้ง ๔ ไม่บกพร่อง

(๘) สัมปชาโน แปลว่า “รู้ประจักษ์ด้วยการละ” หมายความว่า “การละ” มีอยู่ ๕ อย่าง คือ ๑) ละด้วยองค์นั้น ๆ ได้แก่ ละด้วยการเจริญกรรมฐาน (ข้อใดข้อหนึ่ง) ๒) ละด้วยการข่มไว้ ๓) ละโดยเด็ดขาด ๔) ละโดยสงบระงับ ๕) ละโดยสลัดออกไปไม่มีเหลือ

(๙) สัมปะชาโน แปลว่า “รู้สุขอันสูงเลิศ” หมายความว่า ผู้มีสัมปชัญญะทั้ง ๓ จะได้รับความสุขไปตามลำดับ ได้แก่ สุขในเมืองมนุษย์ สุขในฉน สุขในวิปัสสนา สุขสัมปยุตด้วย มรรค สุขในผล สุข คือ พระนิพพาน

(๑๐) สัมปะชาโน แปลว่า “รู้โดยรอบอย่างชัดเจน” หมายความว่า ผู้ปฏิบัติรู้รูป นาม ตามอิริยาบถน้อยใหญ่ เช่น รู้ในขณะที่ คู้ เที้ยด ก้ม เหย ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น^{๔๖}

สัมปะชาโน มีสัมปชัญญะ คือ กำหนดรู้รูป นาม อยู่ทุกขณะจิต ในทางกาย เวทนา จิต ธรรม และการเจริญวิปัสสนากาวนา ย่อมทำให้ผู้ตั้งใจในการปฏิบัติประสพความสุขในชีวิต และทำให้เป็นผู้ที่มีสติมั่นคงไม่หลง มรณกาลกิริยา (ไม่หลงตาย) ทำให้ไปเกิดในสุขคติภพ คือ โลกมนุษย์ และโลกสวรรค์ ถ้าปฏิบัติได้ตามหลักดังที่กล่าวมา ย่อมละความยินดียินร้ายในโลก ก้าวล่วงออกจากทุกข์ บรรลุถึงซึ่งวิมุตติ เข้าถึงความบริสุทธิ์ หมดจดปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวงได้ นี้คือ ผล และวิธีการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานอย่างถูกต้อง

๔.๔.๔ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในหมวดสัมปชัญญะบรรพ ก็คือการทำความรู้ตัวอยู่เสมอ คือ ความเป็นผู้รู้ทั่วไป พร้อมรู้ตัวในอิริยาบถย่อย คืออาการก้าวไปข้างหน้า หรือว่าถอยมาข้างหลัง เรารู้ เวลาจะเหยียดไปข้างซ้าย เหยียดไปข้างขวาก็รู้ รู้ตัวพร้อมในการคู้แขนเข้ามา หรือว่าเหยียด แขนออกไป เรารู้ เวลาห่มจีวร ทรงผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร เรารู้ รู้ว่าเวลานี้เรากำลังห่มจีวร พาดผ้า สังฆาฏิ อุ้มบาตร และพร้อมรู้พร้อมในการกิน ในการดื่ม ในการเคี้ยว ในการแตะลิ้น แล้วก็รู้พร้อม ทั้งในขณะที่ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ พร้อมรู้พร้อมในขณะที่เดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ หลับอยู่ ตื่นอยู่ พุดอยู่ หรือว่าเป็นผู้นิ่งอยู่ก็รู้ ไม่ว่าตนจะอยู่ในอิริยาบถใด ก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ การกำหนดรู้ด้วยสัมปชัญญะ (อิริยาบถย่อย) นี้ มีวิธีปฏิบัติในอิริยาบถต่าง ๆ ดังนี้

(๑) การทำสัมปชัญญะในการก้าว ในการถอย

อภิภกนเต ปฏิภกนเต สมปะชานการี โหติ^{๔๗} (ยอมทำความรู้สึกตัวในการก้าว ในการ ถอย) หมายความว่า ในขณะที่ก้าวหรือถอยพึงตามรู้สภาวะก้าวหรือถอย บริกรรมว่า “ก้าวหนอ ไปหนอ/อย่างหนอ/ถอยหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรับรู้จิตที่ต้องการจะก้าวจะถอย พร้อมทั้งสภาวะก้าวถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน ปราศจากตัวตน เราของเรายอม กำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ดังมีพระพุทธานุญาตในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า คจจนโต วา คจจามิติ ปชานาติ “เมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ว่าเดินอยู่”^{๔๘}

^{๔๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน (มหาสติปัฏฐาน), พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๗๔๒ - ๗๔๖.

^{๔๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๔.

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๒๖.

เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าขึ้น จะทำให้รู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าว หรือถอยพร้อมทั้ง สภาวะการก้าว หรือถอยที่เป็นสภาวะความเคลื่อนไหว อย่างชัดเจนปราศจาก บุคคล ตัวตน เราเขา^{๔๙}

(๒) การทำสัมปชัญญะในการแล ในการเหลียว^{๕๐}

อาโลกิเต วิโลกิเต สมปชานการี โหติ (ภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการแลดู ในการเหลียวดู) หมายความว่า ผู้ปฏิบัติพึงเจริญสติตามรู้ในขณะที่แลและเหลียวว่า “เหลียวหนอ/อยากดูหนอ/ดูหนอ/เห็นหนอ” เป็นต้น

การเจริญสติรับรู้สภาวะแลและเหลียวนี้ จัดเป็นโคจรสัมปชัญญะ เมื่อโคจรสัมปชัญญะ มีกำลังแก่กล้า อสมิมโหสมปชัญญะก็จะปรากฏขึ้นเอง ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติยังเห็นว่าสภาวะธรรมทางกาย และจิตที่เกี่ยวกับการเห็น คือ การลืมตา การกรอกตา การขยับศีรษะและใบหน้า การเหลียวดู การเห็น เกิดมาจากจิตที่ต้องการจะดู เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปทันที ไม่มีตัวเรา ของเราอยู่ใน สภาวะธรรมทางกายและจิตเหล่านี้

(๓) การทำสัมปชัญญะในการเหยียด การคู้

สมณชิเต ปสริเต สมปชานการี โห (ยอมทำความรู้สึกตัวในขณะที่คู้เข้าเหยียดออก) หมายความว่า ทุกขณะที่คู้แขน คู้ขา เหยียดแขน เหยียดขา เหยียดร่างกายหรือคู้ร่างกาย พึงกำหนดตามอากัปกริยานั้น ๆ ว่า “เหยียดหนอ/คู้หนอ/ดันหนอ/ดึงหนอ/เคลื่อนหนอ/สั่นหนอ” เป็นต้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว ผู้ปฏิบัติจะสามารถรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะเหยียด และคู้ได้อีกด้วย การรับรู้ถึงสภาวะคู้เหยียดพร้อมทั้งจิตที่ต้องการจะทำกิริยาเหล่านี้ ชื่อว่า โคจรสัมปชัญญะ ต่อเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้ชัดว่าไม่มีตัวตน ผู้ทำการเคลื่อนไหวมีเพียงสภาวะเคลื่อนไหวจากกระยะหนึ่งไปสู่กระยะหนึ่ง โดยเกิดจากจิตที่ต้องการทำ ซึ่งเกิดขึ้นก่อนแล้วดับไป และยอมเกิดปัญญาเห็นสภาวะเคลื่อนไหวในการคู้เข้า และเหยียดออกนั้น ปัญญาดังกล่าวยอมรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ชื่อว่าอสมิมโหสมปชัญญะ

ในตอนเริ่มต้นปฏิบัตินั้น การมีสติรู้ว่า คู้ เหยียด ช่วยให้โยคีรู้ตัวว่า กำลังตามรู้ปัจจุบันอยู่ในขณะนั้น จิตของโยคีจะรับรู้บัญญัติ เช่นนามบัญญัติ และสัจฐานบัญญัติสลับกันไปกับสภาวะการเคลื่อนไหว ซึ่งเรียกว่า วาโยรูป แต่เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าคือสติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้า ก็จะมีเพียงวิปัสสนาญาณเท่านั้นเกิดขึ้น โดยจะทำให้โยคีรู้ซึ่งถึงจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหว และรู้สภาวะการเคลื่อนไหว ที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว ในขณะนั้น โยคีจะรู้สภาวะธรรมได้โดยไม่จำเป็นต้องเอาใจใส่บัญญัติแต่อย่างใด^{๕๑}

^{๔๙} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔.

^{๕๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๔.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน พระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๓๖.

(๔) การทำสัมปชัญญะในการนุ่ง ห่ม

สัณฺหาปฏิปัตตจิวรธารणे สมฺปชานการี โหติ^{๕๒} (ภิกษุทำการเจริญสติสัมปชัญญะในการพาดผ้าสังฆาฏิ อุ่มบาตร และห่มจีวร) หมายความว่า ในเวลาที่นุ่งห่มจีวร หรือครองผ้าสังฆาฏิถือบาตร พึงมีสติรู้ตามกิริยานั้น ๆ กำหนดตามสภาวะนั้น ๆ ว่า “นุ่งห่ม/ห่มห่ม/คลุมห่ม” เป็นต้นในเวลาถือภาชนะ เช่น บาตร ถ้วย จาน ช้อน พึงกำหนดว่า “จับห่ม/ถือห่ม/วางห่ม/ถูกห่ม” เป็นต้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้จิตที่ต้องการจะทำอากัปกิริยานั้น ๆ พร้อมทั้งวาโยรูปคืออากัปกิริยาเคลื่อนไหว และจะรู้กายวิญญานเป็นต้น และโผฏฐัพพรูปอันเป็นสภาวะสัมผัสทางร่างกายด้วย^{๕๓}

(๕) การทำสัมปชัญญะในการฉัน การดื่ม

อสีเต ปีเต ขายิตเต สายิตเต สมฺปชานการี โหติ^{๕๔} (ภิกษุเป็นผู้มีปกติทำกิจ เช่น การฉัน การดื่ม การเคี้ยว และการลิ้มด้วยสติสัมปชัญญะ) หมายความว่า ในเวลาที่ภิกษุฉันอาหาร และดื่มน้ำ เป็นต้น พึงมีสติกำหนดรู้ว่า ฉันทน/ดื่มนม/เคี้ยวหนอ/ลิ้มหนอ/กลืนหนอ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรู้จิตที่ต้องการจะทำอากัปกิริยานั้น ๆ พร้อมทั้งสภาวะเคลื่อนไหว และการรับรู้รสด้วยชีวหาวิญญาน เมื่อโคจรสัมปชัญญะแก่กล้าขึ้นด้วยการกำหนดว่า “ฉันทน/ดื่มนม/เคี้ยวหนอ/ลิ้มหนอ” เป็นต้น ผู้ปฏิบัติอาจรู้สึกรังเกียจอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกุศล และเห็นว่าเป็นภาระในการเคี้ยวกิน บางท่านรับประทานอาหารไม่อิ่มเพราะรู้สึกว่ามีรังเกียจ ความสำคัญอาหารว่า เป็นสิ่งปฏิกุศลนี้ เกิดขึ้นเมื่อโคจรสัมปชัญญะมีกำลังแก่กล้าแล้ว ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในอสมโมหสัมปชัญญะ^{๕๕}

(๖) การทำสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ

อุจจารปัสสาวกมฺเม สมฺปชานการี โหติ^{๕๖} (ย่อมทำความรู้สึกตัวในขณะที่ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ) หมายความว่า ในการขับถ่ายอุจจาระ และปัสสาวะพึงกำหนดว่า ถ่ายหนอ เป็นต้น ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นการรู้รูป นาม ตามความเป็นจริง ไม่มีการเลือกอารมณ์ที่ดีเลิศหรือต่ำทราม เพราะอารมณ์ทุกอย่างเหมือนผ้าขาวที่มาปรากฏในจิต ถ้าเรารับรู้อารมณ์ด้วยสติและปัญญา ก็เหมือนการจับผ้าขาวด้วยมือที่สะอาด ถ้ารับรู้อารมณ์ด้วยความโลภเป็นต้น ก็เหมือนการจับผ้าขาวด้วยมือที่สกปรก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ผู้ปฏิบัติจะรับรู้จิตที่ต้องการจะขับถ่าย และสภาวะเคลื่อนไหวของรูปธรรม พร้อมด้วยทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เป็นต้น^{๕๗}

(๗) การทำสัมปชัญญะในการเดิน การยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูด และการนิ่ง

^{๕๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๔.

^{๕๓} คุราญละเอียดยใน พระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๓๗.

^{๕๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๕.

^{๕๕} คุราญละเอียดยใน พระไตรปิฎกนิสสยะ มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๓๗ - ๓๘

^{๕๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๕.

^{๕๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๓๔.

คเต ฐิตะ นิสินเน สุตเต ชาคริตะ ภาสิตะ ตุมหิภาเว สมปะชานการี โหติ^{๕๘} (ย่อมทำความเข้าใจรู้สึกตัวในขณะที่เดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง) หมายความว่า ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ในขณะที่เดิน ยืน และนั่งเหมือนกับหมวดอิริยาบถบรรพ ในขณะที่ง่วงนอน พึงกำหนดว่า ง่วงนอน/งีบนอน/สัปหงกนอน/หนักนอน เป็นต้น เมื่อง่วงนอนมากพึงเหยียดกายนอนแล้วกำหนดว่า นอนนอน ๆ เป็นต้น โดยรับรู้รูป นาม ที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะนั้น ในขณะที่เริ่มต้น พึงกำหนดจิตตั้งมั่นว่าตื่นนอน จิตดังกล่าวไม่ปรากฏชัดในเวลาเริ่มปฏิบัติ ภายหลังเมื่อสมาธิมีกำลังแล้ว ผู้ปฏิบัติจึงสามารถกำหนดได้ ย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นว่ารูป นาม ที่เกิดขึ้นก่อนจะหลับได้ดับไปก่อนไม่ต่อเนื่องถึงขณะหลับ การหลับ คือการเกิดขึ้นของจิตที่ไม่สามารถทำการคิด กำหนด เห็น ได้ยิน หรือสัมผัส เป็นต้น รูป นาม ในขณะหลับก็ดับไปก่อนที่จะถึงขณะตื่น การตื่น คือการเกิดขึ้นของจิตที่ทำการคิดเป็นต้นได้ ไม่มีตัวตนผู้นอนหรือผู้ตื่นอย่างแท้จริง และไม่มีสถานะที่เที่ยง เป็นสุขบังคับบัญชาได้ การหยั่งเห็นอย่างนี้ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ ในขณะที่พุด พึงกำหนดว่า อยากพุดนอนพุดนอน แต่การพุดทำให้ขาดสติ และส่งผลให้คิดฟุ้งซ่านในเรื่องราวที่ได้พุดภายหลัง ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรพุดกันในระหว่างปฏิบัติธรรม ยกเว้นมีเหตุสำคัญจริง ๆ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วย่อมรับรู้จิตที่อยากจะพุด และรูปเคลื่อนไหวกระทบกัน เมื่อพุดแล้วหยุดพุด ก็พึงกำหนดรูปนามที่ประจักษ์ในขณะนั้นว่า “อยากหยุดนอน/หยุดนอน/นิ่งนอน” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นก็จะรู้ชัดว่ารูปนามที่เกิดขึ้นในขณะที่พุด ได้ดับไปก่อน ไม่ต่อเนื่องถึงขณะนิ่ง แม้จิตที่ต้องการจะนิ่ง และรูปนิ่งก็เกิดขึ้นแล้วดับทันทีในขณะนั้น การหยั่งเห็นอย่างนี้จัดเป็น อสัมโมหสัมปชัญญะ^{๕๙}

(๘) การเจริญสติสัมปชัญญะต่ออารมณ์ภายนอก

เมื่อโยคีตามรู้กอรูปร่างกายของตนจนกระทั่งโคจรสัมปชัญญะแก่กล้า และเกิดอัสัมโมหสัมปชัญญะที่เป็นปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่า รูปนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน อย่างนี้แล้ว ก็อาจจะโน้มจิตไปเปรียบเทียบอนุমানรู้กอรูปร่างกาย กล่าวคือ รูปนามของผู้อื่นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ในบางขณะเมื่อตามรู้กอรูปร่างกายในว่าอยากเดิน เดิน อาจเกิดความเข้าใจว่าแม้สภาวะเดินของคนอื่น ก็เหมือนกับสภาวะเดินของตน ในขณะนั้นจัดว่าได้ตามรู้ทั้งกอรูปร่างกายใน และกอรูปร่างกายนอกสลับกัน

การกำหนดรู้กอรูปร่าง ในขณะเดิน นักปฏิบัติพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะเคลื่อนไหวทุกอย่าง ก้าว ด้วยการกำหนดว่า เดินนอน ๆ หรือ ย่างนอน ๆ หรือ ยกนอน ย่างนอน เหยียบนอน ” เมื่อสมาธิแก่กล้ามากขึ้น นักปฏิบัติจะสามารถรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินได้อีกด้วยโดยรู้ว่า จิตที่ต้องการเดินจะเกิดขึ้นก่อน แล้วจึงเกิดอาการเคลื่อนไหวต่อมา^{๖๐} มีสาธกในเรื่องนี้ว่า

“ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ คจจนโต วา คจจามีติ ปชานาติ.”^{๖๑}

^{๕๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๗๕/๓๒๕.

^{๕๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๓๔.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (นนทบุรี: ไทยร่มเกล้า, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓๑.

^{๖๑} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๕/๒๔๗.

ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง คือ ภิกษุเมื่อเดินอยู่ย่อมรู้ชัดว่าเดินอยู่”^{๖๒}

“เอส เอว ปชานาติ “คจฺฉามีติ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ตํ วายํ ชเนติ. วาโย วิญญตฺตี ชเนติ. จิตฺตกิริยา วาโยธาตฺวิปฺพาเรณ สกฺลกายสฺส ปฺรโต อภินิหารโ คมนนฺติ วุจฺจติ.”^{๖๓}

“เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า จิตที่คิดนึกว่าจะเดิน ย่อมเกิดขึ้น จิตนั้นย่อมยังธาตุลมให้เกิดขึ้น ธาตุลมย่อมยังวิญญูติรูปให้เกิดขึ้นการเคลื่อนไหวข้างหน้าของร่างกายทั้งหมด ด้วยการขับเคลื่อนของธาตุลมที่จิตกระทำขึ้น เรียกว่า การเดิน”^{๖๔}

นักปฏิบัติผู้ตามรู้สภาวะเดินในปัจจุบันขณะย่อมจะมีสติ และปัญญาแตกต่างจากการรับรู้ของคนทั่วไป กล่าวคือ เขาย่อมรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินก่อน โดยกำหนดว่า “อยากเดินหนอ” แล้วสามารถตามรู้สภาวะเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด เขารู้ว่าสภาวะเคลื่อนไหวเกิดขึ้นจากจิตที่สั่งให้เคลื่อนไหว และสภาวะเคลื่อนไหวนั้นก็มีความขาดช่วงในระยะที่ยก ย่าง และเหยียบ ไม่ปะปนกัน หลังจากนั้นก็จะยังเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะเคลื่อนไหวโดยละเอียด นักปฏิบัติผู้เกิดสภาวะธรรมอย่างนี้ ย่อมจะเข้าใจว่าไม่มีตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นผู้เดิน มีเพียงจิตที่สั่งงาน และกลุ่มรูปที่เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่ง ไปสู่อีกระยะหนึ่งมีสภาพไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่ว่าตนที่ผู้ใดอาจบังคับบัญชาได้ เขาย่อมเพิกถอนความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน เป็นเรา ของเรา และละความยึดมั่นในตัวตน พระพุทธองค์ตรัสวิธีเจริญสติ ในหมวดสัมปชัญญะว่า

“ปุณ จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อภิกฺกนฺเต ปภิกฺกนฺเต สมฺปชานกาโร โหติ.”^{๖๕}

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกอย่าง คือ ภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการก้าวในการถอย”^{๖๖}

ในขณะที่ก้าวหรือถอย พึงตามรู้สภาวะก้าวหรือถอย บริกรรมว่า ก้าวหนอ เดินหนอ อย่างหนอ หรือ ถอยหนอ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้น จะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าว หรือ ถอย พร้อมทั้งสภาวะก้าว หรือถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน ปราศจากตัวตน เราของเรา ผู้ที่เจริญสมถภาวนา พึงระลึกกรรมฐานของตน มีกสิณนิมิตเป็นต้นอยู่เสมอ แม้เมื่อต้องการจะดูสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็ต้องใส่ใจต่อกสิณนิมิตเป็นต้นนั้น เหมือนแม่วัวมองลูกน้อยกินหญ้าอยู่ ส่วนผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พึงระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน ที่ประจักษ์ในปัจจุบัน การตามรู้ในขณะที่แล และเหยียบนี้ มีหลายอย่างตามสมควร คือ

เมื่อรับรู้จิตที่ต้องการจะดู พึงกำหนดจิตนั้นว่า “อยากดูหนอ”

เมื่อรับรู้การสัมผัส พึงกำหนดว่า “เปิดหนอ”

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๖๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๑.

^{๖๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑. หน้า ๒๓๒.

^{๖๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๙/๗๙.

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๙/๑๐๕.

เมื่อกลอกตา ฟังกำหนดว่า “เคลื่อนหนอ”

เมื่อเคลื่อนไหวไปหน้าหรือคอ ฟังกำหนดว่า “เคลื่อนหนอ”

เมื่อเห็นฟังกำหนดว่า “เห็นหนอ”

เมื่อความคิดพิจารณาเกิดขึ้นจากการเห็น ฟังกำหนดว่า “คิดหนอ”

(๙) วิธีปฏิบัติตนอย่างมีสัมปชัญญะ^{๖๗} ไว้ ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ การกำหนดรู้อาการภายใน ดังพระดำรัสว่าภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีสัมปชัญญะ เป็นอย่างไร คือ

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีเวทนาปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป มีวิตกปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป มีสัญญาปรากฏเกิดขึ้น ปรากฏเข้าไปตั้งอยู่ ปรากฏถึงความดับไป ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีสัมปชัญญะ เป็นอย่างนี้”

นัยที่ ๒ การกำหนดอิริยาบถใหญ่ และอิริยาบถย่อย เป็นอาการภายนอก ดังพระดำรัสว่าภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีสัมปชัญญะเป็นอย่างไร

คือ “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหยียดดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลื้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การตื่น การพูด และการนั่ง “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีสัมปชัญญะ เป็นอย่างนี้”^{๖๘}

สรุป วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสัมปชัญญะ ก็เพื่อฝึกให้มีสติ และสัมปชัญญะคอยกำหนดรู้ในการเคลื่อนไหวอิริยาบถย่อยต่าง ๆ ไม่ว่าตนจะอยู่ในอิริยาบถใด ๆ ก็ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ จนเกิดปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่ารูป นาม ที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และละความยึดมั่นในร่างกาย ตัวตน บุคคล เราเขา จิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาญาณย่อมสามารถละอุปทานชั้น ๕ คือ ความยึดมั่นในโลกได้

๔.๕ วิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ

จากการศึกษาประวัติการและบำเพ็ญบารมีของ พระนันทเถระ ดังแสดงไว้ในเบื้องต้นพบว่า พระนันทเถระ เมื่อครั้งบวชก็จำใจต้องบวช เพราะเกรงในพระทัย ด้วยความเคารพพระพุทธเจ้า เมื่อบวชแล้ว ก็ได้ใส่ใจในข้อวัตรปฏิบัติ มีจิตมุ่งไปทางกามราคะ เพราะในอดีตชาติได้เสวยราชสมบัติ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๒ ชาติ เคยเวียนวายตายเกิดใน เทวโลกสวรรค์ และมนุษย์มานาน จึงมีจิตติดเป็นนิสัยชอบสุขสบาย ครั้นมาบังเกิดชาติสุดท้าย เป็นเจ้าชายนันทกุมาร ย่อมอุดมโภคะเพียบพร้อมทุกอย่าง ด้วยพระราชบิดาต้องการให้สืบราชสมบัติ แต่ด้วยเหตุที่ท่านได้เป็นผู้ที่สั่งสมอบรมบำเพ็ญบารมีมาในอดีตชาติมาดี จึงเป็นเหตุได้พบกับสัตบุรุษ ซึ่งกัลยาณมิตร คือที่เคียดคิดว่าสาวงามที่สุด เมื่อเปรียบเทียบแล้ว นางชนบทกัลยาณี มีค่าเท่ากับนางวานรที่มี หูแหว่ง

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๐๑/๒๕๙.

^{๖๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๒.

จุมูกวินเท่านั้น จึงได้พิจารณาเห็นความทะยานอยาก ที่ไม่สิ้นสุดของจิต เมื่อได้พบเห็นกามคุณ ที่ดีเลิศก็ยิ่งต้องการให้ดีเลิศขึ้นไปอีก เมื่อพระพุทธเจ้าทรงดำริว่า พระนันทเถระ อยู่อย่างมัวเมา ประมาท เพราะคิดถึงนางชนบทกัลยาณี ครั้นวันงานอภิเชกสมรท เกิดความทุรนทุราย เร่าร้อนในใจ ถึงกับต้องกล่าววาจา บอกกับเพื่อนภิกษุทั้งหลายว่า กระผมไม่ต้องการประพฤติพรหมจรรย์เพราะ ไม่มีความสามารถรักษาพรหมจรรย์ ต้องการลาสิกขาไปเป็นคฤหัสถ์ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบ เช่นนี้แล้ว ทรงใช้อุบยาวิธีพาไปขมนางอัปสร ๕๐๐ นาง เป็นรางวัลเครื่องล่อ แล้วทรงรับรองว่า หากพระนันทเถระตั้งใจปฏิบัติธรรมจะทรงรับรอง เพื่อให้นางอัปสร ๕๐๐ นางแก่ท่าน เป็นเหตุให้ พระนันทเถระ ตั้งใจปฏิบัติธรรม สมดังพระพุทธพจน์ ปรากฏข้อความว่า ท่านเริ่มต้นด้วยการ เจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานในการเจริญสติคุ้มครองทวารทั้ง ๖ คือ มีสติใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ตลอดเวลา และเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนื่อง ๆ ประกอบด้วยสติ และสัมปชัญญะ”^{๖๙} อยู่ไม่นานนักจึงสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

จากหลักฐานที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ พระนันทเถระนั้น ไม่ปรากฏว่าเป็นเหตุ ให้พระนันทเถระ บรรลุธรรมในทันทีที่ฟังแต่อย่างใด แต่เป็นเหตุในภายหลังให้ พระนันทเถระ ได้น้อมนำไปปฏิบัติ มีปัญญาแล่นไปตาม กระแสพระโอวาทของพระพุทธเจ้า โดยความคล้อยตาม และรู้ทั่วถึงเนื้อความแห่งธรรม ในอิริยาบถย่อย ในหมวดสัมปชัญญะปัพพะ ทุกประการ โดยมีสติ เป็นที่ตั้งกำหนดรู้ ความรู้ทั่วพร้อม รู้รอบคอบ รู้ตัวเสมอ รู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ คือ การเจริญวิปัสสนา ตามแนวสติปัฏฐาน ด้วยการตั้งสติไว้ที่ฐานอิริยาบถย่อย ประกอบด้วย การก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังขมาฏี บาตร และจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ในอิริยาบถต่าง ๆ ทำให้เกิดปัญญาเห็นประโยชน์ และเห็นโทษของการเคลื่อนไหวอิริยาบถ ต่าง ๆ ละเอียดสมบูรณ์ขึ้นไป เพิ่มความเข้มข้นการทำงานของสติในการพิจารณารูป คือ ส่วนที่เป็น การเคลื่อนไหว และนาม คือ จิตที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอิริยาบถต่าง ๆ หรือไม่ว่าตนจะอยู่ใน อิริยาบถใด ๆ ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ ตามพิจารณาจนเกิดปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่ารูป นาม ที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ละความยึดมั่นใน ตัวตน บุคคล เราเขา จิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาญาณแก่กล้าทำให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ในที่สุดจิตของท่านก็หลุดพ้นจากอาสวกิเลส และกองทุกข์ทั้งปวงได้ บรรลุเป็นพระอรหันต์

หลังจากที่ท่านพระนันทเถระ ได้สำเร็จพระอรหันต์ผล และตั้งอยู่ในตำแหน่งอันเลิศ ดั่งนั้นแล้ว ก็ระลึกถึงบุญกรรมของท่าน เกิดความปีติยินดี จึงประกาศชีวประวัติที่ประพุดติมา กาลก่อน ขึ้นว่าข้าพเจ้าได้ถวายมหาทานมี ผ้าป่าน เป็นต้น แต่ พระปฐมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า

^{๖๙} คุรยละเอียดใน อง.อภุจก. (ไทย) ๒๓/๙/๒๑๔.

ต่อจากชาตินั้นมา ในกัปที่หนึ่งแสน เป็นพระเจ้าจักรพรรดิทรง พระนามว่า “เจละ” และ “อุปะเจละ” เป็นอยู่ ๑๒ ชาติ ครั้งมาสมัยพระพุทธโคดมข้าพเจ้า เป็นผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งกามราคะ มีปกติสุขติดอยู่ในกามารมณ์ แต่พอพระพุทธเจ้า ทรงเตือนแล้วก็ได้บรรพชา ครั้นบรรพชาแล้ว ก็สิ้นอาสวกิเลสทั้งปวง เพราะได้กระทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกประการ บัดนี้ ข้าพเจ้าได้สำเร็จ ปฏิสัมภีทา (ความรู้แตกฉาน) ๔, วิโมกข์ (ความหลุดพ้นจากกิเลส) ๘, และอภิญญา (ความรู้ยิ่ง) ๖ ประการ

ตารางที่ ๑ ตารางวิเคราะห์หลักธรรมกับการบำเพ็ญบารมีในอดีตของพระนันทเถระ

บารมี ๑๐ ประการ	การบำเพ็ญบารมีของพระนันทเถระ	สมัยพุทธเจ้า	หมายเหตุ
๑. ทานบารมี	๑. ถวายผ้าเปลือกไม้ และถวายมหาทาน	พระปฐมพุทธเจ้า	ได้รับพยากรณ์
๒. ศีลบารมี	๒. รักษาภุชกรรม คือ ศีลห้า	ร่วมพระโพธิสัตว์	ได้สั่งสมบารมี
๓. เนกขัมมบารมี	๓. เกิดเป็นลาตัวผู้ ละความสุขทางกามคุณ ยอมรับสภาพโดยกุศโลบาย		
๔. ปัญญาบารมี	๔. เกิดเป็นเต่า มีศรัทธาประกอบด้วยปัญญายังพระศาสดาข้ามฝั่งแม่น้ำ		
๕. วิริยบารมี	๕. เกิดเป็นลา บรรทุกสินค้าเพียรเดินทางไกล วันละ ๗ โยชน์	ร่วมพระโพธิสัตว์	ได้สั่งสมบารมี
๖. ขันติบารมี	๖. เกิดเป็นช้างมีความอดทนเข้าต่อสู้อุปราชามิตร		
๗. สัจจบารมี	๗. เกิดเป็นช้างมีสัจจะ ตั้งมั่นในคำสั่งสอนของนายหัตถาจารย์		
๘. อธิฐานบารมี	๘. ตั้งจิตปรารถนา “เอตทัคคะ” ทำคุณงามความดีด้วยกาย วาจา ใจ	พระปฐมพุทธเจ้า	ได้รับพยากรณ์
๙. เมตตาบารมี	๙. เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมมีคุณธรรมประจำตน คือ ความเมตตา	พระปฐมพุทธเจ้า ถึงพระพุทธโคดม	ได้สั่งสมบารมี
๑๐. อุเบกขาบารมี	๑๐. เกิดเป็นลาตัวผู้ มีความวางเฉยต่อสิ่งที่ปรารถนาไว้ได้	ร่วมพระโพธิสัตว์	ได้สั่งสมบารมี

สรุป พบว่าจากการศึกษาชีวประวัติความเป็นมาของพระนันทเถระ ในเรื่องของการบำเพ็ญบารมีของท่าน คือได้บำเพ็ญเพียงบารมี ๑๐ ประการเท่านั้น ปกติบารมี ๑๐ กับ อุปบารมี ๑๐ รวมเป็นบารมี ๒๐ ทศนั้นเป็นการบำเพ็ญเพื่อให้ได้สำเร็จเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ได้บำเพ็ญถึง อุปบารมี

(การบริจาคอวัยวะเป็นทาน) หรือ ปรมัตถบารมี (การสละชีวิตให้เป็นทาน) เพราะว่า เป็นการบำเพ็ญบารมีครบทั้ง ๓๐ ทศ เป็นการบำเพ็ญของพระโพธิสัตว์เพื่อให้ได้สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ตารางที่ ๒ ตารางวิเคราะห์หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมในปัจจุบันของพระนันทเถระ

หลักธรรมปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม	แนวทางในการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ
๑. สติปัฏฐาน ๔ กาย เวทนา จิต ธรรม ๒. สัมมัปปธาน ๔ เพียรระวัง เพียรละ เพียรเจริญ เพียรรักษา ๓. อธิติบาท ๔ รัก เพียร เอาใจใส่ ใคร่ครวญทำ ๔. อินทรีย์ ๕ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ๕. พละ ๕ กำลัง ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ๖. โพชฌงค์ ๗ ๗. มรรคมีองค์ ๘	๑. การคุ้มครองทวารในอินทรีย์ คือ การมีสติในการรู้สึกตัวเสมอ ต่ออารมณ์ที่เข้ามากระทบ ทางทวารทั้ง ๖ อย่างต่อเนื่อง เพื่อไม่ให้บาปอกุศลธรรม จักครอบงำจิตใจได้ ๒. การรู้ประมาณในการบริโภค คือ พิจารณาอาหาร โดยองค์ ๘ โดยการฉันอาหาร เพื่อความดำรงอยู่แห่งชีวิต อนุเคราะห์แก่การประพาสพรหมจรรย์ เพื่อมิให้ตกเป็นทาสของตัณหา ๓. ความเพียรเป็นเครื่องตั้งอยู่ คือ การสติสัมปชัญญะ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมเครื่องกั้น หมายถึง ทำการป้องกันนิวรณ์ธรรม ๕. ประการ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทธะ (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ (๕) วิจิกิจฉา ไม่ให้เกิดขึ้น สำเร็จสี่หยา ด้วยการทำหนดการหลับการตื่น และเดินจงกรม และการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ๔. ประกอบด้วยสติ และสัมปชัญญะ คือ การกำหนดอารมณ์พิจารณาถึงสิ่งที่เข้ามากระทบทางกายและใจ เรียกว่า รูป นาม หรือ ชันธ ๕ คือ เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ปราภภูเกิดขึ้น ปราภภูตั้งอยู่ และปราภภูดับไป นี่คือ เป็นปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่า รูปนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน บุคคล เรา เขา เมื่อวิปัสสนาแก่กล้า สามารถบรรลุธรรมได้ ๕. การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ในกายานุปัสสนา หมวด สัมปชัญญะปัพพะ คือ ความรู้สึกตัว (เป็นชื่อของปัญญา) คือ การสัมผัสรู้สึกกับอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าทางทวารทั้ง ๖ เช่น จักขุ โสตะ ชาน เป็นต้น ที่เรียกว่า อารมณ์ ๖ เฉพาะที่เป็นปัจจุบันอารมณ์เท่านั้น การสัมผัสรู้สึกต่ออารมณ์ ปัจจุบันในทางทวารใดทวารหนึ่งนี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ ซึ่งจะมากู่กับสติ ทำให้เรียกว่า สติสัมปชัญญะเป็นปัญญาที่รู้ธรรมชาติตามความเป็นจริงได้ถูกต้องก็จะสามารถทำลายอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

๔.๖ วิเคราะห์บทบาทของพระนันทเถระในพุทธศาสนา

ในคัมภีร์อรรถกถา ธรรมบทกล่าวว่า ท่านบรรลुरुธรรมทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติด้วย นั่นก็หมายความว่าอดีตชาติท่านเคยเจริญสมณะกัมมฐานได้มานานอภิญญามาก่อน เพราะเกิดในชาติสุดท้ายท่านไม่เคยเจริญสมณะ และวิปัสสนามาก่อน พอบรรลुरुธรรมจึงได้ทั้งเจโตวิมุตติ (ฌาน) และปัญญาวิมุตติ (วิปัสสนา)^{๗๐}

ส่วนเรื่องเกียรติคุณความดีเด่นของ พระนันทเถระ มีกล่าวไว้ว่าในสมัยต่อมา ในครั้งพระบรมศาสดาประทับอยู่ที่วัดพระเชตุพนมหาวิหาร เมืองสาวัตถี ทรงประกาศแต่งตั้งพระนันทเถระไว้ในฐานันดรศักดิ์ “เอตทัคคะ” ปรากฏข้อความอยู่ใน คัมภีร์อังกุตตรนิกาย เอกนิบาตว่า

“เอตทัคคัง ภิกขเว มะมะ สวากานัง ภิกขุณัง อินทริเยสุ คุตตะหวารานังยะทิทัง นันโท”

แปลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พระนันทเป็นเอตทัคคะ คือผู้เลิศ (หรือยอดเยี่ยม) กว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของตถาคต ผู้คุ้มครองทวารอินทรีย์ทั้งหลาย^{๗๑}

มีคำถามว่า พระสาวกทั้งหลายของพระบรมศาสดา ล้วนเป็นผู้รักษาอินทรีย์ทั้งหลายด้วยกันทั้งสิ้น

ตอบว่า พระนันทเถระ เมื่อมีความประสงค์จะแลดูทิศใดๆ ในทิศทั้ง ๑๐ ก็แลดูทิศนั้น ๆ โดยไม่ปล่อยสติสัมปชัญญะ จึงได้รับการยกย่องเป็นผู้เลิศกว่า พระภิกษุทั้งหลายในทางคุ้มครองทวารอินทรีย์ และอีกสาเหตุหนึ่ง เนื่องจากท่านได้เคยกระทำบุญกุศลแล้ว ตั้งความปรารถนาเป็นเลิศไว้ในอดีตชาติ

คำว่า สติ คือความระลึกได้ หมายถึงให้ระลึกก่อนจะทำ จะพูด จะคิด และสามารถจดจำสิ่งที่กระทำ คำที่พูดแล้วได้

คำว่า สัมปชัญญะ คือความรู้สึกตัวดี ได้แก่ ความรู้สึกตัวดีว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์ ๑ สิ่งใดจะเป็นที่สบายแก่ตน ๑ กรรมฐานอะไรเป็นที่ถูกใจของตน ๑ และความรู้สึกตัวดีต่อธรรมชาติ (ธรรมชาติ ได้แก่ของที่เกิดเองตามวิสัยของโลก เช่น คน สัตว์ ต้นไม้ เป็นต้น) เพื่อไม่ให้หลงมกมาย ๑

ตัวอย่างที่ดีของพระนันทเถระนั้น ท่านเป็นผู้มีความสำรวมระวังอินทรีย์ ๖ ไม่ให้เกิดความยินดียินร้าย หรือตกอยู่ใต้อำนาจแห่งโลกธรรม (คือธรรมะที่มีประจำโลก คือลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และเสื่อมลาภเสื่อมยศ นินทา ทุกข์) และเป็นผู้มีความเกื้อกูลในปฏิภาณ (ขานี้ไว้ใน การกล่าวแก้ หรือโต้ตอบเป็นต้นได้ฉับพลันทันที และแยบคาย ปัญญาแก้การณ์เฉพาะหน้า) แต่ตามหลักฐานมิได้ปรากฏว่า พระนันทเถระ หลังจากบรรลุพระอรหันต์แล้ว ท่านได้ทำอะไร ที่ไหน

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๖๓.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๐/๒๙.

เมื่อไร สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นกำลังสำคัญ ในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาอีกองค์หนึ่ง ครั้นได้ดำรงอายุสังขารพอสมควรแก่อัตภาพแล้ว ได้ดับขันธุ์ปรินิพพานตามกาลเวลาต่อมา

การบรรลุธรรมของพระนันทเถระในครั้งนี้ ส่งผลให้ท่านได้บรรลุคุณวิเศษซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการอบรม และบำเพ็ญบารมีมาในอดีตชาติ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทาน ปราภฏ ข้อความคำกล่าวของท่านไว้ว่า “คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว”^{๗๒} เนื้อความแห่งคุณวิเศษเหล่านี้มีอธิบายว่า

๑) ปฏิสัมภิตา ๔ หมายถึง ปัญญาแตกฉาน ๔ อย่าง

- (๑) อัถลปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถปริชาแจ้งในความหมาย
- (๒) ธัมมปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในธรรมปริชาแจ้งในหลัก
- (๓) นิรุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ ปริชาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำ ปัญญาติและภาษาต่าง ๆ เข้าใจใช้คำพูด ชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจ และเห็นตามได้
- (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปริชาแจ้งในความคิดหันทการ^{๗๓}

ในปฐมปฏิสัมภิตาสูตฺร มีเนื้อความว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้บรรลุปฏิสัมภิตา สุตฺรที่ ๑ ว่าภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ ไม่นานนักก็จะทำให้แจ้งปฏิสัมภิตา ๔ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ ธรรม ๗ ประการ คือ

- (๑) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จิตของเรานี้หตฺหุ
- (๒) รู้ชัดจิตท้อแท้ภายใน (จิตที่ตกอยู่ในดินมิหระ) ตามความเป็นจริงว่า จิตของเราท้อแท้ภายใน
- (๓) รู้ชัดจิตฟุ้งซ่านไปภายนอกตามความเป็นจริงว่า จิตของเราฟุ้งซ่านไปภายนอก
- (๔) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เวทนาปราภฏเกิดขึ้นปราภฏตั้งอยู่ปราภฏดับไป
- (๕) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า สัญญาปราภฏเกิดขึ้นปราภฏตั้งอยู่ปราภฏดับไป
- (๖) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า วิตกปราภฏเกิดขึ้นปราภฏตั้งอยู่ปราภฏดับไป
- (๗) กำหนดดี มนสิการดี ทรงจำดี แทงตลอดดี ด้วยปัญญาซึ่งนิमितในธรรม ที่เป็นสัปปายะ และอสัปปายะ ที่เลว และประณีตที่มีส่วนดำ และขาว^{๗๔}

ปฏิสัมภิตา ๔ ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค เขียนไว้ว่า ความรู้ ๔ อย่างที่ถึงความแตกฉานในวัตถุ ๔ มีอรรถเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสัมภิตา ๔ คือ ความรู้ในอรรถชื่อว่าอัถลปฏิสัมภิตา ความรู้ในธรรม

^{๗๒} คุรยลละเอียตใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๑ - ๓๔/๑๐๖ - ๑๐๗.

^{๗๓} คุรยลละเอียตใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๕.

^{๗๔} คุรยลละเอียตใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๘/๕๘.

ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา คือภาษาที่ดี ภาษาที่ถูกต้อง
ชื่อนานิรุตติปฏิสัมภิตา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิสัมภิตา^{๗๕}

๒) บรรลุมิถิ ๘

ในการอธิบาย คุณวิเศษของพระนันทเถระในหัวข้อนี้ จะแสดงลำดับแห่งวิโมกข์ ๘
ประการ ซึ่งคำว่า วิโมกข์ หมายถึง หลุดพ้น^{๗๖} ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเรียกอีกอย่างหนึ่ง
ว่า อนุப்புพวิหาร^{๗๗} โดยจะแสดงเริ่มตั้งแต่ฌาน ๔ และอรุพฌาน ๔ ไปตามลำดับ ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้น
จากการบรรลุธรรมของท่าน ภายหลังจากได้บรรลุปฏิสัมภิตา ๔ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ดังนี้

ก. รูปฌาน ๔ ได้แก่

๑. ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา^{๗๘}

อนึ่ง พึงทราบว่า คำว่า ฌาน ๔ ตามปกติ หมายถึง รูปฌาน ๔ ดังนั้นในคำว่า รูปฌาน
๔ หรือฌาน ๔ ก็มีความหมายเท่ากัน, อนึ่ง ไม่พึงสับสนฌาน ๔ กับฌาน ๕ เพราะฌาน ๕ ก็คือ
ฌาน ๔ นั้นเอง เป็นแต่ขยายละเอียดออกไปตามแนวอภิธรรม และฌานที่ ๕ ตามแนวพระอภิธรรม
ตรงกับฌานที่ ๔ ในที่นี้นั้นเอง (ฌานที่แยกเป็น ๔ เรียกว่าฌานจตุกกนัย เป็นแบบหลักที่พบทั่วไป
ในพระสูตร ส่วนฌานที่แยกขยายออกเป็น ๕ ตามแนวพระอภิธรรม เรียกว่า ฌานปัญจกนัย)

ข. อรุพฌาน ๔ ได้แก่

๑. อากาสนัญญายตนฌาน พง์อากาศความว่างเปล่า เป็นอารมณ์
๒. วิญญาณัญญายตนฌาน พง์วิญญาณความรู้ที่รู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอารมณ์
๓. อากิญจัญญายตนฌาน พง์ความไม่มีอะไร เป็นอารมณ์
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน พง์ความรู้ที่รู้ว่านิตหนึ่งก็ไม่มี หน้อยหนึ่งก็ไม่มี
เป็นอารมณ์.^{๗๙}

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เรียกฌาน ๔ และอรุพฌาน ๔ นี้ว่าสมาบัติ ๘
เมื่อสามารถบรรลุถึงคุณธรรมในขั้นนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุப்புพวิหาร ๘ ซึ่งเป็นการสำเร็จใน
สมาบัติ ๘ แล้วนั่นเอง

ค. วิโมกข์ ๘ (อนุப்புพวิหาร ๘)

^{๗๕} พระพุทธโฆสเถระ ราชนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ),
พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๓๗., ดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙.

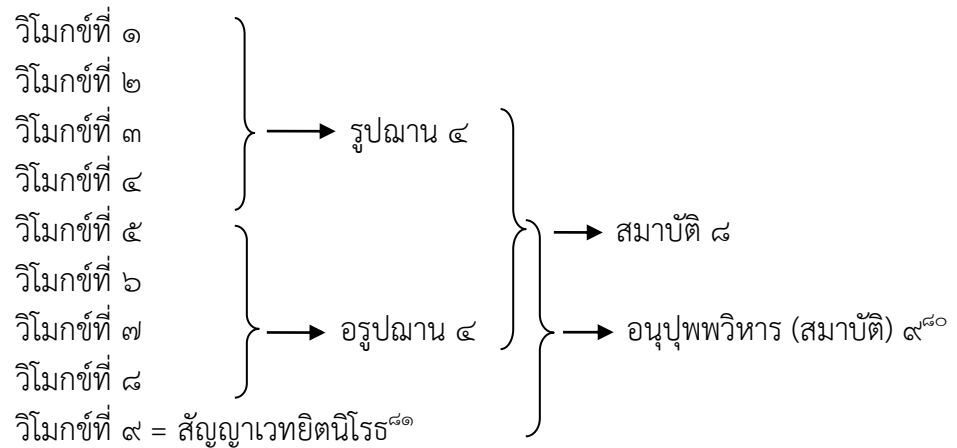
^{๗๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๓๙.

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑.

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๐.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๐.

การบรรลุถึงวิโมกข์ ๘ ประการนี้ จะต้องเริ่มต้นจากการบรรลุในรูปฌาน ๔ ก่อนแล้ว จึงบรรลุอรุปรมาณ ๔ ตามลำดับ ในวิโมกข์ที่ ๙ คือ ผลของการสำเร็จในรูปฌาน และอรุปรมาณ ดังนี้

วิโมกข์ ๘ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ปรากฏข้อความไว้ว่า ความหลุดพ้น ภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวน และน้อมดึงเข้าไปในอารมณ์นั้น ๆ อย่างปลอดตัว หรือ ปลดอยตัวเต็มที่ ซึ่งไปในขั้นตอนต่าง ๆ ๑. ผู้มีรูป มองเห็นรูปทั้งหลาย ได้แก่ รูปฌาน ๔ ของผู้ ได้ฌานโดยเจริญกสิณ ที่กำหนดวัตถุในกายของตน เช่นสีลม เป็นต้น ๒. ผู้มีรูปสัญญาภายใน มองเห็นรูปทั้งหลายภายนอก ได้แก่ รูปฌาน ๔ ของผู้ ได้ฌานโดยเจริญกสิณกำหนดในอารมณ์ ภายนอก ๓. ผู้น้อมดึงไปว่า “งาม” ได้แก่ ฌานของผู้เจริญวรรณกสิณกำหนดสีที่งาม หรือเจริญ อัมมัญญา ๔. เพราะลวงเสียซึ่งรูปสัญญาประการทั้งปวง จึงเข้าถึง วิญญาณัญญาตนะ โดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุตมิได้ ๕. เพราะลวงเสียซึ่งอากาศัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึง วิญญาณัญญาตนะ อยู่ ๖. เพราะลวงเสียซึ่ง วิญญาณัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึง อากิญจัญญาตนะ โดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย ๗. เพราะลวงเสียซึ่ง อากิญจัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึง เนวสัญญานาสัญญาตนะอยู่ ๘. เพราะลวงเสียซึ่ง เนวสัญญานา สัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึง สัจจญาเวทยิตนิโรธอยู่^{๘๒}

สรุปได้ว่า การบรรลุวิโมกข์ ๘ ของพระนันทเถระนี้ เกิดขึ้นภายหลังจากการบรรลุ ปฏิสัมภีทา ๔ ตามลำดับ ซึ่งถือว่าเป็นการบรรลุถึงสมาธิระดับสูงสุด

^{๘๐} อนุปุพพวิหารธรรม หมายถึงธรรมเครื่องอยู่ที่ต้องเข้าสมาบัติตามลำดับ., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อง.นวก.อ. (ไทย) ๓/๓๒-๓๓/๓๐๗., และดู อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑.

^{๘๑} อง.นว. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙๕.

^{๘๒} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๑๘.

๓) บรรลุเป็นพระฉฬภิญญบุคคล

พระนันทเถระ เป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณวิเศษอีก ๖ ประการ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระฉฬภิญญะ หมายถึง พระอรหันต์ผู้สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ มีหุทิพย์ สามารถกำหนดรู้ใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ มีตาทิพย์ และมีญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะในตน ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังจากการบรรลุวิโมกข์ ๘ ประการ ดังนี้

- (๑) อิทธิวิธา หรือ อิทธิวิธิ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
- (๒) ทพโพสธ ญาณที่ทำให้มีหุทิพย์
- (๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทนายใจเขาได้
- (๔) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- (๕) ทิพยจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
- (๖) อาสวกขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป^{๘๓}

อภิญา ๖ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ปรากฏข้อความได้แสดงไว้แล้วในเบื้องต้น พอที่จะสรุปได้ว่า อภิญาห้าข้อแรกเป็นโลกียะ (โลกียอภิญา) ข้อท้ายเป็นโลกุตระ คือ อาสวกขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป^{๘๔}

สรุปได้ว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ คือ การเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณวิเศษ ท่านก็ได้บรรลุปฏิสัมภทา ๔ ท่านจึงมีชื่อเรียกว่า พระปฏิสัมภิทัปปัตตบุคคล ตามมาด้วยการบรรลุวิโมกข์ ๘ ซึ่งเป็นบาทฐานให้ท่านบรรลุอภิญา ๖ เป็นลำดับสุดท้าย ท่านจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่ง พระฉฬภิญญบุคคล ซึ่งผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุคุณวิเศษดังกล่าว สันนิษฐานว่าเพราะมรรคสิทธิธมาน หมายถึง ฌานสมาธิที่ได้เคยสั่งสมอบรมไว้ตั้งแต่ชาติปางก่อน เมื่อบรรลุธรรมในชาตินี้ คุณวิเศษดังกล่าวจึงส่งผลให้ได้รับใน ขณะนั้น

ตารางที่ ๓ ตารางวิเคราะห์ผลของการบรรลุธรรมกับการเผยแผ่ธรรมของพระนันทเถระ

เป็นพระอริยบุคคล	บทบาทการเผยแผ่ของพระนันทเถระ
บรรลุโลกุตระธรรม ๘ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ บรรลุ เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หรืออุภโตภาควิมุตติ พร้อมทั้งได้ ปฏิสัมภทา ๔ อภิญา ๖ วิโมกข์ ๘ ได้รับการยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะผู้เลิศในทาง “เป็นผู้คุ้มครองทวารอินทรีย์ทั้งหลาย”	๑. ตัวอย่างที่ดีของ ท่านเป็นผู้มีความสำรวมระวังอินทรีย์ ๖ ไม่ให้ตกอยู่ใต้อำนาจแห่งโลกธรรม ๘ มีลาภ ยศ สุข ทุกข์ นินทา เป็นต้น ๒. ตามหลักฐานมิได้ปรากฏว่า พระนันทเถระ หลังจากบรรลุพระอรหันต์แล้ว ท่านได้ทำอะไรที่ไหน เมื่อไร สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระพุทธศาสนาอีกองค์หนึ่ง

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔.

^{๘๔} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๘.

๔.๗ สรุปท้ายบท

การที่จะเข้าถึงการบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในขั้นใดก็ตามล้วนต้องมีการบำเพ็ญบารมีอย่างต่อเนื่องในอดีตชาติมาก่อนทั้งสิ้น พระนันทเถระอีกรูปหนึ่งที่ได้เป็นผู้บำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการ มี ทาน ศีล เนกขัมมะ เป็นต้น เพื่อเป็นพระอสีติมหาสาวก ดังมีประวัติภพชาติที่มีปรากฏในคัมภีร์ พบว่า พระนันทเถระ ตั้งจิตความปรารถนาไว้ ในสมัยพระปฐมุตตรพุทธเจ้า ได้เห็นพระบรมศาสดาทรงตั้งภิกษุรูปหนึ่งในตำแหน่งภิกษุผู้เลิศฝ่ายคัมภีรกรรมในอินทริย์แล้ว เกิดศรัทธาจึงถวายมหาทาน จึงได้รับพยากรณ์ ในอีกแสนกัปข้างหน้า หลังจากสิ้นชีวิตแล้วก็ท่องเที่ยวเสวยสุขอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ ถึงพุทธกาลของพระบรมศาสดาองค์ปัจจุบัน เกิดในตระกูลกษัตริย์ศากยะ” เป็นพระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ กับพระนางมหาปชาบดีโคตมี เมื่อกุศลมูลที่บำเพ็ญไว้ดีแล้ว พระบรมศาสดาทรงเมตตา ต่อมาท่านอุกราคะยอมแล้ว มีปกติสุข กำหนดในกามจากนั้นจักบวช กำหนดรู้อาสวะทั้งปวง เป็นผู้ไม่มีอาสวะแล้วนิพพาน

ดังมีเหตุการณ์ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ตั้งแต่อดีตชาติจนถึงปัจจุบันชาติ ของพระนันทเถระ ได้การบำเพ็ญบารมีที่ยาวนาน กล่าวถึงแม้การบวชก็ต้องจำใจฝืนต่อความรู้สึกเป็นธรรมชาติ คือสิ่งที่มนุษย์ปุถุชนไม่อาจเข้าใจถึงสัจธรรมความจริงของสรรพสิ่งทั้งหลาย จึงต้องอาศัยพระปัญญาของพระบรมศาสดาท่านั้น จึงทำให้ถึงความบริสุทธิ์ได้ ด้วยเหตุนี้ จึงได้รับอุบายวิธีมาโดยตลอด เห็นได้ว่าพระบรมศาสดา ทรงย้าธรรมปฏิบัติในปัจจุบันว่า หลักธรรมที่จะช่วยให้การบรรลุธรรมกล่าวไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้ในโลกขณะที่ยังมีชีวิต คือ การที่สาวกทั้งหลายของพระบรมศาสดา เจริญธรรมในสติปัญญาเป็นต้น ดังพระนันทเถระปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัญญาในหมวดสัมปชัญญะ คือ การฝึกเพื่อให้มีสติ และสัมปชัญญะ คอยกำหนดรู้ในการเคลื่อนไหวอิริยาบถย่อย ให้ทำความรู้ตัวอยู่เสมอ จนเกิดปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่ารูป นาม ที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้น ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และละความยึดมั่นในร่างกาย ตัวตน บุคคล เราเขา เพียงแต่การที่สาวก หรือ ผู้ปฏิบัติเข้าใจในหลักการแล้ว สามารถปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการที่วางไว้ อะไรที่นอกเหนือไปจากหลักการก็ไม่ทำ ให้ทำไปตามหลักการอย่างเคร่งครัด ก็จะบรรลุจุดประสงค์ คือ การบรรลุธรรม

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนันทเถระ” มีวัตถุประสงค์ดังนี้ คือ ๑) เพื่อศึกษาการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และ ๓) เพื่อศึกษาประวัติการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนันทเถระ อาศัยข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาไทยและภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และใช้วิธีการจากพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) รายละเอียด ได้ค้นคว้าจากหนังสือ และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) จึงสามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษารื่อง “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิพพานของพระนันทเถระ” ในครั้งนี้ สามารถสรุปผลการศึกษาได้ตามวัตถุประสงค์ ดังต่อไปนี้

๕.๑.๑ ผลการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุนิพพาน หมายถึง การบรรลุเป็นพระอรหันต์บุคคลชั้นใดชั้นหนึ่ง คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุเป็นพระอรหันต์ อาศัยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ แนวทางแห่งวิสุทธิ ๗ เมื่อผ่านญาณทั้ง ๑๖ ชั้น เรียกว่า พระอรหันต์ เป็นผู้ไม่มี ความสงสัยในคุณธรรมของตนเองที่ได้บรรลุแล้ว เพราะปัจเจกขณญาณ พิจารณาทั้งมรรค ผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลือ ที่สามารถขจัดสังโยชน์ หมายถึง กิเลสเป็นเครื่องวัดจิตไว้มี ๑๐ อย่าง ได้แก่ สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลัพพตปรามาส-กามราคะ-ภวัชชะ-รูปราคะ-อรูปราคะ-มานะ-อุทธัจจะ-อวิชชา-ตามลำดับ และต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ อย่าง คือ ด้วยการได้ฟังธรรม คือ อริยสัจ ๔ บ้าง การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา การสาธยายธรรมตามที่ตนได้ สดับมา การตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา การเรียนสมาธินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี แทนตลอดดีด้วยปัญญาบ้าง เพราะว่าท่านผู้เป็นพระอรหันต์บุคคล ทุกระดับล้วนแต่บรรลุนิพพาน

หลักธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุนิพพาน คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอรหันต์ หรือ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ดังนี้ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมีองค์ ๘ สมบูรณ์ขณะใด ขณะนั้นก็เป็นการตรัสรู้ หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนธรรมที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์ ต่อการบรรลุนิพพาน ไม่สามารถเข้าถึงกระแสธรรมแห่งการตรัสรู้ และรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ๔ ประการ คือ อุปทาน ๔ นิวรณ์ ๕ อนุสัย ๗ และมีฉัตตะ ๘ อธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม ดังนั้นจึงต้องมีวิธีปฏิบัติเพื่อ บรรลุธรรมด้วยการ เจริญวิปัสสนาภาวนา โดยผ่านกระบวนการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๕.๑.๒ ผลการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

หลักของการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมแบ่งออกเป็น ๒ คือ สมถกรรมฐาน และ วิปัสสนากรรมฐาน วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม จะพบว่าการทำงานทุกอย่างจะประสบผลสำเร็จ ได้ จำเป็นต้องมีจุดมุ่งหมายที่ชัดเจน แต่ถ้าหากการทำงานมีการวางจุดมุ่งหมายไว้อย่างชัดเจนก็จะ ประสบผลสำเร็จได้ง่าย การไปถึงจุดมุ่งหมายต้องอาศัยการสั่งสมอบรมบารมีเป็นสำคัญ คือ ความดีที่ต้องบำเพ็ญเพื่อเป้าหมาย เป็นหลักปฏิบัติสำคัญที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องบำเพ็ญ ให้ครบถ้วนทั้ง ๓ ระดับ คือ ระดับต้น เรียกว่าบารมี ระดับกลาง เรียกว่าอุปบารมี และระดับสูงสุด เรียกว่าปรมัตถบารมี ที่ประกอบใน ทาน ศีล เนกขัมม ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เพื่อทำให้เป็นเลิศ ในคุณธรรมทั้ง ๑๐ อย่าง นับเป็น ๓ ชั้นรวมได้ ๓๐ ชั้น เพื่อนำสู่ผล สุดท้าย จึงจะบรรลุถึงจุดหมายสูงสุด คือ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า หรือ บรรลุธรรมเป็น พระอรหันต์บุคคลทุกคน และทุกระดับได้ ในพระพุทธศาสนา และต้องมีเหตุปัจจัยในเรื่องของ กาลเวลามาก-น้อย เข้ามาเกี่ยวข้องที่บุคคลนั้น ๆ ได้บำเพ็ญบารมี เป็นปฏิปทาอันยิ่งยวด ให้บริบูรณ์ ย่อมมีความแตกต่างกัน จึงเป็นเหตุให้ทราบถึงบุคคลที่บำเพ็ญบารมีมาในครั้งอดีตชาติ หากยังไม่บริบูรณ์ก็เป็นสิ่งที่ยากจะบรรลุธรรมได้

ตั้งพระบรมศาสดาทรงย้ำถึงบารมีใน ทิកฐธรรม คือทรงย้ำธรรมปฏิบัติในปัจจุบัน เป็นเรื่องที่ทำในปัจจุบัน และให้ผลได้ในปัจจุบัน แม้นปฏิปทาพระบรมศาสดาก็ยังทรงบำเพ็ญ ทุกกรกิริยา หากจะกล่าวว่าเป็นแง่มุมหนึ่งของการบำเพ็ญวิริยะบารมีใน ทิកฐธรรม คือ “ทำความ เพียรอย่างอุกฤษฏ์ ถึงขันติบารมีแล้ว ทรงทราบถึงข้อปฏิบัติว่าใช่ทางหรือมิใช่ทาง จึงบรรลุสัมโพธิ ญาณอันสูงสุด” รู้ว่าหลักธรรมที่ปฏิบัติในการบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุธรรม ที่พระบรมศาสดา ตรัสไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้ในโลกนี้ คือ การศึกษาตามหลักไตรสิกขา การประพฤติธรรมตามแนวทางพุทธศาสนา และการที่สาวกทั้งหลายเจริญธรรมในสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ทำให้ผู้ศึกษาและผู้ปฏิบัติธรรมตาม เกิดสติปัญญาสามารถเข้าถึงสัจธรรม แห่งการรู้แจ้ง เห็นจริงในอริยสัจ ๔ ได้รับความสุขในชาติปัจจุบัน

๕.๑.๓ ผลการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ

พระนันทเถระเป็นผู้บำเพ็ญบารมี เพื่อเป็นพระมหาสาวก ดั่งมีประวัติภพชาติต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ ในสมัยพระปทุมุตตรพุทธเจ้า พระเถระนี้ได้ฟังพระธรรมของพระบรม ศาสดา ได้เห็นพระบรมศาสดาทรงตั้งภิกษุรูปหนึ่งในตำแหน่งภิกษุผู้เลิศฝ่ายคัมภีรครองทวารใน อินทรีย์ จึงตั้งความปรารถนาไว้ แล้วได้ถวายผ้าป่าน แต่พระปทุมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ ได้ทรงพยากรณ์ว่า “ด้วยผลแห่งการถวายผ้าป่า เธอจะมีผิวสีดังทองคำ เธอจะได้เสวยทิพยสมบัติ จะได้เป็นอนุชาของพระพุทธโคดมพุทธเจ้า เธอจะเป็นผู้ตักอยู่ในอำนาจแห่งราคะจักมีความสุข

เป็นปกติ แต่พอพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเตือนเธอแล้ว เธอก็จะได้บรรพชาครั้นบรรพชาแล้ว เธอก็จะสิ้นอาสวกิเลสทั้งปวง หลังจากที่ท่านพระนันทเถระ ได้สำเร็จพระอรหัตผลเป็นพระอรหันต์ และตั้งอยู่ในตำแหน่งอันเลิศดั่งนั้นแล้ว ก็ระลึกถึงบุพกรรมท่านได้เกิดปีติโสมนัส (ความปลาบปลื้มเบิกบานใจ) จึงประกาศบุรพจริยาปทาน (ชีวประวัติที่ประพุดติมาในการก่อน) ขึ้นว่าต่อจากชาตินั้นมา ในกัปที่หนึ่งแสน ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิทรงพระนามว่า “เจละ” เป็นอยู่ ๔ ชาติ ในกัปที่ ๒ หมื่น ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิทรงพระนามว่า “อุปะเจละ” อีก ๔ ชาติ และในกัปที่ ๕ หมื่น ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงพระนามว่า “เจลจักรพรรดิ” อีก ๔ ชาติ มาบัดนี้ ข้าพเจ้าได้สำเร็จปฏิสัมภทา (ความรู้แตกฉาน) ๔ วิโมกข์ (ความหลุดพ้นจากกิเลส) ๘ และอภิญญา (ความรู้ยิ่ง) ๖ ประการ พร้อมกับได้กระทำตามคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาแล้ว

จากหลักฐานที่พระพุทเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ พระนันทเถระนั้น ไม่ปรากฏว่าเป็นเหตุให้พระนันทเถระ บรรลุธรรมในทันทีที่ฟังแต่อย่างใด แต่เป็นเหตุในภายหลังให้ พระนันทเถระ ได้น้อมนำกระทำตามคำสั่งสอนของพระพุทเจ้า มีปัญญาแล่นไป ตามกระแสพระโอวาท โดยความคล้อยตาม และรู้ทั่วถึงเนื้อความแห่งธรรม พระนันทเถระอาศัยการปลีกไปอยู่ผู้เดียว มีความไม่ประมาท มีความเพียร ในการเจริญสติคุ้มครองทวารทั้งหลาย โดยการเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ในหมวดสัมปชัญญะปีพพะ โดยมีสติเป็นที่ตั้งกำหนดรู้ ความรู้ทั่วพร้อมรู้รอบคอบ รู้ตัวเสมอ รู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ คือ การตั้งสติไว้ที่ฐานอิริยาบถย่อย ประกอบด้วยการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังขาริ บาตร และจีวร การฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ในอิริยาบถต่าง ๆ ด้วยมีสัมปชัญญะ มีสติ กำหนดในอิริยาบถย่อย ทำให้เกิดปัญญา หยั่งเห็นไตรลักษณ์ว่ารูป นาม ที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะนั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ละความยึดมั่นในร่างกาย ตัวตน บุคคล เราเขา ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาญาณ จึงได้สำเร็จประโยชน์ สามารถบรรลุธรรม

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมของพระนันทเถระ” ในครั้งนี้ เป็นการศึกษาด้านเอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมี และการบรรลุธรรม ซึ่งสามารถกล่าวได้ว่า พระนันทเถระ เป็นแบบอย่างในการบำเพ็ญไตรสิกขาในทุก ๆ ด้าน การบรรลุธรรมของท่านจึงเพียบพร้อมไปด้วยคุณวิเศษทุกประการ โดยมีข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

การพัฒนาที่ถูกต้องทาง ทำให้เกิดความสุขสงบร่มเย็น ทำให้แก้ปัญหาทุกอย่างได้อย่างแท้จริงนั้น ก็เริ่มต้นจากการใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจให้ถูกต้อง รู้จักสำรวจระยะเวลาเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ ไม่ให้สิ่งนั้นเป็นเหตุให้เกิดกิเลส เกิดโทษต่อตนเองและผู้อื่น การรู้จักสำรวจระยะเวลา มีการคุ้มครองป้องกันเวลาที่มีการเห็น การได้ยิน การดมกลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส กาคิดนึก

หรือรับรู้ความรู้สึกต่าง ๆ เป็นหลักการของอินทรียสังวรตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ เมื่อฝึกหัดให้มีการคุ้มครองได้บ่อย ๆ มั่งคั่งขึ้น ก็ชื่อว่าได้เป็นผู้มีจิตเป็นสมาธิ จะทำกิจการงานใด ๆ ก็ทำด้วยเหตุผล งานสำเร็จด้วยดี หรือจะพิจารณาความจริงอะไรก็แจ่มชัด เกิดประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรม และย่อมเป็นผู้ที่ปลอดภัยจากบาปอกุศล และปลอดภัยจากทุกข์ที่จะเกิดมาจากกิเลสต่าง ๆ แม้ในยุคสมัยที่มีเรื่องราวมากมายอย่างยุคปัจจุบัน มีสิ่งยั่วชวนในมาล่อมากมาย หลักอินทรียสังวรก็ยังใช้ได้เสมอเพราะเป็นการป้องกันไว้ตั้งแต่ต้น พระนันทเถระนั้น นับว่าเป็นอีกตัวอย่างที่ดี ที่ท่านเป็นผู้มีความสำรวมระวังอินทรีย ๖ ไม่ให้เกิดความยินดียินร้าย หรือตกอยู่ในใต้อำนาจแห่งโลกธรรม (คือธรรมะที่มีประจำโลก คือลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และเสื่อมลาภเสื่อมยศ นินทา ทุกข์) และการบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการ ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ชันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี อุเบกขาบารมี ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติสำคัญ ที่พระนันทเถระได้บรรลุพระอรหันต์ ดังนั้น จึงเห็นว่าควรนำไปเป็นหลักในการพัฒนา ดังต่อไปนี้

ควรให้ความสำคัญในการสนับสนุนส่งเสริมต่อโครงการรักษาศิล ๕ เพราะเป็นส่วนหนึ่งของหลักธรรมในการบำเพ็ญบารมี เพื่อพัฒนาบุคลากรทางพุทธศาสนาให้มีความรู้ ความเข้าใจ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในด้านส่วนรวม และการดำรงชีวิตของตน

ควรนำหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อบำเพ็ญบารมี ซึ่งเป็นเรื่องที่ทำในปัจจุบัน และให้ผลได้ในปัจจุบัน ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้ในโลกที่สัมผัสได้ด้วยอายตนะ ซึ่งมีพระนันทเถระเป็นตัวอย่างที่ดีเป็นต้น เพื่อให้บุคลากรทางพุทธศาสนา มีความรู้ ความเข้าใจ และสามารถนำไปใช้ประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ ในการดำรงชีวิตของตนได้ทั้งในปัจจุบัน และอนาคตอย่างแน่นอน

ดังนั้น เมื่อบุคลากรในแต่ละองค์กรมีความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมในการปฏิบัติ และบำเพ็ญคุณธรรมทั้ง ๑๐ ประการนี้ จะทำให้เป็นผู้ไม่ประมาทในการดำรงชีวิต มีความเชื่อมั่นในหลักของกรรม หรือ การกระทำ จึงหมั่นประกอบแต่กุศลคุณงามความดี ย่อมยังประโยชน์สุขให้แก่ตนเอง และสังคมสืบไป

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

เพื่อให้การศึกษาในประเด็นเดียวกันนี้ นี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เกี่ยวกับการบรรลุธรรมของของพระอสีติมหาสาวกรูปอื่น ให้เกิดความรู้ และความเข้าใจในการสืบทอด ศาสนธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น จึงขอเสนอแนะการทำวิจัยเพิ่มเติม เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาและปฏิบัติต่อไป ดังนี้

ศึกษาหลักธรรมกับการบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
ศึกษาหลักธรรมกับการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
ศึกษาเปรียบเทียบหลักธรรมกับการบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และมหายาน

บรรณานุกรม

๑ ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

พระกัมมัฏฐานาจารย์ พระปณิตตาภิวงค์. **รู้แจ้งในชาตินี้**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

พระกัมมัฏฐานาจารย์ อุ ปณิตตาภิวงค์. **โพชฌงค์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ. พระไตรปิฎกนิสสยะ (**ฉบับพิเศษ**), **มหาสติปัฏฐานสูตร**. แปลโดยจรัญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.

พระคันธสาราภิวงค์. **โพธิปักขิยธรรม**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ครั้งที่ ๕. บริษัทบุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. **ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ สันสกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระชินสภเถระ **พระธรรมจักรเทศนาฎีกา**. นครนายก: อักษรสัมพันธ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ). **riebสร้างบารมี. (บารมี ๓๐ ทศ).** จังหวัดนนทบุรี
สำนักพิมพ์ สัมปชัญญะ, ๒๕๕๐.

_____ . **คู่มือสอบอารมณ์-กรรมฐาน.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬารังกรมหาวิทยาลัย,
๒๕๕๐.

_____ . **คำบรรยายเรื่อง วิปัสสนากรรมฐาน. (มหาสติปัญญา).** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมบาลเถระ. **เนตติอรรถกถา.** พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย. นครปฐม: หจก. ซีเอไอ
เซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ). **นิเทศธรรม.** กรุงเทพมหานคร: ซีรพงษ์การพิมพ์, ๒๕๓๗.

พระธรรมมงคลอาจารย์ (ทอง สิริมงคล). **ทางสายเอก.** พิมพ์ครั้งที่ ๗. เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด.
दारารวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระธรรมวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตตวณโณ ป.ธ. ๙, ศน.บ., M.A.). **อนุพุทธิกถาที่ปณี.** พิมพ์ครั้งที่ ๔.
กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์มหาจุฬารังกรมหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **บำเพ็ญบารมี.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมทาน
มูลนิธิและธรรมสภา, ๒๕๔๓.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์อจาอัสภมาเถระ
พิมพ์ ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย.** พิมพ์ครั้งที่ ๔๑. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๘.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๒๔. กรุงเทพมหานคร:
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **บารมี ยิ่งยวดหรือยิ่งใหญ่.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **“ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร”** แปลโดย พระคันธสาราภิงค์.
พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

_____ . **นิพพานกถา.** แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. นครปฐม: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์,
๒๕๕๔.

_____ . **มหาสติปัญญาสูตร ทางสู่พระนิพพาน.** แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. พระพรหมโมลี
(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, Ph.D.). ตรวจชำระ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
ห้างหุ้นส่วน จำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

- _____ . **หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. จำรูญ ธรรมดา แปล กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. พระพรหมโมลี พระคณิสสรวิมล ญาณมุนี อธิการบดี วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส **บาลีไวยากรณ์วชิวิภาค ภาคที่ ๒ สมาสและตัทธิต**. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- _____ . **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม). **อริยวงศ์ปฏิปทา**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริย อัครมหาเถระมัญญานจริยะ. **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด. ๒๕๕๔.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **สัมมาทิฐิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. เชียงใหม่โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๖.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- ผู้ช่วยศาสตราจารย์พิเศษสมบุรณ์ ตาสนธิ. **พระอรหันตสาวก บรรลุธรรมได้อย่างไร**. นนทบุรี: ธิงค์ ปียอนด์ บุ๊คส์, ๒๕๕๕.
- สยาดอ อชิน อู ชฎิละ **หนังสือธรรมะบรรยาย**. ศูนย์ปฏิบัติธรรมมหาสี แปลภาษาโดย พระชาญชัย กิตติวิโส จัดพิมพ์ คณะนิสิตมหาบัณฑิต. ๒๕๔๔.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ, **พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐. โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ. ๒๕๔๔.

๒) วิทยานิพนธ์:

- พระครูมนัสสิทธิการ (มโนรม มโนจโร). “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระรัฐบาลเถระ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พระอธิการจอย ธมมกาโม (ฤทธิ์บันเริง). “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัสสปเถระ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พระอธิการโฆสิต ปณฺณวโร (รุ่งเรือง). “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัปปินเถระ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๘.

พระมานัส โสภณจิตโต (ชอบมี). “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ. “การศึกษาทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๒๔.

นางสาวณัฐจิตต์ เล่าห์วีระ. “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์ในอินทรีย์ภาวนาสูตฺร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๕.

พระมหาบุญธรรม ปุณฺณมโม (ธูปจันทร์). “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทฺธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). “ศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทฺธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

ไพลิน องค์กรธรรม. “การศึกษาวิเคราะห์การสร้างบารมีของพระนางพิมพาที่ปรากฏในชาดก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ/ฉายา/นามสกุล	พระชาติ ฐานวีโร (อินเทพ)
วัน/เดือน/ปี เกิด	วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙
ภูมิลำเนา	๑๙๕ หมู่ที่ ๑ ต.ป่าซาง อ.เวียงเชียงรุ้ง จังหวัดเชียงราย
การศึกษา	
พ.ศ. ๒๕๔๙	นักธรรมเอก, วัดสันตินิมิต สำนักเรียนคณะจังหวัดเชียงราย
พ.ศ. ๒๕๕๓	ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (พ.ธ.บ) วิทยาลัยสงฆ์เชียงราย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
การศึกษาปัจจุบัน	พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม. วิปัสสนาภาวนา) รุ่นที่ ๘ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ปีการศึกษา ๒๕๕๕
บรรพชา/อุปสมบท	วันที่ ๒ เดือนเมษายน พุทธศักราช ๒๕๔๗ ณ วัดห้วยหมากเอียด ต.ป่าซาง อ.เวียงเชียงรุ้ง จ.เชียงราย พระครูรัตนชัยคุณ เป็นพระอุปัชฌาย์
ประสบการณ์	พระวิปัสสนาจารย์ ณ วัดหนองพันท้าว ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี
พ.ศ. ๒๕๔๖	ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นเวลา ๔ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
พ.ศ. ๒๕๔๖	ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และถือธุดงค์วัตร เป็นเวลา ๑ เดือน ณ วัดนาหลวง (อภิญญาเทสิตธรรม) อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี
พ.ศ. ๒๕๕๗	ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเวลา ๒ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม มหาสิลาสนเย็กต้า กรุงเทพมหานคร สหภาพเมียนมาร์
พ.ศ. ๒๕๕๗	ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเวลา ๘ เดือน ณ สำนักวิปัสสนากัมมัฏฐานฯ วัดหนองเชียงทูล อำเภอปางกู่ จังหวัดศรีสะเกษ
พ.ศ. ๒๕๕๗	ปฏิบัติหน้าที่พระวิปัสสนาจารย์ ณ วัดหนองพันท้าว ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี
ปีที่เข้าศึกษา	พุทธศักราช ๒๕๕๕
ปีที่สำเร็จการศึกษา	พุทธศักราช ๒๕๕๙
สังกัด	วัดดอยกู่ ตำบลป่าซาง อ.เวียงเชียงรุ้ง จังหวัดเชียงราย
ที่อยู่ปัจจุบัน	วัดหนองพันท้าว ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี
โทรศัพท์/Email :	๐๘๑-๖๐๒-๒๔๒๕ phrachat1@gmail.com